

**Nyelvjárás, beszélt nyelv és sztenderdizációs törekvések a XVIII.
századi szegedi írnoki nyelvváltozatban**

Doktori értekezés

Németh Miklós

2001.

Tartalomjegyzék

1. **Bevezetés**
  - 1.1. Az értekezés elméleti kerete, alapvető módszertani kérdései
  - 1.2. Az értekezés céljai és munkamódszere
  - 1.3. Az értekezés forrásai
    - 1.3.1. Az alapforrás
    - 1.3.2. A kontrollforrás
2. **A források hangrendszerének sajátosságai**
  - 2.1. A források magánhangzórendszere
    - 2.1.1. A labializáció a két forrásban
      - 2.1.1.1. Az *ö*-zés
        - 2.1.1.1.1. Az *ö*-zés történetéről kialakított vélemények a szakirodalomban
        - 2.1.1.1.2. Az *ö*-zés megítélése a nyelvhasználó közösségben
        - 2.1.1.1.3. Az *ë* ~ *ö* változó értékei és a változó jelentősége
        - 2.1.1.1.4. Az *ë* ~ *ö* változó és a hiperkorrekció
        - 2.1.1.1.5. Az *ö*-zés kerülésének okai
        - 2.1.1.1.6. A tövek hangsúlyos szótagjának *ö*-zése
        - 2.1.1.1.7. A tövek hangsúlytalan szótagjának *ö*-zése
        - 2.1.1.1.8. Az *ë* ~ *ö* változó értékei a szuffixumok előtti helyzetben
        - 2.1.1.1.9. Az *ë* ~ *ö* változó értékei a szuffixumokban
        - 2.1.1.1.10. A fenyítő törvényszéki kontrollforrás *ö*-zése
        - 2.1.1.1.11. Az *ö*-zés áttekintése
      - 2.1.1.2. A labializáció vizsgálata más változók esetében
        - 2.1.1.2.1. Az *é* ~ *ő* változó
        - 2.1.1.2.2. Az *i* ~ *ü* változó értékei
        - 2.1.1.2.3. Az *i* ~ *ü* változó alapforrásbeli értékei
        - 2.1.1.2.4. A labializáció áttekintése
    - 2.1.2. A magánhangzók zártságát jellemző változók
      - 2.1.2.1. Az *u* ~ *o* és *ü* ~ *ö* változó az alapforrásban

- 2.1.2.1.1. A többes szám első személyű birtokos személyrag
- 2.1.2.1.2. A többes szám harmadik személyű birtokos személyrag
- 2.1.2.1.3. Az *u ~ o* és *ü ~ ö* változó alapforrásbeli értékei az igei paradigmában
- 2.1.2.1.4. Az *u ~ o* és *ü ~ ö* hangviszony az alapforrás töveiben
- 2.1.2.2.1. Az *ú ~ ó* és *ű ~ ő* változó a bázis- és kontrollforrásban
- 2.1.2.2.2. Az *ú ~ ó* és *ű ~ ő* változók határozóragokon kívüli értékei az alapforrásban
- 2.1.2.3. Az *o ~ a* változó értékei az alapforrásban
- 2.1.2.4. Az *i ~ ě* és *i ~ é* változó az alapforrásban
- 2.1.2.4.1. Az *i ~ ě* változó
- 2.1.2.4.2. Az *é ~ i* változó
- 2.1.2.4.3. Az *í ~ é* változó
- 2.1.3. A magánhangzók időtartama
- 2.2. A mássalhangzórendszer vizsgálata**
- 2.2.1. Palatális és depalatális tendencia
- 2.2.2. A teljes hasonulások
- 2.2.3. A mássalhangzók kiesése a két forrásban
- 2.2.3.1. A szóbelseji szótagzáró *-l* kiesése az alapforrásban
- 2.2.3.2. A szóvégi *-l* kiesése az alapforrásban
- 2.2.3.3. A szótagzáró és abszolút szóvégi *-l* kiesése a kontrollforrásban
- 2.2.3.4. A szóvégi *-t* kiesése a kontrollforrásban
- 2.2.4. Hangjelölés és geminált mássalhangzók az alapforrásban
- 3. Morfológiai változók a két forrásban**
- 3.1. A *-ba/-be* és *-ban/-ben* használata az alap- és kontrollforrásban
- 3.2. Az accusativusi eset kétszeres jelölése a két forrásban
- 3.3. Egy jellemző morfológiai váltakozás az igeragozásban
- 4. Néhány szintaktikai változó vizsgálata**
- 4.1. A mennyiségjelzős szerkezet alaptagjának számbeli egyeztetése
- 4.2. Egy másik szintaktikai kontaktusváltozó: a múlt idejű, feltételes módú igealakok használata a mellékmondatokban

4.3. Egy apró különbség az igeidők használatában: az *-nd* jeles jövő

5. Összefoglalás

5.1. A XVIII. századi szegedi írnoki nyelv jellemzése

5.2. Elvi-módszertani tanulságok

Irodalom

1. számú melléklet: Az magisztrátusi jegyzőkönyv iratainak tematikus besorolása

2. számú melléklet: A kontrollforrás (a levéltári forrás szövegének átírása)

1. Bevezetés

Értekezésemben a XVIII. századi szegedi írnoki nyelvváltozatot mutatom be két forrás alapján. Céлом az, hogy a deáki nyelvváltozatot és annak esetleges rétegződését minél pontosabban írjam le, ennek érdekében a deáki nyelvváltozatot három aspektusból vizsgálom behatóan: a nyelvjárási jelenségek, az előbbieknél tágabb földrajzi és társadalmi körben érvényesülő beszélt nyelv és a hivatalosságban használt latin nyelv interferenciahatásának érvényesülése felől. Előfeltevésem szerint meglehetősen pontos képet kapunk a deáki nyelvhasználatról, ha a fenti három nyelvi hatóerő érvényesülését vizsgáljuk benne, általuk az írnoki nyelv jól elhatárolhatóvá válik az összes többi korabeli nyelvváltozattól. A két forrás kiválasztásával az is célom volt, hogy az írnoki nyelv rétegződését is bemutassam, egyszersmind szemléltessem azt, hogy létezik egy az írnok műveltségétől független deáknyelvi minimum.

A kései középmagyar kori források kiválasztása mellett szólt több tényező. Egyfelől az, hogy ez az utolsó olyan korszaka nyelvtörténetünknek, amelyben még nem jelentkeznek a tudatos, nyelvpolitikai centrumból irányított nyelvi egységesítési törekvések, a nyelvi egységesülés folyamata ugyanakkor látványosan rajzolódik ki. Másrészt az is motivált, hogy a középmagyar kor általában is mostohábban kezelt időszaka a magyar nyelvtörténeti kutatásoknak – a közvélekedés szerint ugyanis az érdekes nyelvi változások az ő- és ómagyar korban történtek. Nem utolsósorban az is befolyásolta a dolgozat témájának és forrásainak kiválasztását, hogy alapkorpuszom olyan levéltári forrás, amelynek kiadása a szegedi egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékén készült, 1991-ben látott napvilágot, és amellyel azóta érdemben senki nem foglalkozott. Így tehát dolgozatom szervesen kapcsolódik annak a tanszéknek a nyelvtörténeti kutatómunkájához, amelynek oktatója vagyok, másfelől ez az értékes forrás sem hever tovább kihasználatlanul.

A szegedi írnoki nyelvváltozat bemutatásán túlmutató, elvi-módszertani célokat is kitűztem magam elé: munkámmal szeretném illusztrálni azt, hogyan hasznosíthatók a leíró és történeti szociolingvisztikai kutatások eredményei a magyar nyelvtörténeti vizsgálatokban. Ezért a dolgozatban több olyan alapfogalmat használok, amelyeket a társasnyelvészeti kutatások hoztak felszínre a nyelvtudományban, és e fogalmak magyarázó erejét megkísérlem fölhasználni a nyelvi változásokra irányuló vizsgálatomban.

1.1. Az értekezés elméleti kerete, alapvető módszertani kérdései

Egy értekezés elméleti keretének meghatározása magába foglalja azt is, hogy a kutató előzetesen meghatározza, mit tart az egymással versengő nyelvelméletek legfőbb megkülönböztető sajátosságának. Az általam ismert különböző elméletek közötti fő választóvonalat abban látom, hogy vizsgálatuk tárgyát homogén vagy heterogén rendszernek tekintik-e. Ez az elnagyolt kijelentés azonban mindenképpen további pontosítást tesz szükségessé: lényegében nem az a kérdés, hogy a nyelvvel kapcsolatos különböző elméletek heterogénnek tekintik-e a nyelvet, hiszen erre a kérdésre valamennyi irányzat kutatói igennel felelnének. Az igazi kérdés az, – ahogyan ezt Romaine (1982: 11) megfogalmazza – hogy a nyelvben rejlő heterogenitás mely szintjeit tartják olyan vizsgálandó problémának – mi tekinthető a nyelv heterogenitásából alapvetőnek, és mi az, ami nem releváns a nyelvelmélet szempontjából. A kurrens nyelvelméletek ebből a szempontból igen különböző álláspontokat fogalmaznak meg. Az egyik szélső álláspontot – mások mellett – például Chomsky (1976: 54-59) és Hjelmslev (1953: 2-3) képviselik, akik a nyelvhasználatot, annak jellemző megnyilvánulási formáit kizárják a nyelv elméleti vizsgálatából. Hjelmslev (1953: 23) igen következetes e tekintetben: „To establish a true linguistics, which cannot be a mere ancillary or derivative science (...) linguistics must attempt to grasp language not as a conglomerate of non-linguistic (e.g. physical, psychological logical, sociological) phenomena, but as a self-sufficient totality, a structure *sui generis*. Only in this way can language in itself be subjected to scientific treatment”. [Ahhoz, hogy valódi nyelvészetet hozzunk létre, mely nem csak egyszerűen segédtudomány vagy más tudományok derivátuma, ennek a nyelvészetnek a nyelvet úgy kell megpróbálnia megragadni, hogy az ne csak a nyelvészet vizsgálatának körébe szorosan nem tartozó fizikai, pszichológiai, logikai vagy szociológiai jelenségek összességének tűnjön, hanem önmagában megálló teljességnek, a saját kategóriájában egyedinek. Csak ezen az egy módon lehet magát a nyelvet tudományos vizsgálat körébe vonni.] Martinet (1963: VII) már óvatosabban fogalmaz a homogenitás hipotézisének hasznosságával és szükségességével kapcsolatban: „By making investigators blind to a large number of actual complexities, it has enabled scholars, from the founding fathers down to the functionalists and structuralists of today, to abstract a number of

fundamental problems, to present for them solutions perfectly valid in the frame of the hypothesis and generally to achieve, perhaps for the first time, some rigor in a research involving man's psyche... Linguists will always have to revert at times to this pragmatic assumption. But we shall have to stress the fact that a linguistic community is *never* homogenous and hardly ever self-contained". [Azáltal, hogy a nyelvet vizsgálók számára nagy számú létező és bonyolultabb jelenséget láthatatlanná tett, azt is lehetővé tette a tudósok számára (az alapítóktól egészen a mai funkcionalistákig és strukturalistákig), hogy meghatározzanak számos alapvető problémát, és hogy ezekre a hipotézis keretein belül tökéletes megoldásokat találjanak. Általában pedig lehetővé tett, talán először, valamiféle következetességet az emberi psziché tanulmányozása során. A nyelvészetnek időről időre vissza kell térnie ehhez a pragmatikus alapálláshoz. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy egy nyelv közösség *soha* nem homogén, még kevésbé önmagában álló.] A Chomsky nevével fémjelzett irányzat a strukturalizmus hagyományait folytatja a főnti hasznos absztrakciókra épített nyelvelméletével.

A szekuláris nyelvészet egészen más állásponton van a releváns nyelvi heterogenitás kérdésében, és erős kritikával illeti azokat a modelleket, amelyek a nyelvet a beszélőközösségtől elvonatkoztatva vizsgálják – jól mutatja ezt például Labov (1972: 13) kijelentése a sikeres nyelvelméletről: „I have resisted the term sociolinguistics for many years, since it implies that there can be a succesful linguistic theory or practice which is not social”. [Már sok éve ellenzem a szociolingvisztika terminus használatát, hiszen arra utal, hogy létezhet olyan működő nyelvelmélet vagy gyakorlat, amely nem veszi számításba a társadalmi tényezőket.] A szekuláris nyelvészet fölfogásában tehát a (területi-társadalmi alapú) nyelvi heterogenitás nem olyan tényező, amely lehetetlenné teszi a modellalkotást, és ami miatt a modellben el kellene tőle vonatkoztatni, hanem a nyelv lényegéhez tartozó, meghatározó tulajdonság, amely determinálja a nyelvre irányuló tudományos vizsgálatokat is. Labov nyelvelméletében tehát csak olyan nyelvi vizsgálatnak van helye, amely nem vonatkoztat el a nyelv társadalmi beágyazottságától, mert csak ez adhat megközelítően hű képet a nyelvről. Hasonló gondolatot fogalmaz meg a heterogenitással kapcsolatban Sándor (1998: 58): „...a nyelv működése nem vizsgálható a nyelvet használó közösség viszonyainak elemzése, illetve a kettő összekapcsolása nélkül. Az elmúlt három évtizedben végzett empirikus vizsgálatok egyértelműen bebizonyították e tétel

igazságát, olyannyira, hogy ma már nem vehető komolyan olyan nyelvelmélet, amely a nyelv homogenitására épít”.

Ezek volnának tehát azok a fő irányok, amelyek a nyelvi homogenitás-heterogenitás tekintetében a leginkább mérvadók. Mint láttuk, a skála egyik végpontját a strukturalizmusnak és a generatív nyelvészetnek a nyelvi-nyelvhasználati heterogenitástól elvonatkoztató modellje, másik végpontját a nyelvelmélete középpontjába a rendezett heterogenitást állító weinreichi-labovi paradigma jelenti. Saját fölfogásom, ill. a dolgozatban követett elméleti alapgondolat a szekuláris nyelvészet fölfogásához áll közel, bár nem tartom sem komolytalannak, sem haszontalannak az olyan modelleket, amelyek – a vizsgálandó probléma természetének megfelelően – modelljükből átmenetileg kizárják a nyelv természetes heterogenitását. A szekuláris nyelvészet ma elutasítja azt a saussure-i fogalmi kettősséget is, amelyet a *belső nyelvészet* és *külső nyelvészet* terminusokkal szokás leírni, és amelyek közül az első a *langue*, a második a *parole* tanulmányozását jelenti. Az utóbbi időben a szekuláris nyelvészet már a két sík szétválaszthatatlanságáról beszél, mint ezt Sándor (1998) alábbi gondolatai is jól szemléltetik: „Minden, ami a beszédben előfordul, csak akkor jöhet létre, ha a beszélő mentális nyelvtana ezt lehetővé teszi; ha nem kizárólagos kategóriákkal, hanem statisztikai arányokkal és valószínűségi mutatókkal írjuk le egy-egy nyelvi változó használatának szabályát (és ha a belső változatosság tényét figyelembe vesszük, a kategorikus szabályokat szükségképpen el kell vetnünk), akkor nincs *beszédtény* és *nyelvtény* sem” (59).

Dolgozatomban tehát elfogadom a szekuláris nyelvészetnek a nyelvről vallott nézeteit. Ebben szerepet játszik az is, hogy mely kérdések állnak a munka középpontjában. A vizsgált korszak és regiszter nyelvében megjelenő nyelvi változatosság foglalkoztat, ezért nem indulhatok ki olyan nyelvelméletből, amely a nyelv homogenitására épít. Vizsgálódásaim középpontjában ugyanis éppen az áll, hogy miért fordulnak elő a nyelvi egységeknek különböző változatai ugyanazon környezetben. A következő lépésben az is érdekessé válik, milyen arányban fordulnak elő a változatok, és vannak-e kimutatható tendenciák abban, mikor melyik nyelvi változat kerül elénk a szövegekből. A legfőképpen az a rendezett heterogenitás érdekel, amely az egyes nyelvhasználati rétegek, stílusok, regiszterek összességében kirajzolódik a kései középmagyar kori forrásokban. Szűkítve a vizsgálat hatókörét: mit fogad be és mit vet el tendenciaszerűen az általam tanulmányozott nyelvváltozat nyelvhasználója, és ennek az értékelő magatartásnak

milyen nyelvközösségi és szociokulturális motívumai vannak. A nyelvi jelenségek szintjén igyekszem azt föltárni, hogy az egy-egy nyelvi változóban megmutatkozó heterogenitás milyen nyelvi és hagyományosan nyelven kívülinek nevezett tényezők eredőjeképpen áll elő.

Munkám elméleti alapozásában nem kerülhető meg az a kérdés sem, hogy a Saussure-től örökölt szinkrónia-diakrónia fogalompár két tagja közül melyik határozza meg a kutatást, hiszen ezt a fogalompárt a nyelvészek többsége a mai napig elfogadja azon kritikák ellenére is, amelyek a szekuláris nyelvészet oldaláról érik, és amelyekre már utaltam. Ehhez azonban mindenképpen érdemes röviden fölidézni azt, mit tartott ő a szinkronikus és diakronikus nyelvészetről (1967: 127): „A szinkronikus nyelvészet az egyidejűleg létező elemeket összefogó és rendszert alkotó logikai és pszichológiai viszonyokkal foglalkozik majd, amint azok ugyanazon kollektív tudaton belül élnek. A diakronikus nyelvészet viszont azokat a viszonyokat fogja tanulmányozni, amelyek egymás utáni, nem ugyanazon kollektív tudatban élő elemeket egyesítenek, és amelyek úgy lépnek egymás helyébe, hogy maguk között nem alkotnak rendszert”. Mielőtt e munka szinkrón vagy diakrón jellegéről szólnék, érdemes egy pillanatra elidőzni Saussure megállapításainál. Nem nehéz kiolvasni meghatározásaiból, hogy a nyelvi változást olyan eseménynek tekinti, amelyre nem jellemző semmiféle rendszerszerűség, tehát egyáltalán nem számol a változásoknak egymás közötti kapcsolatával, és a nyelven kívülinek tekintett tényezőkkel való összefüggéseivel. Ha nyelvi változás ilyen esemény lenne, akkor az azzal foglalkozó nyelvészeti kutatás rendkívül unalmas és mechanikus foglalatosság volna, ugyanis a diakrón nyelvész feladata nem állna másból, mint annak fölsorolásából, melyik elemet mely másik elem váltotta föl a rendszer egy bizonyos helyén egy későbbi időpillanatban – hiszen nem kellene sem a nyelvi változást előidéző tényezők kapcsolatával, sem a változások egymással való összefüggéseivel foglalkoznia. Mára azonban már fölhalmozott a nyelvtudomány annyi ismeretanyagot a nyelvi változásokról, hogy tudjuk: a változások igenis kapcsolatban állnak egymással, nem ritkán rendszert alkotnak, mint például az ún. láncváltozások – másfelől a szociolingvisztika is sok mindent föltárt a nyelvi változásokat meghatározó társadalmi tényezők nyelvi elemekkel való összefüggésrendszerét illetően. A diakrón nyelvészet tehát nem jelenti, nem is jelentheti pusztán azt a tevékenységet, amelyet Saussure a hatáskörébe utal, sőt valójában – a diakrónia saussure-i értelmében – az sem szerencsés, ha diakrón nyelvészetnek nevezzük a nyelvi változásokat kutató tudományos tevékenységet. A szó saussure-i értelmében értekezésem

nem nevezhető tehát diakrón nyelvészeti munkának. Találóbbr, ha történeti nyelvészetinek nevezzük, azt is inkább azért, mert a vizsgálat mindkét korpusza történeti szöveg, hagyományos elnevezéssel nyelvemlék. De nem tekinthető szinkrón vizsgálatnak sem, mert a szinkrónia fogalmába nem fér bele az idő dimenziója, amely viszont szükséges, de nem elégséges föltétele annak, hogy egyáltalán nyelvi változásról beszéljünk. Dolgozatom tehát történeti nyelvészeti munka, amely nyelvi változásokat vizsgál. Ez azonban még egyáltalán nem pontos meghatározás, ugyanis a nyelvi változásnak számos vetülete van, s ezek mind képezhetik a kutatás tárgyát. Jelen vizsgálatban a korpusz adottságai alapján azt állítom a középpontba, mely más nyelvrétegekből származó nyelvi jelenségek tudtak elterjedni az általam tanulmányozott nyelvváltozatban.

A nyelvi változások terjedéséről a hagyományos történeti nyelvészet csak részben tudott számot adni: a terjedés nyelvi rendszerbeli tényezőit, a változások kapcsolatát ez a paradigma is jól tárta föl, de csak korlátozottan volt képes arra, hogy bemutassa a nyelvi változások nyelvközösségen belüli terjedésének menetét és ennek nem nyelvszisztembeli okait. Pedig a nyelvtörténetben a század első felétől napirenden van a társadalmi szempontok hangsúlyozása, ennek meggyőző példáját adta kutatásaiban például Wartburg a *Französisches Etymologisches Wörterbuch*-ban. Ebben csak a társadalmi szempontokkal tudta magyarázni a normandiai francia nyelvjárásokban tapasztalható anomáliákat, amelyek a korábbi szókezdő *ka*- hangcsoport szörványos, látszólag szeszélyesen bekövetkező palatalizációjából következnek (magyarul részletesebben vö. Kiss 1976: 33). A nyelvtörténeti kutatók igyekezete ellenére is a hatvanas évektől jelentkező szociolingvisztika lett az a diszciplína, amely a nyelvi változások társadalmi vetületeit rendszeresen föltárta. Ezek a kutatások szinte kivétel nélkül a kortárs nyelvváltozatokat vizsgálták, az adatfölvétel nem zárt korpuszok segítségével, hanem élő adatközlők közreműködésével történt. A szociolingvisztikai munkák döntő többsége azonban egyáltalán nem érinti korábbi nyelvállapotokban bekövetkező változásokat, és e munkák fő sodra kétségtelenül a ma zajló nyelvi változások vizsgálata. Csak kevés szociolingvista vont vizsgálatának körébe már lezajlott nyelvi változásokat. Közéjük tartozik például Suzanne Romaine, aki a XVI. századi írott nyelv vonatkozó névmáshasználatát tárgyalja „Társadalom-történeti nyelvészet”-ében, rendkívüli elméleti megalapozottsággal (Romaine 1982). Ő azonban inkább a kivételek közé tartozik, és a mai napig nincs megnyugtatóan tisztázva a történeti

nyelvészetben az az alapvető elméleti kérdés, amelyet így lehetne megfogalmazni: Hozzájárulnak-e, és ha igen, hogyan a mai nyelvi változásokra irányuló vizsgálatok a történetiségben már lejátszódott nyelvi változások megértéséhez? Ez fölveti azt a kérdést is, hogy vannak-e olyan, időtől független tényezők, amelyek a különböző időszakokban lezajló nyelvi változásokat hasonlóképpen irányítják, determinálják? Erre a kérdésre a szociolingvisztika igenlő választ ad, és ez igen fontos állítás a konkrét nyelvi vizsgálat elméleti megalapozásában.

A szociolingvisták eleinte hipotézisként fogalmazták meg, majd nyelvi vizsgálatokkal igazolták és újabb történeti kutatásokban alkalmazták (pl. Romaine 1982) az **uniformitás elvét**, amit Sándor (1998: 66) így fogalmaz meg: „a jelen változási folyamatainak ismerete a múltbeli változások magyarázatában is fölhasználható, vagy inkább fölhasználendő”. Mi szolgáltat alapot erre az általánosításra, hogyan egészíthető ki az előbbi megállapítás? Az a tény, hogy nem feltételezhetjük, hogy korábbi nyelvéllapotokban a társadalmi tényezők és a nyelvhasználat közötti kapcsolatrendszer alapvetően más lett volna, mint ma. Ez is az elv lényegéhez tartozik, még ha az előbbi idézet előfordulási helyén nincs is részletesen kifejtve. Ezen az elméleti alapon lehet tehát bevonni a mai nyelvi változások kutatása során kicsiszolódott módszertant, fogalmakat a történeti szövegek kutatásába. Az már egy következő kérdés, hogy a módszer hatókörének kiterjesztése milyen gyakorlati változtatásokat kíván, és milyen kutatási eredményekkel kecsegtet, s ezzel el is érkeztünk arra a pontra, ahol meg kell kísérelnünk tisztázni a nyelvtörténet és a szociolingvisztika kapcsolatrendszerét.

Ahogy korábban utaltam rá, a legtöbb elismert szociolingvisztikai munka viszonylag mérsékelt érdeklődést tanúsít a már lezajlott nyelvi változások iránt. Ugyanígy megállapítható az is, hogy a nyelvtörténet, különösen a magyar nyelvtörténeti kutatás az utóbbi időkig hasonlóan visszafogottan alkalmazza a szociolingvisztika kétségbevonhatatlan eredményeit. Ez így van még akkor is, ha tudjuk, a társadalmi szempontok nyelvtörténeti kutatásban való alkalmazására a modern szociolingvisztika megjelenése előtt is találunk példát a magyar szakirodalomban, különösen a nyelvi normára vonatkozó kutatásokban: Deme (1959), Benkő (1960), Papp L. (1961) stb. A weinreichi-labovi értelemben vett szociolingvisztika eredményei azonban csak részben kerültek be a magyar nyelvtörténeti kutatásokba, és a szociolingvisztika módszertanának a történeti szövegekre való alkalmazásával kevesen kísérleteztek. A szociolingvisztika és nyelvtörténet kapcsolatával, utóbbi módszereinek nyelvtörténeti felhasználásával a 80-as

években foglalkoztak először a magyar nyelvészek. Az elsők között volt Hegedűs (1986), aki a nyelvjárástörténet oldaláról vizsgálja a történeti szociolingvisztika lehetőségeit. A korábbi (nyelvjárástörténeti) munkák legfőbb hibájának azt tartja, hogy – bár a nyelvi rendszer alsó szintjei (fonológia, morfológia) ki vannak dolgozva bennük –, kevéssé foglalkoznak a szintaxissal vagy a szöveg szintjével. Ebben mindenképpen igaza van. Tanulmánya további részében a történeti nyelvészociológia feladatkörét kísérli meg definiálni.

A dolgozatomban kitűzött módszertani célok szempontjából nagyon fontos Herman tanulmánya (1982), amelyben a szociolingvisztika és nyelvtörténet kapcsolatrendszerét tárgyalja. A szociolingvisztikát úgy határozza meg, mint a nyelvi variánsok társadalmi eloszlásának vizsgálatát, és ezt alkalmasnak véli a nyelvtörténet rehabilitálására. A nyelvi változásokkal kapcsolatban véleménye szerint le kell mondanunk a nagy magyarázó erővel rendelkező kauzalitás iránti igényünkről, tekintettel arra, hogy a nyelvtudomány számos ága által főlhalmozott, nyelvi változást előidéző oktípusok nem egységes, zárt kauzális láncok tagjai. Ezt azzal bizonyítja, hogy azonos szociológiai változások nem eredményeznek mindig azonos nyelvi változásokat, és különböző szociológiai körülmények is eredményezhetnek összetartó nyelvi fejlődést. A nyelvi változásokkal kapcsolatban a magyarázatnak három szintjét különíti el: a magyarázat érintheti a változás tényét, azt hogy az bekövetkezett; másodszor a változás mibenlétét, azaz: mely nyelvrendszerbeli elem mivé lett; harmadszor pedig a változás nyelvközösségen belüli terjedését, útját a nyelvhasználó közösségben. A szociolingvisztikai paradigma véleménye szerint kiemelkedően alkalmas a nyelvi változások terjedésének leírására, hiszen megvilágítja például azokat a presztízsvizonyokat, amelyek a közösségen belüli terjedést meghatározzák. Ehhez kapcsolódik, hogy dolgozatomban az egyes nyelvi változatok elterjedtségét vizsgálom az írnoki regiszter írott változatában, és megkísérlem meghatározni az egyes változatok kedvelését vagy elutasítását befolyásoló presztízstényezőket. A szociolingvisztikai módszer alkalmazása első lépésben pedig abban nyújt segítséget, hogy pontos, statisztikailag releváns képet kapjak egyes változóértékeknek a korpuszban való elterjedtségéről.

A legutóbbi időben Zelliger (1999) tűzte ismét napirendre a szociolingvisztikának nyelvtörténeti dimenziókban való alkalmazását. Amint a szerző cikke bevezetőjében rámutat, többen is felvetették ezt a kérdést, ami azt jelzi, hogy a nyelvtörténet és szociolingvisztika

összeillesztésének kérdése – én inkább erről, mint a nyelvtörténet rehabilitációjáról beszélnék –, még egyáltalán nem jutott nyugvópontra. Zelliger azt állapítja meg, hogy a történeti szociolingvisztika a nyelvi változások magyarázatának csak egy részét fedheti le, hatóköre tehát kisebb, mint a nyelvtörténeté, mivel alapvetően az ún. külső nyelvtörténettel foglalkozik. (Ez a megállapítás egyáltalán nem zárja ki Hermannnak azt a kijelentését, amely a nyelvi változás magyarázatának egyik szintjén döntő jelentőséget tulajdonít a történeti szociolingvisztikának, sőt voltaképpen jól egybevág azzal.) A szerző meghatározza a történeti szociolingvisztika módszerét is, amely „egyesíti magában a szövegértelmezés hagyományos filológiai módját, a történeti fonológiát, szintaxist, szemantikát, szövegtant valamint a kvantitatív módszereket, a diskurzuselemzést és a művelődéstörténetet”. Ha ezt a meglehetősen tágra szabott meghatározást elfogadjuk, akkor vizsgálatom csak részben nevezhető a történeti szociolingvisztika körébe tartozónak, és ismét csak a nyelvtörténet fogalma alá sorolandó. Helyesebb tehát inkább azt mondani, hogy nyelvtörténeti vizsgálatot végzek, amelybe igyekszem minél inkább bevonni a modern szociolingvisztika fogalmait, eljárásait. A legfőbb módszertant érintő kérdés továbbra is az, hogy ez a kutatási módszer képes-e többletet hozni a hagyományos történeti nyelvészeti és nyelvjárástörténeti metódushoz képest, nagyobb-e a magyarázó ereje. A módszertani újítások mellett fontos hangsúlyozni, hogy a nyelvtörténeti kutatások metodikai segédleteiről sem mondok le, tehát a filológiai vizsgálatoknak, a nyelvtörténeti kutatásokban újabban használt pótkompetencia fogalmának is fontos módszertani szerepe van a vizsgálatban, ugyanúgy, ahogyan a leíró és történeti dialektológiának. Fölösleges és haszontalan fényűzés volna lemondani ezeknek a diszciplínáknak a módszertani és gyakorlati eredményeiről, hiszen ezzel csak megnehezíteném kutatásaimat. Tehát az a tény, hogy a nyelvi változó fogalma áll a gyakorlati vizsgálat középpontjában, és használom a szociolingvisztika más alapfogalmait is (presztízs, norma, sztenderd, hiperkorrekció, sztenderdizáció stb.)¹ egyáltalán nem jelenti azt, hogy elfeledkezvén a korábbi eredményekről új módszertant dolgoznék ki nyelvemlékek vizsgálatára. Újításról valójában csak annyiban beszélhetünk – és ebben is számos elődöm van –, hogy megpróbálom bevonni történeti vizsgálatomba a szociolingvisztikai kutatások módszereit, eredményeit is.

---

¹ Ezeket a fogalmakat az elemzésben való első előfordulásukkor határozom meg.

1.2. Az értekezés céljai és munkamódszere

A vizsgálat korpusza két nyelvmélek, amelyek közül az egyik a kutatás alapforrása (a szegedi városi tanács ránk maradt első jegyzőkönyve az 1717-23 közötti időszakból), míg a másik egy kontrollként alkalmazott korpusz (a szegedi fenyítő törvényszék irattári anyagából előkerült jószágtolvajlással kapcsolatos iratcsoport) – általa ellenőrizni lehet a kiinduló forrás vizsgálata során tett általánosabb érvényű megállapításaim igazságértékét. A bázisforrás nyelvi anyagának vizsgálata során tett általánosításokat tehát egy másik, ugyanazon regiszterbe tartozó nyelvmélekcsoporthoz tanulmányozásával kívánom árnyalni és pontosítani. Bár mindkét forrás a hivatali írásbeliséghez köthető, jelentős különbség is van közöttük: az ellenőrző forrás nem hivatalos városi írnok munkája, hanem olyan írástudóé, aki nem iratok készítésével kereste kenyerét, és messze nem volt olyan gyakorlott fogalmazó és másoló, mint a magisztrátus alkalmazásában álló deák (ennek bizonyításáról a forrásokat ismertető következő fejezetben szólok majd részletesen, amikor a levéltári kutatás tapasztalatait összegzem). Az ellenőrző forrásul választott iratcsoport vizsgálata azzal a többlethozammal is jár, hogy megfigyelhetővé válnak a deák és a laikus írástudó nyelvhasználata közötti különbségek, azaz rétegzett képet kapunk az írott nyelvről, amelynek két szeletét villantja föl jelen értekezés. Így következtethetünk arra is, van-e jelentős különbség az egyes nyelvjárási és beszélt nyelvi jelenségek megítélése, használati gyakorisága terén a két szövegcsoporthoz, milyen nyelvi megoldások, változatok határolják el egymástól a szegedi írott nyelv e két rétegét, milyen normának engedelmessé válnak a deák, és milyennek a gyakorlatlan fogalmazó. Így mindenképpen elkerülhető, hogy túláltalánosító jelleggel egy szöveg alapján tegyünk téves megállapításokat az írott nyelvről, elérhetővé válik viszont bizonyos írott nyelvi minimum körvonalazása. (Itt jegyzem meg, hogy az írott nyelvi minimumra vonatkozó elképzeléseinket tovább pontosíthatná egy olyan jellegű forráscsoport, amely egy még alacsonyabb műveltségű, de írástudó réteg nyelvhasználatát tükrözné – olyan szövegek által, melyek kevésbé formális szituációhoz köthetők. Ilyen lehetne például egy földbirtokosnak, vagy gazdálkodónak a termésre, a mezőgazdasági munkára vonatkozó följegyzéseit tartalmazó vagy más hasonló forrás, ám ilyen egyelőre nem áll rendelkezésemre.)

Az ellenőrző forrásban – kitűzött céljaimnak megfelelően – kisebb számú nyelvi változó elemzésére keríték sort, mint az alapforrásban. Arra törekszem, hogy az értekezés alapforrásában megfigyelt nyelvi változók közül azokat vizsgáljam a kontrollforrásban, amelyek a fölített kérdésekre legnagyobb eséllyel adnak választ. Így mindenekelőtt azokat a jelenségeket vizsgálom a fenyítő törvényszéki iratokban, amelyek a spontán sztenderdizáció folyamata, a nyelvjárási és beszélt nyelvi sajátosságok írott nyelvi érvényesülése és megítélése szempontjából a legtöbb információt hordozzák. A magisztrátusi jegyzőkönyvi vizsgálat minden nagyobb jelenségtörzsből néhány jellemző és informatív változót választok ki, amelyeket azután a kontrollforrásban is elemezve összevetem a két forrásban kapott képet egymással, hogy a fölítettben ismertetett megerősítésekhez és az írott nyelvi változatok összehasonlításához is eljussak. Így a labializációs jelenségek közül az *ö*-zést, a magánhangzók zártságát érintő vizsgálaton belül a *-ból/-ből*, *-tól/-től*, *-ról/-ről* ragok alakváltozatait, a magánhangzók időtartamának kérdéskörében az *l* előtti nyúlást, a mássalhangzókéban az azonszótagú *l* kiesését, a mássalhangzók minőségi változásainak körében a teljes hasonulásokat, palatalizációt, depalatalizációt, a morfológiai váltakozásban az illativusi és inessivusi ragok változatait illetően a tárgyeset kétszeres jelölését, a mondattani vizsgálatban pedig a számnévi jelzős szerkezetekben megjelenő egyeztetést, a mellékmondat igemódhasználatát illetve az *-nd* jeles jövő idő előfordulásait vetem össze az alapforrásban elért tároló képpel.

Munkamódszerem tehát sok hasonlóságot mutat a korábbi nyelvjárástörténeti és nyelvtörténeti kutatásokéval, de részben el is tér azoktól, hiszen arra törekszem, hogy bevonjam a vizsgálatba azokat az eredményeket is, amelyeket a szociolingvisztika halmozott föl indulása óta. A nyelvemlékek földolgozása során középpontba állítom a nyelvi változó fogalmát, amely a szociolingvisztikának egyik alapvető fogalma. A nyelvi változók a rendszer minden egyes szintjén reprezentálódnak, ennek megfelelően épül föl maga a nyelvi elemzés is: a klasszikus sorrendet követve a fonológiai szint elemzésével kezdődik a részletes nyelvi vizsgálat, majd a morfológiai és szintaktikai szint lesz a tárgya.

A nyelvi változók elemzése tekintetében a következő szempontokat követem. Egy-egy változó tárgyalása során feltétlenül tisztázandó, van-e több értéke a korpuszban, és ha igen, ez milyen mennyiségi megoszlást mutat. A következő lépcső a tárgyalásban, hogy megállapítsuk, van-e valamilyen jellemző környezeti különbség az egyes változatok között, azaz befolyásolják-e

a változó közvetlen környezetében található nyelvi egységek annak értékét? A változó értékeinek a korpuszon belüli megoszlása is tartalmazhat releváns információkat, hiszen a tanácsi jegyzőkönyv egyes részeit nem ugyanazon személyek fogalmazták.

A továbbiakban vizsgálhatók és vizsgálandók az egyes nyelvi változók egymással és a társadalmi környezettel való összefüggéseikben, azaz nem csak önmagukban, elszigetelt módon, hiszen ennek a nyelv társadalmi alapú működése szempontjából nem lenne túl nagy jelentősége. Az egyes változók értékei közötti kapcsolatokat is érdemes tehát kutatni, hiszen valószínűleg találunk korrelációkat az egyes értékek között – annak következtében, hogy valamennyi elemezhető változó maga is egy jól strukturált rendszer egyik eleme, és mint ilyen, kapcsolatban áll a rendszer más tagjaival. A változók társadalmi tényezőkkel való összefüggése nagyon fontos vizsgálandó tényező, még akkor is, ha az ilyen jellegű kutatás történeti kontextusban csak hozzávetőleges pontosságot érhet el. Ennek a viszonylagos pontatlanságnak több oka van, de legfőképpen az, hogy történeti vizsgálat esetében a kutatónak nem áll módjában befolyásolni az adatközlők kiválasztását és az adatfölvétel módját, tehát a vizsgálatnak igen esetleges a társadalmi reprezentativitása. Társadalmi tényezőkre és ezeknek a nyelvi tényekkel való összefüggéseire ezzel együtt is fényt vethet a vizsgálat, hiszen rendelkezünk bizonyos ismeretekkel a szövegek alkotóiról, társadalmi helyzetükről, iskolázottságukról.

A társadalmi tényezőkkel való kapcsolatrendszerben igen fontos kérdés, hogyan viszonyul az írnokok által képviselt művelt nyelvhasználói csoport ahhoz a **nyelvjáráshoz**, amely működési területük élő nyelvét testesíti meg. Ezt a kérdést állítom a nyelvi változókkal kapcsolatos kutatás középpontjába, vagyis azt szeretném kideríteni a szövegek nyelvi sajátságainak részletes vizsgálatával, hogy milyen mértékben kap helyet bennük a szegedi és Szeged környéki tájnyelv, mely jelenségeket kerülik az írnokok és melyeket tartják nyelvi tevékenységükkel összeillőnek. Ezekre a kérdésekre azoknak a nyelvi változóknak a beható vizsgálata adhatja meg a választ, amelyek a szegedi tájnyelvben a nyelvjárásra jellemző értékeket vesznek föl. A jegyzőkönyvbeli előfordulások megoszlásaiból tehát kihámozható az a réteg, amely megfelel a nyelvjárás ekkori sajátosságainak, és az is, amely nem az itteni nyelvjárásra jellemző formákat tartalmazza. Ezeknek az előfordulásoknak a vizsgálatából tehát megkísérlem kikövetkeztetni, mely nyelvjárási jelenségeket fogadta be az írnokok nyelvhasználata és melyekkel szemben fejtett ki ellenállást. A szegedi nyelvjárás egyes jelenségeinek a

jegyzőkönyvekben való előfordulása talán arra nézve is hordoz információt, hogy mely nyelvjárási jelenségek milyen mértékben voltak követendők vagy kerülendők a deákok számára, azaz a jelenségekkel kapcsolatos értékelő magatartásukra, attitűdjeikre is fényt vethet bizonyos mértékig a kvantitatív vizsgálat. Az attitűdöknek nyilvánvalóan a vizsgált korszakban is nagy szerepük volt abban, hogy mely jelenségek kerültek be és melyek nem ezeknek a művelt nyelvhasználóknak a szövegeibe. Ennek annál inkább így kellett lennie, mert a szövegek összevetése és a korábbi szakirodalmi ismeretek alapján nem számolhatunk olyan egységes, minden deák által ismert, pontosan csiszolt normával, amely megszabta volna a deákok nyelvi tevékenységét a vizsgált regiszterben. Sokkal inkább az valószínűsíthető, hogy az írnokok spontán módon végeztek bizonyos sztenderdizációt azzal, hogy a nyelvjárásnak és az élő nyelvnek csak bizonyos szegmenseit engedték beszűremkedni az általuk művelt nyelvváltozatba. Egyik fő feladatomban éppen ennek a spontán sztenderdizációs folyamatnak a bemutatását tekintem.

Nagyon fontos módszertani kérdés az is, honnan rendelkezünk információkkal a szegedi nyelvjárás XVIII. századi állapotával kapcsolatban. Pusztán a vizsgált korpuszra itt nem támaszkodhatunk, hiszen súlyos logikai hiba volna, ha ugyanazon forrás egyszerre lenne a vizsgálat vonatkoztatási rendszere és az e rendszerben megállapítandó helyzetű vizsgálati objektum. A nyelvjárás akkori állapotának megállapításához ezért nélkülözhetetlen a nyelvi **pótkompetencia** fogalma, amelyet a magyar nyelvű szakirodalomban Forgács (1994) tárgyalt elsőként. A szegedi nyelvjárás 1717–69 közötti állapotának fölvázolásához nekem is ki kellett alakítanom tehát azt a nyelvi pótkompetenciát, amely a régi szövegekkel való foglalkozás révén formálódik. Másfelől támaszkodhattam a magyar nyelvjárástörténeti szakirodalomnak a szegedi tájnyelvre vonatkozó megállapításaira, amelyeknek summázata az, hogy a nyelvjárás legfőbb egyedi sajátosságainak kialakulása már a vizsgált időszak előtt megtörtént, azaz a mai nyelvjárási állapot és a XVIII. század első felének nyelvjárási állapota között nincsenek alapvető különbségek – így van ez pl. a legrészletesebben vizsgálandó (mert a nyelvjárásra leginkább jellemző) *ő*-zés esetében is. A pótkompetencia fogalma és a nyelvjárástörténeti szakirodalom anyagának ismerete nélkül tehát nem lenne megfelelő alapunk a bő harmadfélszáz évvel ezelőtt keletkezett szövegek nyelvjárásiasságának vizsgálatára, hiszen – indoklás nélkül – csak a mai nyelvjárási állapothoz viszonyíthatnánk a korpusz nyelvi adatait. A mai szegedi nyelvállapothoz

való viszonyítás is szerepet kap a dolgozatban, de ez a fenti érvelésből következően már nem veszélyezteti a módszertan félresiklásával a várható eredményeket.

Az egyes változók elemzésekor kiemelt szerepet tulajdonítok a hozzájuk fűződő valószínűsíthető nyelvhasználói attitűdöknek. Bizonyos esetekben ezeket összevetem az ugyanazon jelenséggel kapcsolatos mai társadalmi értékítéletekkel (ha ezekről egyáltalán rendelkezésünkre állnak kutatási eredmények), mert úgy tűnik, hogy némely változat esetében kimutatható folyamatosság van a XVIII. századi és mai nyelvállapot között a jelenség megítélésében. Ennek lehetséges következménye az, hogy egy-egy nyelvi forma nem tudott gyökeret verni az írott vagy még általánosabban: magas presztízsű nyelvváltozatokban: ennek példája az azonszótagú / kiesése vagy a szuffixum előtti *ő*-zés – illetőleg a morfológiai változók közül a *-ba /-be* rag inessivusi használata.

A nyelvi változások terjedésének tényezői közül tehát hangsúlyosan kívánom bemutatni a társadalmi tényezőket, amelyek esetenként döntően befolyásolták az egyes változatok terjedését vagy visszaszorulását. A társadalmi tényezők figyelembevétele azt is jelenti, hogy a vizsgálatban használok a szociolingvisztikai paradigmának azokat a fogalmait, amelyek a nyelvi jelenségeknek a társadalmi rétegeken belüli megoszlását határozzák meg, tehát a stigmatizáció, hiperkorrekció, presztízs-változat, norma, sztenderd fogalmát. Ezeknek a fogalmaknak a történeti nyelvészetben való alkalmazása jelentős eredményekkel járhat, ezt is megkísérlem illusztrálni a konkrét vizsgálatban.

E módszertani fejezetben mindenképpen szükséges szólni arról, hogy a korpuszból mely változókat választottam ki elemzésre, és hogy ezek hogyan szolgálják a kitűzött célokat. Természetesen nem választhattam a vizsgálat tárgyául a szövegeknek valamennyi változóját, hiszen ez meghaladná e munka kereteit, és az eredmény nem is lenne arányban a befektetett munkával. Éppen ezért a munka egésze szempontjából alapvető kérdés, hogy mely változók vizsgálatát végzem el a dolgozatban, és hogy miért éppen ezeket választom. Az is magától értetődik, hogy az egyes nyelvi változók analízisét sem azonos mélységben végzem, hanem úgy, ahogyan ezt a kutatási célok és a korpusz jellemzői megkívánják.

A nyelvi változók kiválasztásában az az elv vezérelt általánosságban, hogy közülük azokat térképezzem föl elsősorban, amelyek önmagukon belüli ingadozást mutatnak értékeikben, illetőleg azokat, amelyek az akkori nyelvjárási változattól vagy a mai köznyelvtől jelentős

mértékben eltérnek. A mai köznyelv azért került esetenként járulékos viszonyítási alapként a vizsgálatba, mert így a máig lezajlott nyelvi változások is kikövetkeztethetőek. A nyelvi változók kiválasztása és ezek elemzésének bemutatása a nyelvi rendszer hagyományos tagolása szerint történik: fonológiai, morfológiai és szintaktikai változók. A lexikával e dolgozatban nem foglalkozom részletekbe menően, mert vizsgálatuk nem támogatja olyan mértékben a kitűzött gyakorlati és módszertani célok elérését, mint a másik három csoporté. A lexikai változók közül a kódválasztással kapcsolatos problémakör tűnik legérdekesebbnek, az, hogy van-e szabályszerűség abban, hogy a magyar és latin terminusok hogyan változtatják egymást a szövegekben (ennek tüzetes vizsgálatára azonban csak egy másik munkában vállalkozhatom). A fonológiai változók viszont rendkívül informatívak abból a szempontból, hogy milyen az általam vizsgált korpusz és a szegedi dialektus megfeleltethetősége – valamint az írnokok viszonya a szegedi tájnyelvhez. Ez a nagy információérték mindenekelőtt annak köszönhető, hogy a magyar nyelvjárások közötti különbségek leginkább a fonológia szintjén jelennek meg, és magának a szegedi dialektusnak is vannak olyan fonológiai sajátosságai, amelyek megkülönböztetik más területi változatoktól. A fonológiai rendszeren belül is a magánhangzók megléte vagy hiánya illetve megterheltségük az a szempont, amelynek segítségével a magyar nyelv területi változatai leginkább elhatárolhatók egymástól. A szövegek nyelvjárásiasságának vizsgálatában tehát alapvető fontossága van a fonológiai szint elemzésének. Pusztán e szint elemzése alapján már ki lehetne jelteni, hogy a szövegek nyelve megfelel-e a szegedi vagy valamely más nyelvjárás sajátosságainak avagy nem. A szegedi nyelvjárásra leginkább jellemző *ő*-zést a nagy részletességgel tárom föl, hiszen ez a nyelvjárás legfőbb sajátossága. A mássalhangzó-változók vizsgálata során szintén az a kérdés áll a középpontban, hogy mutatják-e a szövegek a szegedi nyelvjárás jellegzetességeit, mely jelenségek számítnak tolerálhatónak az írnokok fölfogásában, és melyek nem.

A morfológiai változók kiválasztásakor azokat a kutatásokat is figyelembe vettem, amelyek a mai nyelvváltozatokra irányuló szociolingvisztikai vizsgálatok tárgykörébe sorolhatók. Egyrészt ezért esett választásom például a *-ba/-be*, *-ban/-ben* illativusi és inessivusi használatára, másrészt azért is, mert ezeknek a ragoknak a használatában a bizonytalanság a kései ómagyar kortól fogva tapintható. A változó vizsgálata tehát a forrás keletkezésénél korábbi adatok tapasztalataival és a mai terepnyelvészeti kutatások eredményeivel is összevethető, ami

megkönnyíti a nyelvemlék raghasználati sajátosságainak és az azt meghatározó tényezőknek tágabb összefüggésbe állítását. Ugyanilyen tényezők motiválták a többszörös jelölésű accusativusi alakok választását.

A vizsgálat szempontjából releváns szintaktikai változókat mindenekelőtt azért választottam ki, hogy eldöntsem: mutatják-e azt a latin interferenciahatást, amellyel ebben a kétnyelvű közegben számolni lehet. A számos lehetséges grammatikai változó közül ezért vizsgálom éppen a mennyiségjelzős szerkezeteknek a számhasználati sajátosságait. A második szintaktikai változó kiválasztása esetében is érvényesült az előbbi szempont, hiszen a múlt idejű főmondat alá rendelt mellékmondat igemódhasználatára érdekelt, mint lehetséges interferenciajelenség. Harmadszor egy igeidő használatát illetően szándékozom illusztrálni a regiszternek a nyelvjárási beszélt nyelvtől való eltéréseit.

Egy – részben elméleti, részben módszertani – kérdést szükséges még tisztázni a korpusz bemutatása előtt, ez pedig a beszélt- és írott nyelv viszonya. A XX. század uralkodó nyelvelméletei részint magát a korpusznyelvészetet vetették el, de ha ezt elfogadták – ahogyan például a szociolingvisztika tette –, akkor rendszerint a hangzó beszédben keresték vizsgálatuk korpuszát, az írott szövegekkel való foglalkozást régimódi, különösebb eredményekkel nem kecsegtető tevékenységnek tartván. A nyelvelmélet szintjén én nem tudom elfogadni az írott és hangzó nyelv közötti értékbeli különbségtételt. Nem tartom elfogadhatónak azt az elterjedt véleményt, amely szerint a nyelv egyetlen „igazi” megjelenési formája a hangzó beszéd. Romaine (1982: 15) megállapítása részben ma is igaznak tűnik: nincs egységes, mindenki által elfogadott módja annak, hogyan lehet a szociolingvisztikai elveket és módszereket kiterjeszteni az írott nyelv vizsgálatára. Ebben tudománytörténeti okok is szerepet játszanak: mindenekelőtt az, hogy a kvantitatív szociolingvisztika a hangzó beszédben végbement fonetikai változások vizsgálatával indult (pl. Labov 1963), és mindmáig ez a legkidolgozottabb részterülete. Ezzel szemben a grammatikai és szintaktikai variabilitásra az utóbbi időkig kevesebb figyelmet fordítottak. Az írott nyelv és hangzó nyelv értékét, viszonyrendszerét a saussure-i fogalmakkal igen jól foglalja össze Romaine (1982: 14-15) műve elméleti alapozásában, ezért érdemes szó szerint idézni: „In view of the independent nature of writing, it seems best to regard speech and writing as types of linguistic behaviors or events which may be realized in different channels: I would accept, in other words, the distinction made between language and medium [...] or between form and

substance [...]. Thus it can be said that spoken and written language are instances of the same language embodied in different media by assumption that a medium can have potential for full autonomy as a vehicle for language. This distinction is useful for many reasons. Since a medium is not itself a language, a distinction can be made between a linguistic pattern and its material embodiment, or between form and substance; in other words, language is form and medium is substance. Obviously this has great implications for linguistic theory as a whole; once we accept that the basic dichotomy exists between language and medium (and not between language and writing, or speech and writing), it can no longer be argued that all forms of the written language [...] are outside the field of linguistics. The function of writing then is not merely to record the spoken language; writing has an independent existence". [Az írás független természetét tekintve a legjobb megoldásnak az tűnik, hogy az írást és a beszédet a nyelvi viselkedés különböző fajtájaként kezeljük, amelyek különböző csatornákon valósulnak meg. Más szóval elfogadhatónak tartanám, a nyelv és a közeg, ill. a forma és a tartalom közt tett különbséget. Tehát azt mondhatjuk, hogy a beszélt és írott nyelv ugyanannak a nyelvnek a megnyilvánulásai különböző közegben, azt feltételezve, hogy a közegben mint a nyelv eszközében benne rejlik a teljes autonómia lehetősége. Ez a megkülönböztetés több szempontból hasznos. Mivel a közeg nem nyelv, különbséget tehetünk a nyelvi minta és konkrét megvalósulása között, vagy a forma és a tartalom között: más szóval a nyelv a forma, és a közeg a szubsztancia. Természetesen ennek a nyelvelmélet szempontjából fontos implikációi vannak: ha elfogadjuk, hogy az alapvető kettősség a nyelvből és a közegből áll – nem pedig a nyelvből és írásból vagy beszédből és írásból –, akkor már nem lehet többé amellet érvelni, hogy az írott nyelv minden formája a nyelvészet körén kívül esik. Az írás funkciója tehát nem csupán az, hogy a beszélt nyelvet rögzítse, hanem önálló léte is van.] Az írott nyelvet tehát nemcsak abban az összefüggésben vizsgálom a továbbiakban, hogy a beszélt nyelv jelenségeinek lecsapódásait keressem benne, hanem az írnokok által használt nyelvváltozatot önállóan létezőnek tekintem, amely önmagában is számtalan információt hordoz, nem csak a beszélt nyelvvel való kapcsolatában. Ez a véleményem ellentmond annak a magyar szakirodalomban is elterjedt nézetnek, hogy a nyelvtörténeti kutatásoknak a mindennapok nyelvét tükröző források felé kell fordulniuk, azaz a nyelvmlékek közül a kevésbé formális műfajúak tanulmányozása járhat igazi kutatási eredményekkel, így mindenekelőtt a misszilik vizsgálatára. Ezt a nézetet ki kell egészítenünk

azzal, hogy a hivatalos iratok, így jegyzőkönyvek forrásértékét részben rehabilitálnunk kell. Vannak olyan kutatási célok, amelyekre nézve ezek az irattípusok jó források, és vannak olyanok, amelyekre nézve alig hasznosíthatók. A magyar nyelvjárástörténeti szakirodalomban korán megfogalmazták, hogy a hivatalos iratok a nyelvjárástörténet és a beszélt nyelv kutatása szempontjából nem túlságosan jól hasznosítható források – így pl. Abaffy (1965: 13). Viszont igen jó források lehetnek a hivatalos iratok arra nézve, hogy milyen spontán sztenderdizációs folyamat rajzolódik ki a jogi-közigazgatási regiszterben, mi számít elfogadható és mi elutasítandó jelenségnek az irat keletkezési helyének nyelvjárásából és beszélt nyelvéből, és melyek azok a jelenségek, amelyek a presztízsváltozatba is utat tudtak törni maguknak. Ha számba vesszük azokat a társadalmi, földrajzi, nyelvi tényezőket, amelyek a jelenségekhez fűződő attitűdöket és a jelenségek sorsát is meghatározták, akkor történeti perspektívában látjuk kirajzolódni a mai presztíz- és írott nyelvváltozatok egységes normája kialakulásának azt a szakaszát, amely közvetlenül megelőzte a központosított sztenderdizációs folyamatok jelentkezését. Ezért érdemes a hivatalos iratokkal is foglalkozni: megállapíthatjuk, milyen hiányok jelentkeznek bennük a pótkompetenciánk alapján elvárt területi nyelvváltozathoz képest.

A szociolingvisztika ellenállása az írott (és ráadásul nem kortárs) korpuszokkal szemben teljesen érthető, hiszen a nyelvi jelenségek társadalmi beágyazottságának tanulmányozására letűnt korok esetében egyre kisebb a lehetőség, ahogyan visszafelé haladunk az időben. A régebbi korokból ránk maradt források tehát társadalmi eredetüket tekintve esetlegesek, hiszen a véletlennek köszönhető, mi maradt éppen ránk, és sokszor igen keveset tudunk az írott emlékek készítőinek szociális jellemzőiről. A másik probléma az, hogy az írásokból kirajzolódó nyelvhasználatból nem lehet közvetlen következtetéseket levonni az egykorú beszélt nyelvre nézve, hiszen az írásbeliség a régebbi korokban meglehetősen szűkkörű volt, és a társadalmi intézmény- és szokásrendszer meghatározta, milyen nyelvi alkotásokat rögzítettek írásban. Ezt a problémát a magyar szakirodalomban is többen megfogalmazták a szociolingvisztika és nyelvtörténet kapcsolatát tárgyalván, így például Hegedűs (1986), aki a „működő (funkcionáló) nyelv” leírását hiányolja a korábbi nyelvjárástörténeti vizsgálatokból.

A fentebb ismertetett nyelvelméleti meggondolások alapján azonban az írnokok által használt írott nyelv sem rekeszthető ki a „működő nyelv” fogalomköréből, ezért azt sem állíthatjuk, hogy a mostani vizsgálat nem felel meg Hegedűs (1986: 429) követelményének. A

szociolingvisztikai fogalmak, magyarázatok tehát használhatók a történeti írott korpuszok kutatásában is, még akkor is, ha több olyan (főként társadalmi) szempontból le kell mondanunk, amelyekkel kapcsolatban nem állnak rendelkezésünkre információk, mert a nem jelenben zajló adatfölvétel ezen változók föltérképezését lehetetlenné teszi. Hogy ezt a véleményemet alátámasszam, és eljárásom nem egyedi voltára rávilágítsak, elegendő a legújabb szakirodalomból Zelliger (2000) tanulmányára hivatkozni; az ő vizsgálatának korpusza tökéletesen egyidős az általam használt szegedi nyelvelmékekkel. A szerzőnek nem titkolt módszertani célkitűzése, hogy a szociolingvisztika szemléletmódjával vizsgálja az ugyanazon közösségben egymás mellett élő, funkcionálisan egymástól elkülönülő XVIII. századi nyelvváltozatokat, amelyek mindenekelőtt a nyelvjárási jelenségek használatában térnek el egymástól. További célja, hogy keresse a kódváltásokban (nyelvjárás – regionális érvényű változat és viszont) megnyilvánuló tendenciákat. A tanulmány által vizsgált egyik nyelvváltozat azon hivatalos iratok nyelve, amelyek kifelé reprezentálják a közösséget – ez pedig funkciójában, szövegműfajaiban nagyon közel áll dolgozatom alapforrásához. Zelliger tanulmánya – s reményeim szerint jelen dolgozat is – arról győzi meg az olvasót hogy a nyelvelmékek még igen értékes információkkal szolgálhatnak a magyar nyelvtudomány számára, ha a kiválasztott elméleti és módszertani keret nagyobb mértékben veszi figyelembe a nyelv társadalmi beágyazottságából következő rendezett heterogenitást.

1.3. Az értekezés forrásai

1.3.1. Az alapforrás

Az elemzésre kiválasztott bázisforrás Szeged város tanácsának első ránk maradt jegyzőkönyve. Szeged városa a városi hivatalos iratok fennmaradása tekintetében nem tekinthető túlzottan szerencsésnek, hiszen az 1717. esztendő előtt készült iratok 1716-ban, a tanács székházának bontásakor elvesztek. Viszont 1717-től folyamatosan rendelkezésünkre állnak, és e megmaradt iratok közül a korábbiak igen sok magyar nyelvű szöveget tartalmaznak. Az általam földolgozott forrásnak létezik betűhív kiadása (Bratinka–Szigeti: 1991), amely rendkívüli mértékben megkönnyíti a nyelvtörténeti vizsgálatokat, hiszen nem teszi szükségessé az iratokkal

összefüggésben elvégzendő hatalmas levéltári munkát. A forráskiadás a szegedi bölcsészkar Magyar Nyelvészeti Tanszékének munkája, amelyet a kiadástól eltelt kilenc évben nem követett az anyagot érintő részletesebb vagy valamely szűkebb szempontrendszerre összpontosító feldolgozás. Ezért is tartottam időszerűnek, hogy ezt a korpuszt válasszam nyelvtörténeti tárgyú értekezésem alapforrásának. Így ugyanis folytathattam a tanszéken korábban megkezdett kutatómunkát, másfelől olyan nyelvemléket választottam vele munkám alapjául, amely a magyar nyelvtörténeti kutatásokban is még viszonylag elhanyagolt korszakot képvisel: a középmagyar kort.

A forrás nem kizárólag magyar nyelvű szövegeket tartalmaz, hiszen az iratok jelentős részében összefüggő latin textusokkal is találkozunk. A dolgozatban – célkitűzéseimnek megfelelően – csak a magyar nyelvű részeket vizsgálom behatóan, a latinnal csak érintőlegesen, a nyelvi interferencia jelenségeivel kapcsolatban foglalkozom. A jegyzőkönyvi kötetnek más nyelvű szövegrészeivel – amelyek mindenekelőtt a városi kisebbségek tisztségviselőinek szerb és német anyanyelvi esküszövegeiben öltenek testet – nem foglalkozom az elemzés során. Az értekezés bázisforrása tehát úgy értelmezendő, hogy csak a magyar nyelvű szövegek és szövegrészek tekinthetők a vizsgálat szűkebb értelemben vett korpuszának, és helyenként utalok csak a jegyzőkönyvi latin szövegekre.

A magyar nyelvű korpusz hozzávetőlegesen 105 000 N-nyi textust tartalmaz – gyakran latin nyelvű szövegrészekkel megszakítva. A forrás nyelvi jellegéről azt mondhatjuk, hogy a vizsgált korszaknak mindenképpen egy presztízsváltozatát képviseli, szövegei alapvetően az írnoki regiszter írott változatába sorolhatók, bár helyenként – mindenekelőtt a tanúvallomások följegyzése révén – a beszélt nyelv egyes elemei is megjelennek a jegyzőkönyv lapjain. Ez a megjelenés azonban egyetlen esetben sem közvetlen, tehát a tanúvallomások formai jegyei alapján biztonsággal állíthatjuk, hogy a jegyzőkönyvbe az írnokok által átfogalmazott vallomások kerültek, ezt számos stilisztikai tényező mellett az is bizonyítja, hogy a vádlottak és a tanúk vallomásai egyes szám harmadik személyben fogalmazódtak.

Az írnoki regiszter számtalan műfajt foglal magába, ezeknek legtöbbje meg is jelenik a jegyzőkönyvben. Ezek között az írnoki műfajok között természetesen lehetnek nyelvhasználati különbségek, és ezeket egy részletekbe menő nyelvi elemzés talán képes kimutatni. Érdeemes áttekinteni az alapforrásunkat műfaji szempontból, hiszen ez nagy mértékben segíthet

megfogalmazni a szövegekkel szemben támasztott előzetes elvárásainkat. A jegyzőkönyvi szövegek közlésmódja és jegyzőkönyvbeli megjelenési formája bizonyos mértékig megnehezíti a nyelvemlék iratokra tagolását, hiszen sokszor folyamatos írásmóddal következik egyik ügy után a másik, de a szövegkiadók jegyzetei és a levéltári vizsgálódás segítséget nyújtanak a tagolásban is. A bejegyzések azonosításának legkézenfekvőbb eszköze a mindig pontosan föltüntetett keltezés. A dolgozat 1. számú mellékletében tehát áttekintéssel szolgálok a jegyzőkönyvi szövegek műfaji hovatartozását illetően. Az áttekintés két rendezőelve: a kronológia és az egy ügy – egy irat elve. A bázisforrás tehát az 1. számú mellékletében található, különböző „műfajú” szövegekből áll össze, de nagyon fontos hangsúlyozni, hogy az iratok terjedelme egyáltalán nem egységes: találunk közöttük egy mondatos végzéseket és hosszabb esetleírásokat is. A vázlatos bemutatás során arra törekedtem, hogy feltüntessem az iratok kronológiai jellemzőit, így egy sorszám mindig egy naptári napnak felel meg, de figyelmet fordítottam arra is, hogy az azonos napon bejegyzett különböző jogügyeket is elkülönítsem egymástól – ezt szolgálják a naptári napokon belül fölvetett alpontok, ahol ezekre szükség van. A dolgozat végén található forrásrészletezéshez mindenképpen hozzá kell fűzni azt is, hogy csak azok a jegyzőkönyvi bejegyzések kerültek bele, amelyek kutatási céljaim szempontjából relevánsak, azaz összefüggő, magyar nyelvű szöveget tartalmaznak.

E helyütt kell kitérnem azokra a tapasztalatokra, amelyeket e kiadott levéltári forrás kéziratának futó áttekintése során nyertem. Az eredeti jegyzőkönyvi lapokat igen hűen tükrözi a szövegkiadás, alig találtam benne hibát. Nagyon pontosak azok a paleográfiai jellegű megjegyzések is, amelyek a szövegbeli javításokra, glosszákra és a másoló kezek „váltásaira” utalnak. Két apró javítást azért tennék a forrásközléssel kapcsolatosan. Az első megjegyzésem: az eredeti jegyzőkönyvi iratok kiadása során kimaradt a szövegkiadásból egy rövid, magyar nyelvű ítélkező szövegrész, amely a 108. jegyzőkönyvi lapon található, és a következőképpen szól:

*„tudni illik TizenKet forintokban az emlitet Eötvös János meg büntettetik, ugy nem Külömben
Stankó Csakovác Racz mivel böstelen (sic!) Szoknak mondására alkalmatosságot adot
Tizenket Rhen forintokon el marasztatik, el végezödöt”.*

A másolók személyéről nem rendelkezünk pontos információkkal, az írás ductusának változásait meglehetősen pontossággal rögzítik a forráskiadás lábjegyzetei, e helyütt azonban érdemes áttekintenünk a „kezek” viszonyát, és a szöveg lejegyzésének folyamatát is, hiszen ezek a tényezők nem elhanyagolható hatással voltak a jegyzőkönyv végleges nyelvi arculatára. Az alkotás folyamatát jól jellemzi egyfelől az írnoki munka eredménye, a tanácsi irat, másfelől a levéltárban található hasonló jellegű és tematikájú kéziratok anyagok áttekintéséből is levonhatók hasznos következtetések. A levéltárban ugyanis tekintélyes mennyiségű, részben magyar nyelvű iratanyag található a jegyzőkönyv szomszédságában, amely az *Acta Sedis Revisoriae Malefactorum* (Fenyítő törvényszéki iratok) címet viseli, és büntetőperes iratanyagát tartalmazza. Éppen ennek tanulmányozása győzött meg arról, hogy a magisztrátusi jegyzőkönyv lapjain található tömör, összefogott ügyismertetések a szövegeknek sokszori újrafogalmazásával állottak elő, és a jegyzőkönyv korpuszába bekötött, letisztázott lapokhoz egészen biztosan sok fogalmazványon, javításon, törlésen keresztül vezetett az út. A törvényszéki iratok esetében az egyes ügyek iratanyagában megmaradtak ezek az eredeti fogalmazványok is, míg a szegedi városi tanácsi jegyzőkönyv esetében – sajnos – nem. Így a fenyítő törvényszéki iratok tanulmányozása során tapasztaltam, hogy a tanúvallomások rögzítésére az írnokok előre elkészített iratokat használtak, amelyeken a vallomástétel megkezdése előtt rögzítették a dátumot, és a lapot egy függőleges vonallal két részre osztván a bal oldalra előre fölírták a vallomástétel során a vizsgálatot vezető személy által fölteendő kérdéseket. Ennek megfelelően minden lap tetején az *Interrogator* szó látható a bal oldalon, és a *Responsor* a jobb oldalon. Azt is megállapíthattam, hogy ugyanazon ügynek summázatát többször, többféleképpen is megpróbálták elkészíteni az írnokok. A későbbi szövegváltozatok általában rövidebbek, és több hivatali nyelvi formulát tartalmaznak. Az ügyek tartalmi összefoglalását adó iratokban jellemző a tömörítés, és ez a tanúvallomások szövegét is érinti. Ennek során megtörténik a különböző tanúk vallomásainak szintetizálása és a vallomástevők szavainak egyes szám harmadik személybe ültetése is. Nagyon érdekes lenne, ha a tanácsi jegyzőkönyvnek nemcsak a végsőig tökéletesített és a középkori oklevelek formulás részeit idéző szövegeit, hanem ezek irat-előzményeit is tanulmányozhatnánk, hiszen így igazán aprólékos filológiai munkával lehetne bizonyítani, hogy a javítások fő sodra milyen normatív előírásoknak fokról-fokra történő alkalmazását tárja elénk – mozgásban. Mivel azonban a jegyzőkönyv már jól kiértelt szövegek

másolatát tartalmazza, igen kevés az írnoki javítás a kéziratban – pedig ezek a javítások igen látványosan rávilágíthatnának arra, mit tartottak a hely szelleméhez illő nyelvi jelenségnek a másoló deákok, és mit nem. Hogy a javítások mennyire csekély szerepet játszanak a tanácsi jegyzőkönyv kéziratában, azt jól mutatja, hogy presztízstényezőkkel magyarázható írnoki javítást nem találtam a kéziratban, csak elírásból következetteket, illetőleg – főként az esküformulákban – utólagos kiegészítéseket tartalmazó marginális vagy interlineáris bejegyzéseket. Ezek száma is egészen kicsi. Ez azonban azt is mutatja, hogy jegyzőkönyv iratait papírra vető deák a nyelvet írott változatában is könnyedén használó, gyakorlott tollforgató volt. Ugyanő jegyezte le a latin nyelvű oldalakat is, tehát a magyar mellett latinul is jól fogalmazott. Ezzel viszont el is érkeztünk a kezek kérdéséhez.

Elsőként érdemes végiggondolni, hogyan hasznosíthatók azok a szempontok, amelyeket Deme (1959: 9-12) fogalmaz meg a misszilisek vizsgálata során akkor, amikor fejek és kezek viszonyáról beszél. Deme a főúri levelezés vizsgálata során arra a következtetésre jutott, hogy mivel a főurak íródeákokkal írták leveleiket (esetenként ugyanazon főúr több deákkal is, vagy ugyanazon deák több urat szolgálhatott élete folyamán), ezért különválasztandó a diktáló és a scriptor személye. Ennek viszont jelentős filológiai és nyelvészeti következményei vannak, hiszen egy nyelvemlékcsoport földolgozása során először meg kell állapítani, hogy egy-egy deák tevékenysége mely iratok lejegyzésére szorítkozott. Ez igen alapos paleográfiai kutatást is föltételez. Másfelől a kutatónak szét kell tudnia választani a „fejeket a kezekről”, azaz a szerzőket a másolóktól. És van egy jelentős probléma a nyelvi adatok fölhasználhatóságával kapcsolatban is: előfordulhat, hogy egy-egy misszilis olyan nyelvallapotot mutat, amely keletkezése idején és máskor sem létezett parole jelenséggént, pusztán a diktáló és az íródeák egyéni nyelvhasználatának sajátos ötvöződéseképpen keletkezett. Az olyan levéltári forrás, amelyet nem jellemez a diktáló és lejegyző személyének egybeesése, mindenképpen sajátos problémákat rejt magában.

Vizsgáljuk meg, terheli-e ez a problémakör értekezésünk alapforrását! A választott forrás jellegéből fakadóan nem, hiszen a városi magisztrátus alkalmazásában álló deákok föltételezhetően maguk fogalmazták az általuk másolt iratokat, nem pedig diktálás után alkottak. Erről győztek meg azok az iratok is, amelyek a fenyítő törvénytörvények archívumában maradtak ránk, és amelyek az újrafogalmazás és az ezzel járó tömörítés, javítások számtalan példáját

mutatják. A szegedi tanácsi jegyzőkönyv vizsgálata során nem ütközünk tehát abba az alapvető jelentőségű módszertani problémába, hogy meg kell állapítanunk a fejek és kezek viszonyát. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy nem merülnek föl az iratokat megfogalmazó személlyel kapcsolatos problémák: a beszédett-értékük miatt rendkívül kötött formájú esküformulák – amelyek a jegyzőkönyv második felében dominánssá válnak az egyes műfajok között – nyilvánvalóan nem a szövegek lejegyzőjének egyedi fogalmazványai, hanem innen-onnan összegyűjtött és változatlan formában a jegyzőkönyvbe másolt szövegek. De valamennyi iratműfajban találunk a fogalmazó személyétől teljesen független, az oklevelek formulás részeire emlékeztető szövegegységeket – ilyen például a büntetőügyekben a bűnös cselekedet indítékát feszegető bevezető rész: *„Hogy tudni illik: Várasunk Lakossa Pars Joseph honnet? és micsoda okokból indítatván, vagy talán maga Zabolatlan természetül viseltetvén, nem gondolván, Iste'n és Világ Törvényeivel, sem azoknak büntetésével...”* (171). Hasonló, kötött részek találhatók a büntetőügyeket záró ítélező mondatokban is.

De térjünk vissza immár a kezek kérdéséhez! A kézirat alapján megállapítható, hogy a jegyzőkönyv legnagyobb része ugyanazon kéz írása: a bevezető latin nyelvű oldalaktól az első magyar nyelvű bejegyzésen át (27) a 193. lapig. E résztől kezdődően azután újabb és újabb ductusok jelennek meg úgy, hogy ez a bizonyos első, domináns kéz is jegyez további szövegeket. Említésre méltó tény, hogy a bőrkötésbe foglalt jegyzőkönyv iratainak mai sorrendje nem feltétlenül követi a kronológia rendjét, bár általánosságban ez elmondható róla, és fontos az is, hogy több üres lap is található a kéziratban, amely lapokon a szöveg bemásolásának előkészítése jól látható: a scriptor körberajzolta azt a mezőt, amelybe a szövegnek kellett kerülnie, így biztosítván a lap minden oldalán a szokásos méretű margóhoz való igazodást.

Mit mondhatunk immár erről a másolóról? Először is azt, hogy nem nevezte meg magát a kéziratban, és nem hagyott a saját személyére utaló egyéb nyomot sem. Ez lehetetlenné teszi azt, hogy – további vizsgálatokkal – meghatározzuk, mely nyelvjárásterület szülötte, pedig ez igen hasznos volna a kitűzött célok szempontjából (a későbbiekben ezért majd bizonyítani kell, hogy a szegedi nyelvjárás egyes jelenségeinek hiánya nem az írnok más anyanyelvjárásának következménye). A jegyzőkönyv döntő részét lejegyző kezét a továbbiakban „A”-nak nevezem egyéb támpontok hiányában, azért, hogy megkülönböztethessük a kisebb szövegrészeket másoló további kezeztől. Ez az „A” kéz rendkívül gyakorlott fogalmazót sejtet, ezt az is mutatja, hogy

latin és magyar szövegeiben elenyésző a javítások száma – ez persze nyilván a sok-sok előfogalmazványnak is köszönhető. Írása szépen kalligrafált, ugyanakkor jól olvasható és rendkívül egyenletes. A lejegyzésben használ bizonyos rövidítéseket, a nazálisokat helyenként a szokásos ~ mellékjellel jelöli, és sokszor rövidíti a *-nak/-nek* és *-ban/-ben* ragot is. A jegyzőkönyv nyelvi megformáltságáról teendő későbbi megállapításaink tehát döntően az „A” kézzel jellemezhető írnok nyelvhasználatára alapozódnak, hiszen a nyelvemlék legnagyobb része e kéz munkája.²

A továbbiakban érdemes áttekinteni a kézirat keletkezésében szerepet játszó többi kéz jelentőségét is. A „B” néhány iratot jegyez a nyelvemlékben, magyar és latin nyelvűeket egyaránt. Vizsgálódásom alapján valószínűleg az ő tevékenységére vezethető vissza a *Juramentum Domini Ordinarii Notarii* című latin esküszöveg (193), a *Comunitas személl belinek Jramentuma* (201) és a 203. lapon a *Iuramentum Civitatis Oratoris, Seu Fürmender*) magyar esküje. A következő, „C” jellel megkülönböztetett kéz a 195. és 196. jegyzőkönyvi lap magyar nyelvű sorközi glosszáit jegyezte be – a sorközi helyzet természetesen nem kedvezett a kalligráfiának. A magyar szövegek szempontjából jelentőséggel bír a továbbiakban az „E” kéz, ennek írása a 216. lapon a *Iuramentum Molitorum*, azaz a molnárok magyar nyelvű esküje, amely a jegyzőkönyvben közvetlenül előtte található eskü javított és kibővített változata. A következő, „F” kéz a 223. és 224. oldal esküit jegyezte be. Az utolsó oldalak magyar nyelvű bejegyzései a „G” kéz munkái, ez utóbbi a 230-233. oldalak között található magyar nyelvű esküszövegeket másolta a jegyzőkönyvbe. Nem esett még szó a „D” és „G” kézről, mivel ezeknek nincsen magyar nyelvű bejegyzése. Előbbi a 204. oldalon található német nyelvű esküt (*Dass Juramentum deren Ratsherrn*), utóbbi a 227. lap szerb esküjét (*Iuramentum Rascianum*) írta be a jegyzőkönyvbe. Amikor az egyes nyelvjárási jelenségek jegyzőkönyvön belüli szóródása a vizsgálat tárgya, talán érdemes arra is visszatekinteni, mennyire egységes a különböző deákok nyelvhasználata, bár az alapos összevetést az „A” utáni kezektől ránk maradt kevés irat megnehezítheti. Az értekezés alapforrásáról az eddigiek szellemében elmondhatjuk, hogy sokszori újrafogalmazással, csiszolgatással, stilizálással keletkezett, amely a nyelvhasználati

---

² A nyelvi interferencia vizsgálata során nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy az „A” kéz munkája a latin nyelvű bejegyzések legnagyobb része is (ezekben is igen kevés a javítás), így tehát jogosan beszélhetünk majd a scriptor személyének mint kétnyelvű nyelvhasználónak esetleges egyéni interferencia-jelenségeiről is.

szituációnak megfelelően magas presztízssű elit nyelvváltozatot tükröz, és nagyobb része egy kéz munkája.

1.3.2. A kontrollforrás

Mivel a tanácsi jegyzőkönyv végleges változatába másolt iratok előzményeit, a korai, nem javított szövegváltozatokat nem ismerjük, ezért kontrollforrásnak olyan iratcsoportot választottam, amelynek megfogalmazója és lejegyzője gyakorlatlanabb írnok lehetett, ezért ismereteinek hiányosságainál fogva kevésbé engedelmeskedik saját szaknyelve látens normatív előírásainak, nem fogalmaz és tömörít az előző forráscsoport „A” kezének megfelelő szakszerűséggel. Választásom egyszersmind azt is eredményezte, hogy a kijelölt forráscsoport nyelve – a sokszori úrafogalmazás és az ezzel járó folyamatos tömörítés hiánya miatt – valamelyest közelebb állhat az előbeszédhez, benne a tanúvallomások, a beszélt nyelv mondatai kevesebb átalakításon estek át. Fontos azonban megjegyezni, hogy továbbra is az írott nyelvre, annak változataira irányul vizsgálatom: az új ellenőrző forrás bevonásával tanulmányozhatóvá válhatnak a XVIII. századi szegedi magyar nyelvű hivatalos írásbeliség rétegei is. Megállapíthatjuk, hogy van-e egységes előírásrendszer, amely a regiszter nyelvhasználatát uniformizálja, vagy esetleg vannak bizonyos közös normatív előírások, amelyekre azután az írnokok iskolázottságának, szaknyelvi jártasságának megfelelően rakódnak rá az egyes nyelvi változatok – többet vagy kevesebbet megőrizvén a terület nyelvjárásából, mindennapi nyelvéből.

Ezeknek a feltételeknek megfelelő kontrollforrást találtam a Fenyítő Törvényszék iratai között az 1769. esztendőből. Mivel az általam választott forráscsoport sem tematikájában, sem keletkezési idejét tekintve nem esik túlságosan távol a városi tanács első jegyzőkönyvétől, ezért megfelelő viszonyítási alapnak tartom, hiszen az esetleges nyelvhasználati különbségek nem írhatók az eltérő tematika számlájára, ahogyan a különböző korszakokéra sem, hiszen vélhetően a bő három évtized nyelvi változásai sem túlságosan nagy léptékűek. A választott forráscsoport egyetlen tolvajsággal és orgazdasággal kapcsolatos ügy négy különálló iratát foglalja magába.

Az iratok első levéltári megtekintése (előbb a ductus iskolás jellege, később maga a hangjelölés módja is) meggyőzött arról, hogy ez a forráscsoport írásban, fogalmazásban kevésbé

jártas, azt nem hivatásképpen gyakorló ember alkotása. Ezek után rendkívüli módon érdekelni kezdett, milyen a viszony a nyelvjárás, a beszélt nyelv és az iratok nyelvhasználata között e forráscsoportban, találhatunk-e jelentős nyelvi különbségeket a tanácsi iratokhoz viszonyítva. Vajon milyen a viszony egy az elithez tartozó hivatásos íródeák és egy írástudó ember nyelvhasználata között? A kontrollforrás kiválasztásával az volt a célom, hogy rámutassak: miben különbözik a hivatalos írnoki nyelvhasználat a vizsgált időszaknak főként a beszédben és a kevésbé iskolázottak írott nyelvében létező nyelvváltozataitól. Ha találunk különbségeket, akkor föl tudjuk vázolni azokat a lappangó normatív előírásokat, amelyek spontán módon szabályozzák az élőbeszéd nyelvi tényeinek az írott nyelvváltozatokba való beszivárgását: támogatják vagy gátolják azokat – az írásmű társadalmi funkciójától és a fogalmazó írott nyelvváltozatokban való jártasságától függően.

A kontrollforrásnak nem létezik szövegkiadása, a Csongrád Megyei levéltár IV.A. 1018.d.2. jelzetű helyén akadtam rá a szegedi Fenyítő Törvényszék (Acta Sedis Revisoriae Malefactorum) iratanyagában, annak is az 1740-1772. közötti időszak iratait tartalmazó gyűjtődobozában. A vegyes (magyar és latin) nyelvű forráscsoport kizárólag büntetőügyek iratanyagát tartalmazza, ezek között is dominánsak a jószáglopással, házasságtöréssel, káromlással és káromkodással kapcsolatos perek. A perek anyagában az ügyeket összefoglaló iratok mellett megtalálhatók a tanúvallomások jegyzőkönyvei is. A vizsgálat alá vont iratcsoport egy jószáglopással és orgazdasággal vádolt bűnbanda tevékenységét tárgyalja. Fontos megjegyezni, hogy az iratok között a bírónak írt fogalmazvány igen fontos szerepet játszik, és hogy ezt nem hivatásos írnok, hanem írástudó civil jegyezte le, ugyanúgy, ahogyan a másik három iratot is. Az iratcsoport igen erőteljesen elüt a környezetében található büntető törvényszéki iratok gyakorlott kézírású, magyarul és latinul is jól fogalmazó írnokainak szövegeitől, ezért is volt könnyű rábukkanni. A forráscsoport négy irata minden bizonnyal egyazon kéz munkája. A kézírás jól olvasható, jobbra dőlő, a betűk viszonylag kevésbé kalligrafáltak. A ductus tanulmányozása során annak legszembeötlőbb tulajdonságai: a hatalmas betűméret, amely megkülönbözteti ezen iratokat a környezetükben találhatóktól. A szövegek összterjedelme hozzávetőlegesen 22000 N.

A nagy méretű betűk mellett további sajátosságok is kevésbé gyakorlott írnokot sejtetnek.³ Az iratokat a különböző helyzetű glosszák kiírt ductusai alapján a törvényszék hivatásos írnokai is kézbe vették, és az egyes szerkezeti egységek mellett kulcsszavakat, tényállásokat rögzítettek az eredeti papirosra. Az iratok földolgozása, a tettesek kézre kerítése és az igazságszolgáltatás több évig tartott ezen ügy esetében, de az eredeti iratok keletkezési ideje 1769 – a hivatalnokoktól származó utólagos dátumozás tanúsága szerint. Mivel ennek a korpusznak nincs szövegkiadása, ezért a 2. számú mellékletben közlöm.

A szövegek hangjelölésében vannak egyezések a városi tanácsi írnokok szövegeivel, de találhatunk jelentősebb különbségeket is. Az egyezések főként a magánhangzók jelölésében tapinthatók jól. Ezek közé sorolható, hogy a két forrás ugyanazon grafémákat használja a magánhangzók jelölésére. Ennek megfelelően a hosszú *ő* és *ű* a tanácsi iratokhoz hasonlóan ebben a kéziratban sem különül el rövid párjától. E hangok időtartamáról tehát nem tehetünk semmiféle megállapítást kéziratunk alapján. Az átírás során a rövid magánhangzók mellékjelével jelöltem a kéziratnak a néhol inkább pontra, néhol rövid vesszőre emlékeztető ékezeteit, amelyek

³ Ide tartozik mindenekelőtt az a tény is, hogy az egymás mellett álló írásjeleket nem köti a lejegyző az esetek legnagyobb részében: a betűk között kis hely is maradt a kéziratban – mintha egyenként rajzolta volna őket az előre vonalazott papírra – ha pedig a betűk véletlenül összeérnek, a ligatúra akkor is hiányzik. Kivételt képez az *a* és *k* graféma: ezeket gyakran köti az utánuk álló betűhöz – néha az *l*-et és *u*-t is. A városi tanácsi forrásra nem jellemző betűtévésztesek is előfordulnak a nagy műgonddal rajzolt kéziratban, ezek egy részét áthúzással és sor fölé beszúrással javítja az írnok, de találunk a kéziratban nyilvánvaló, javítatlan tévesztéseket is: *sörnyű hálát megháls, egygeb, galogy katona, sehün, addot (adott)*. A kézirat olvasását némileg nehezíti, hogy a lejegyző a sorokon belül esetenként elfeledkezik a szóközről. Ha pedig a sor végére ér, az előre rajzolt margót mindenképpen szabadon hagyja, ezért azután néha egészen furcsán vág ketté szavakat. E tagolást az esetek nagy részében nem a szótagolás diktálja számára, hanem az, hogy hol éri el a jobb margó bal szélét jelölő vonalat – így ír le ilyeneket: *erdőd-it, garasba-nis, kic-sodak, mi-ngyar*. Az elválasztást mindig jelöli a sor végére tett kettős függőleges vonallal. Az írásbeli jártasság hiányára de az írószerszám minőségére is utalhat a több helyütt előforduló tintafolt. Sajátossága a forrásnak az is, hogy a lejegyző nem fordít gondot a kis- és nagybetűk elkülönítésére, a kézirat egészében alig használ nagybetűt. A betűméret és -forma alapján úgy tűnik, mintha az összes *v*-je és *s*-e és *k*-ja nagybetűvel lenne jelölve, de ez nyilvánvalóan az ő egyéni betűrajzolásának következménye, nem a nagybetűk szándékos és kizárólagos alkalmazása. Annak ellenére, hogy központosásra törekszik, a mondatkezdő nagybetűk alkalmazása nyomokban sem lelhető föl a kéziratban, ugyanúgy, ahogy a tulajdonnevek nagy kezdőbetűje sem – ez természetesen az általa használt betűkészlet szűkös voltára vezethető vissza. Egy hang esetében valósul meg (nem következetesen) a kis- és nagybetűs jelölés is, ez a *t ~ T*. A *T* az egyedüli maiuscula, amelyet szerzőnk használ, méghozzá kizárólag a *Tekéntetes* szóban, amelyet tiszteleti megszólításként használ néhányszor. Ez az apró sajátosság mutatja, hogy megvan benne a szándék a hivatalnoki nyelvhasználat formális követésére, csak ehhez hiányoznak bizonyos ismeretei az írással kapcsolatosan – ő tehát korántsem az a kétnyelvű, rendkívül gördülékenyen fogalmazó, gyakorlottan író deák, mint a tanácsi jegyzőkönyvek írnoka. A központoszásban megfigyelhető, hogy a tagmondatokat és mondategységeket gyakran írásjellel zárja a szerző, ez az írásjel pont vagy kettőspont. A két jel alkalmazásában nem sikerült olyan szóródást megfigyelnem, amely funkciójuk következetes elkülönítésére utalna. Sok olyan példa is található a szövegekben, amelyek a központoszás hiányát mutatják, illetőleg több helyütt találunk pontot és kettőspontot funkciótlan helyzetben.

az előbbi betűkön találhatóak. Az *i*-n is mindig pont a mellékjel, ez szintén megfelel a magisztrátusi írat hangjelölésének. A többi magánhangzó időtartamának jelölésére van lehetőség a kéziratban a fölhasznált betűkészlet alapján, és voltaképpen kihüvelyezhető a hosszú magánhangzók többi esetének jelölésére irányuló szándék is. Más kérdés, hogy ebben nem tapasztalunk olyan következetességet, mint az alapforrásban. Gyakran találunk rövid magánhangzóra utaló betűt nyilvánvalóan hosszú magánhangzó jelölésére, és hosszú hangzó jelét teljesen indokolatlan helyzetekben. Ugyanazon szóalak jelölésében sem tapasztalunk következetességet e szempontból.

A mássalhangzók jelölésében jelentősebb az eltérés a két forrás között. A kontrollforrás meglehetősen különös képet mutat a spiránsok és a palatalizáció jelölését illetően. A legnagyobb különbség a magisztrátusi forráshoz képest az *s*, *sz*, *z*, *zs* jelölésében mutatkozik. A betűformákat illetően megállapítható, hogy az *s*-nek főként egy sajátos, átmeneti változatát használja a kontrollforrás lejegyzője, amely leginkább a mai nyomtatott nagy *S*-re emlékeztet, de emellett előfordul a mai nyomtatott *s*-re emlékeztető betűforma is. A *z* korabeli változatai közül pedig csak a lefelé nyújtott szárú *ʒ* fordul elő a forrásban, a *z* nem. (Itt jegyzem meg, hogy az átírásban a nagy *S*-re emlékeztető betűt és az *s*-t is *s*-sel, a *ʒ*-t *z*-vel jelölöm az egyszerűség kedvéért.)

De nem ez a legnagyobb furcsasága forrásunknak e réshangok jelölésében. Egyik további érdekessége, hogy az *sz* hang jelölésében elenyésző a *sʒ* jelkapcsolat használata, mivel zömében az *S*-et és *s*-et használja a lejegyző: pl.: *Sersama* (átírásomban: *sersama*), *vesöt* ('veszett'), *aSt* (átírásomban: *ast* = 'aszt' – a zöngétlenedést jelöli), de ritkán találunk ilyen jelölésmódot is: *eszbe vöte*. Problematikus a *zs* hang jelölése is, mert ennek jelölésére a szegedi tanácsí jegyzőkönyv és a mai helyesírás szellemével ellentétesen a *Sʒ* (átírásomban: *sz*) jelkapcsolatot használja forrást papírra vető írástudó: pl. *dorozsmai* (olvasd: *dorozsmaj*), *boszo* (olvasd: *bozsó*) – a bűneset két főszereplőjének vezetéknevében. A *c* hang jelölésében másik forrásunkhoz hasonlóan előfordul a *c* és *cʒ* is, ugyanígy nincsen különbség a két forrás között az *i* és *j* betűjel kettős hangértékű alkalmazásában sem. A kontrollforrásban néha „elfeledkezik” a szerző a mássalhangzók palatalizációjának jelöléséről is: *günmi* (= 'gyünni').

A mássalhangzók hangkörnyezettől függő változásainak jelölésében is jelentős különbség van a két forrás írásmódja között. A kontrollforrás írásmódja jelöl több olyan beszédben végbemenő hangváltozást, amelyet a tanácsí írnok hagyománytisztelő írása nem érzékeltet.

Furcsán hat a mássalhangzók zöngésség szerinti részleges hasonulásának jelölése a fenyítő törvényszéki iratokban, amely meglehetősen következetesen érvényesül: *ast* (= 'aszt'), *sabatkanak* (= 'Szabadkának') vagy zöngésedésre példa a *bügdösi* (= 'bökdösi') szóalak. Ugyanígy közelebb áll a hangzó beszédhez és kevesebbet mutat az írástörténet hagyományaiból kontrollforrásunk a hiátustöltő *j* jelölésében: *sijetek*, *kirijat*, *fija* stb, vagy a mássalhangzók összeolvadásának jelölésében: *ki vályta*, *hadmaragyon*. További különbségek is kimutathatók a két írott nyelvváltozat között, ezek azonban már átvezetnek bennünket a jelölés kérdéseiből az egyes nyelvjárási jelenségek normativitásának bonyolult problémakörébe, ezért e jelenségekről (pl. azonszótagú *-l* kiesése és az előtte álló magánhangzó nyúlása, szóvégi *-l* és *-t* kiesése) a megfelelő nyelvjárási, beszélt nyelvi sajátosságokat tárgyaló fejezetekben részletesebb összevetést is készítek – vizsgálva a két forrás normafölfogásbeli különbségeit.

2. A források hangrendszerének sajátosságai

2.1. A források magánhangzórendszere

Ebben a fejezetben a szegedi dialektus fonológiai sajátosságainak érvényesülését vizsgálom Szeged város tanácsának jegyzőkönyvében, és a kiemelt változók esetében e képet összevetem a kontrollforrásul választott fenyítő törvényszéki iratcsoport nyelvhasználatával. A tárgyalás során elsőként bizonyos általam kiválasztott magánhangzó-változók megvalósulásait vizsgálom a nyelvemlékekben, majd a szövegek mássalhangzórendszerét tekintem át. A változók megoszlásaiból vonom le következtetéseimet az írnoki szövegek által képviselt nyelvállapottal, írnoki fölfogással, az egyes jelenségek elterjedtségével kapcsolatban.

Tolcsvai Nagy Gábor (1998: 47) a következőképpen ír bizonyos nyelvi változóknak⁴ a nyelvi információ felüli többletértékéről: „A magyar nyelvben valószínűleg behatárolható azoknak a változatoknak a száma, amelyek kellően föltűnőek ahhoz, hogy a változatokat ismerők (vagy éppen megismerők) számára mintegy emblematikusan képviseljenek egy-egy nyelvváltozatot és az adott beszédhelyzetben vele jelzett (valamilyen módon értelmezett) viselkedést, attitűdöt ill. szocioregionális eredetet és a mások által neki tulajdonított attitűdöt és

⁴ A nyelvi változó fogalmát a labovi értelemben használom, ennek tömör foglalatát adja Trudgill (1997: 88-9).

értéket”. Az *ö*-zést én mindenképpen ilyen, emblematisz nyelví változatnak tartom, amely – kellő óvatossággal – alkalmas lehet magával a dialektussal kapcsolatos értéktéletek kutatására is. A szegedi nyelvjárásnak a korpusz keletkezése idején (és ma is) legfeltűnőbb sajátossága, az *ö*-zés, erről meggyőzően ír Benkő (1957: 88) és Bárczi (1958: 152). A fentiek fényében talán érthető, hogy a magánhangzórendszer vizsgálata során az *ö*-zés érvényesülését tárgyalom a legnagyobb részletességgel.

A kutatás alapja nem csupán néhány kiragadott példa, mindkét forrás teljes korpuszában összegyűjtöttem az $\bar{e} \sim \bar{o}$ változó előfordulásait, így az egyes forrásrészek $\bar{o}$ -zésében megmutatkozó esetleges különbségek is kimutathatóvá válnak. Az adatok eloszlása lehetőséget ad arra, hogy az $\bar{o}$ -zésnek a nyelvhasználók általi megítélésével is foglalkozhassunk: a jegyzőkönyvek és a fenyítő törvényszéki iratok nagyon erős vagy nagyon gyenge $\bar{o}$ -zése alkalmat ad közvetett következtetések levonására a jelenségnek a regiszterben⁵ megmutatkozó kezelésmódjával, a beszélők értékítéleteivel kapcsolatban is. Az adatok eloszlásának tárgyalása során nem szabad kihagynunk azokat a fontos következtetéseket sem, amelyek az $\bar{o}$ -zéssel kapcsolatos attitűdökre vetnek fényt. Ezek az attitűdök – véleményem szerint – igen fontos szerepet játszottak az $\bar{o}$ -zés jelenségének nyelvközösségen belüli terjedésében, és a jelenség mai megítélésének közvetlen előzményei is sok esetben bennük keresendők.

Az ő-zésnek a jegyzőkönyvekben és a kontrollforrásban jelentkező reprezentációja arra is lehetőséget nyújt, hogy újragondoljuk a szakirodalom néhány korábbi megállapítását a jelenségnek a nyelvi rendszeren és a társadalmi közösségen belüli terjedésével kapcsolatban. Tesszük ezt abban a reményben, hogy ezáltal bizonyos diakrón változásfolyamatok érthetőbbé válnak számunkra. A részletes vizsgálat modellje lehet annak, hogyan vizsgálandók azok a folyamatok, amelyek a központi nyelvalakító törekvések jelentkezése előtt meghatározták egyes nyelvjárási jelenségek sorsát a beszélőközösségben.

Az eddigiekből is kitetszett, hogy a korpusz adateloszlásainak tárgyalása során fontos szerepet játszik a modern szociolingvisztika néhány központi fogalma, amelyek használhatónak bizonyulhatnak zárt korpuszok⁶ tudományos vizsgálata során is, természetesen bizonyos megszorításokkal. A szociolingvisztika és nyelvtörténet kapcsolatát mindenesetre sokkal

⁵ A *regiszter* terminus technicust a szociolingvisztikai jelentésében használom, l. Trudgill (1997: 67).

⁶ A zárt korpusz fogalmát abban az értelemben használom, ahogyan azt Forgács (1994: 20–21) határozza meg.

szervesebben képzelem el, mint ahogyan az a hazai oktatási és kutatási tevékenységben jelen van.

2.1.1. A labializáció a két forrásban

2.1.1.1. Az *ö*-zés

2.1.1.1.1. Az *ö*-zés történetéről kialakított vélemények a szakirodalomban

Mit tudunk az *ö*-zés jelentkezéséről és a diakroniában való kiteljesedéséről a szakirodalom alapján? A nyelvtörténeti és nyelvjárási kutatások ma is Losonczi (1915–17: 373–406, 1917–20: 45–116, 195–266) magyarázatát követik a jelenség tárgyalása során. Ezt fogadja el és építi be például az új nyelvtörténeti tankönyv anyagába Abaffy (kézirat) is. A Losonczi által adott magyarázat a hangsúlytalan hátulsó szótagbeli *i* > *ü* labializációt tartja a folyamat első fázisának – Abaffy ezt Losonczi-féle labializációnak nevezi –, amely azután az első szótag *i*-jét is labializálta hátraható módon, tehát a folyamatot a *szimi* > *szimü* > *szüümü* > *szüm* változási sorral szemléltethetjük – ezt a nézetet elfogadta Bárczi (1958) is. Abaffy több olyan nyelvtörténeti példát is felsorol (pl. 1253: *Keruzt vth*), amelyek a labializációnak csak az utolsó szótagban való megtörténtét mutatják, ez pedig igazolja a jelenség szóalakon belüli terjedéséről elmondottakat. A tendencia által létrehozott *ü*-k jelentős része azután nyíltabbá vált a nyelvterület bizonyos részein, így jöttek létre az *ö*-ző nyelvjárások. Abaffy emlékeztet erre is: a csak hangsúlytalan szótagban *ö*-ző nyelvjárások bizonyítják (a csak hangsúlyos szótagban *ö*-zők hiányával együtt) hogy a tendencia több helyen megrekedt a hátulsó szótagokban, így azután a labializáció elmaradása egyszersmind az *ü* > *ö* nyíltabbá válást is kizárta e területek hangsúlyos szótagjaiban. A folyamat második lépcsőjében azután részben az eredeti (nem *i* > *ü* labializációval keletkezett) *ü*-k is nyíltabbá válhattak. E nyíltabbá válást Abaffy nézeteit elfogadván nem tudjuk hangsúlyos vagy hangsúlytalan szótagpozícióhoz vagy a szavak egy- illetve többszótagúságához kötni. Ellenben a nyelvemlékek segítségével viszonylag pontosan meg lehet határozni a folyamat időbeli kereteit: a XIII. századtól nagyjából a XV. század elejéig tarthatott, és új fonémával gazdagította a magyar hangrendszert.

Az *ö-ző* szóalakok másik keletkezési módja az *ē > ö* labializáció, amely részben az előbbi folyamattal párhuzamosan, részben annak kiteljesedése után jelentkezett, bár jelentkezésének pontos idejét meglehetősen nehéz meghatározni. Bárczi (1958: 59) és Abaffy is megkülönböztet egy korábról, a XIII. századi adatokból biztosan dokumentálható *ē > ö* labializációt, amelyre azonban – megfigyelése szerint – kizárólag az *l* + dentális mássalhangzó előtti helyzetben került sor (vö. *tele ~ tölt*). További problémát jelent az *ö-ző* tendencia kiindulási gócnak meghatározása, ebben a korábbi szakirodalmi megállapításoktól – pl. Benkő (1957) és Bárczi (1958) – eltérő föltételezéssel nem találkoztam. A kiindulás gócat mindkét kutató a Dráva torkolata vidékére teszi, ahonnan a jelenség északi irányba haladván ék alakban terjedhetett ki a Dél-Dunántúlra és a Duna-Tisza közére egészen a Csepel-szigetig. Emellett – pontosan máig nem tisztázott okból – jelentkezik Abaújban és Szenc környékén.

Az *ö-zés*nek a nyelvmlékekben való jelentkezése összhangban van ezzel a magyarázattal. Horger (1933: 104) figyelmeztet rá, hogy különböző területekre lokalizálható kódexeink a szóbelseji *ö-zés*nek szinte teljes hiánya mellett rendszeres *ö-zést* mutatnak a szuffixumok előtti helyzetben, az utolsó szótagban.⁷ Áttekintést ad a jelenségnek a szóalakokon belüli terjedéséről, hangsúlyozván, hogy az előbbre álló szótagok *ö-zése* az utolsó szótag hátraható labializáló hatásának következménye. A folyamat első szakaszát, az utolsó szótagot érintő változásokat az ómagyar kor középső időszakára, a második szakaszt, azaz a többelseji *ö-zés* jelentkezését pedig a XIV. századra teszi. A jelenség földrajzi elterjedésének időszaka a XV-XVI. század, kiindulási helye – mint említettük – a Dráva-vidék. Horger (1933: 101–2) emlékeztet arra is, hogy az *ö-zés* egyes fokozatai különböző nagyságú földrajzi területeken terjedtek el. A független *ö-zést* mutató területeket – ilyen a szegedi nyelvjárás is – az *ö-zés* nagy gyakorisága jellemzi. A jegyzőkönyvek vizsgálata során – a szakirodalom megállapításaival összhangban – tehát abból kell kiindulnunk, hogy független *ö-zés* jellemzi a szegedi dialektust abban az időszakban, amelyben az általam vizsgált nyelvmlék keletkezett.

---

⁷ Ez összhangban van Losonczy megállapításával, hogy a jelenség a szó végéről, az utolsó szótagból indult el.

2.1.1.1.2. Az ő-zés megítélése a nyelvhasználó közösségben

A szakirodalomban nem túl nagy a nyelvjárási jelenségekkel és magukkal a nyelvjárásokkal kapcsolatos attitűd-vizsgálatok⁸ száma, annak ellenére, hogy az első, hasonló kérdéseket feszegető közlések a nyelvatlasz készítéséhez kapcsolhatók, azaz már az 50-es években megjelentek (l. pl. Deme 1958). Még kell azonban jegyeznünk, hogy ezek a korai közlemények nem állítják középpontjukba a szociálpszichológiából kölcsönzött attitűd fogalmát. Az attitűdök és nyelvjárási jelenségek kapcsolatát Kiss Jenő (1991: 377) így fogalmazta meg: „A vonatkozó – mint láthattuk, kevés számú – vizsgálatok a következőket mutatják: 1. A nyelvjáráshoz való negatív viszony segíti a köznyelv terjedését, gyorsítja a nyelvjárási sajátosságok visszaszorulását. 2. A nyelvjáráshoz való pozitív viszony a nyelvjárási sajátosságok megőrződését, s a nyelvjárás használatát segítő tényező, amely kettősnyelvűség esetén annak fennmaradását segíti elő”. A magyar nyelvjárásokat, ezeknek fő jelenségeit átfogó, kiterjedt attitűd-vizsgálatra a 90-es évekig kellett várni, ekkor jelent meg Kontra (1997) országos vizsgálatának eredménye. Ennek több érdekessége van a jelen vizsgálat szempontjából is, ezért összefoglalom fő eredményeit, hogy azután összevethessük a szegedi dialektus legfőbb ismertetőjegyének mai és a jegyzőkönyvek „megvallatásából” élénk társuló XVIII. század eleji megítélését – keresvén az esetleges folyamatosságot vagy annak hiányát az értéktételekben.

Kontra a déli nyelvjárásterület legfőbb nyelvi sajátosságának az ő-zést tartja (a terület földrajzi behatárolásának eszköze az ő-zés elterjedtségének vizsgálata). A nyelvjárásilag jól meghatározott adatközlők megkérdezésekor az a kép rajzolódik ki, hogy a déli nyelvjárás beszélői ellentmondásosan ítélik meg saját nyelvjárásukat: a helybéli adatközlők Szeged nyelvét tartották a legcsúnyábbnak (az összes nyelvjárás közül), ugyanakkor a kecskeméti változatot (amely szintén ő-ző, csak más fokon) a legszebbnek. A déli nyelvjárásterület beszélőiben tehát ma egyaránt működik presztizisztudat és önstigmatizáció is. Az előbbi a Kecskemét környéki beszélőkben, utóbbi pedig a szegediekben erősebb.

---

⁸ A nyelvi attitűd fogalmára l. Trudgill (1997: 58), ill. sokkal bővebben Kiss (1995: 134-148).

A szegediek önstigmatizációjára visszatérünk majd, amikor a jegyzőkönyvi adatokat vizsgáljuk.⁹ Az ő-zés mai társadalmi megítéléséről tehát csak hézagos ismeretekkel rendelkezünk, mindenképpen szükség lenne egy átfogó attitűdvizsgálatra a jelenséggel kapcsolatosan, amely társadalmilag és nyelvjárási rétegzett adatközlői csoportot (a magyar nyelvterület egészéről!) használna föl a kutatásban. Talán ez közelebb vinne bennünket a változó megoszlásaiban tapasztalható nyelvföldrajzi és szociális tényezők jelentőségének meghatározásához, hiszen Tolcsvai (1998: 54) helyesen állapítja meg, hogy „jelenleg nincsen elég adat annak megítélésére, hogy a regionális kötöttségek mellett miképpen érvényesülnek a szociális kötöttségek ebben a változóban [...], méghozzá nem reflektált, tudatosított körülmények között (amikor például szándékosan a sztenderd beszélő a műveletlenség emblémájaként alkalmazza ezeket a formákat), hanem spontán beszédű nyelvi interakcióban”.

Az ő-zést többen vizsgálták zárt korpuszokon, ezek a vizsgálatok azonban főként az irodalmi szövegekre korlátozódtak (pl. Benkő 1960). Sokkal kevésbé látunk tisztán abban a kérdésben, hogy a jelenség megítélése milyen volt más írott (vagy írásba foglalt) nyelvváltozatokban, ide értve a jogi-közigazgatási szaknyelvet vagy a tanúvallomásoknak a beszélt nyelvhez közelítő szövegeit. Az irodalmi nyelvi vizsgálatok áttekintése azonban egyáltalán nem haszontalan számunkra, hiszen jól mutatja a jelenség kezelésmódját egy másik nyelvváltozatban. Nem szabad ugyanakkor elfeledkeznünk arról, hogy az irodalmi szöveg alkotójának nyelvi szabadságát egy – csak erre a regiszterre jellemző – esztétikai alapozású szabályrendszer korlátozza, és korántsem bizonyos, hogy ugyanezek az esztétikai megfontolások érvényesülnek más jellegű szövegekben is. A jegyzőkönyvekből élénk társulási jogi, közigazgatási szaknyelvet és a tanúvallomásoknak a beszélt nyelv fordulatait idéző szövegeit behatóan vizsgálva talán választ tudunk majd adni erre a kérdésre is.

---

⁹ A másik attitűdvizsgálat (Fodor – Huszár 1998) kevésbé érdekes a számunkra, mert az ő-ző nyelvjárástípusba sorolható szöveget nem hallgattattak az adatközlőkkel a szerzők. Ennek az volt az oka, hogy a déli nyelvjárástípust szerintük csak az ő-zés jelenségének izoglosszája határozza meg, más változók esetében nagy különbségek vannak az egyes kisebb területeken beszélt változatok között. Az utóbbi attitűdvizsgálatból tehát kimaradtak az ő-ző nyelvjárásra vonatkozó szövegminták és kérdések.

2.1.1.1.3. Az *ě* ~ *ö* változó értékei és a változó jelentősége

A jegyzőkönyvek nyelvének feldolgozása során igen hangsúlyos szerepet kapott az *ě* ~ *ö* változó értékeinek vizsgálata. Ez úgy történt, hogy először kigyűjtöttem a szövegekből minden olyan *ě* és *ö* hangelfordulást, amely a nyelvjárási jelenségek jelenlétének kimutatására irányuló vizsgálat szempontjából releváns fonológiai környezetben található. Hogy a szegedi nyelvjárás szempontjából mi számít vizsgálandó hangkörnyezetnek, azt részben saját (nem anyanyelvjárási) szegedi tájnyelvi kompetenciám, részben a nyelvjárást ismertető adatközlések szóelőfordulásai alapján állapítottam meg. A bizonytalan esetekben mindig a szakirodalom segítségét vettem igénybe, ebben főként Bálint Sándor Szegedi Szótára (1957, [a továbbiakban: SzegSz.]) és Péter László 1951-ben megjelent tanulmánya volt segítségemre. Bálint Sándor szótárának használata azért is volt különösen hasznos számomra, mert mindmáig a szegedi dialektus szókincsének legbővebb gyűjteményét jelenti, amely rendkívüli mennyiségű, heterogén eredetű nyelvi adatot tartalmaz. Értékét növeli, hogy az anyag összegyűjtője maga is tökéletes nyelvi kompetenciával rendelkező anyagát illetően, hiszen a szegedi dialektust anyanyelvjárásaként beszélte, másfelől az is, hogy nem csupán szinkrón adatokra épített, hanem figyelembe vette a terület nyelvére vonatkozó nyelvelméleteket is – a XVI. századtól fogva (első felhasznált forrása 1522-ből való). A vizsgálat célja az volt, hogy mennyiségileg összevegyem az *ě* ~ *ö* változónak a releváns fonetikai pozíciókban kimutatható értékeit azokkal az értékekkel, amelyeket nyelvi pótkompetenciám alapján elvártam az 1700-as évek második-harmadik évtizedéből származó szegedi nyelvjárási korpusztól. A változó jegyzőkönyvbeli értékeit összevetettem a dialektusban várható változatokkal, a megfelelések mennyiségi mutatóiból pedig következtetéseket vontam le.¹⁰ A nyelvjárásra jellemző vagy nem jellemző értékek reprezentációja alapján állást lehet foglalni abban a kérdésben is, hogy a helyi dialektust tekintik-e normatívnak a szövegek fogalmazói/lejegyzői vagy valamely más nyelvjárást.

Az *ě* ~ *ö* változatok arányát nemcsak összességében vizsgálom, hanem az *ö*-zésnek a szakirodalom által hagyományosan megkülönböztetett típusai szerint külön-külön is, hiszen lehetséges, hogy az *ö*-zés egyes fokozatai eltérő módon jelennek meg az anyagban. A

¹⁰ A vizsgált forrás jellegéből fakadóan nem foglalkozhattam a fonémához rendelhető beszédhang pontos fonetikai jellemzésével. Az *ě* ~ *ö* fonémapárt egyszerű, kéttagú fonológiai változónak tekintettem, abban az értelemben, ahogyan a terminust Lanstyák – Szabó Mihály (1998: 100) is használja.

vizsgálatban eszerint külön is tárgyalom a változó eloszlásait a tövek hangsúlyos szótagjában, a tövek hangsúlytalan szótagjában, a szuffixumokban és a szuffixumok előtti pozícióban. Ezeken a csoportokon belül esetenként további bontással élek annak érdekében, hogy még árnyaltabb képet kapjak arról, hogyan viselkedik az írnyoki nyelv e vonatkozásban.

A mennyiségi vizsgálat lehetővé teszi, hogy a változó eloszlásaiból – közvetett módon, több áttétellel – következtessünk a szövegek megformálóinak véleményére: arra, mit tartottak normafölfogásukkal összhangban lévőnek és mit normasértőnek a szegedi nyelvváltozattól. A kép különösen akkor lesz pontos, ha a szegedi nyelvjárás más jelenségeinek a szövegekbe kerülését is vizsgáljuk. Ezáltal képet kapunk arról is, hogy a szegedi dialektus és az írnyoki norma milyen mértékben feleltethető meg egymásnak a vizsgált időszakban, melyek azok a szegedi nyelvjárási sajátosságok, amelyek ekkor már nem számítottak normatívnak ebben a regiszterben.

A két nyelvváltozat közötti megfelelések hiánya arra is rávezethet bennünket, hogy megállapítsuk: honnan kerültek előírások az írnyoki regiszterbe, és milyen mértékben volt ez az írott nyelvváltozat nyelvjárásoktól független. Nagyon érdekes – bár sokszor szinte eldönthetetlen – kérdés, hogy a változó *ě* és *o* értékeinek megvalósulásában a nyelvföldrajz által előírt értékeket milyen más tényezők írhatják felül: mekkora az egyes társadalmi tényezők szerepe.

Az alapforrás *o* változóértékeinek összevetése az *ě* értékkel az egyes vizsgált fonetikai pozíciókban
(1. táblázat, N=2012)

Fonomorfológiai helyzet	A változó értéke <i>o</i>		A változó értéke <i>ě</i>	
	Esetszám	%	Esetszám	%
Tövek hangsúlyos szótagjában	55	6,8	749	93,2
Tövek hangsúlytalan szótagjában	4	0,9	441	99,1
Szuffixum előtti pozícióban	3	0,4	641	99,6
Szuffixumokban	11	9,2	108	90,8
Összesen	73	3,6	1939	96,4

Mit állapíthatunk meg ebből a táblázatból? Azt, hogy a változó igen nagy arányban veszi föl az *ě* értéket az *ö* rovására, a nyelvjárásra jellemzően elvárható 2012 *ö* előfordulásból mindössze 73 esetben jelenik meg az *ö* a szövegekben, azaz a változó *ö* értékei csak 3,6%-os arányban reprezentálódnak a szegedi dialektusban a pótkompetenciánk alapján elvárt értékekhez képest. Rendkívül nagy tehát a különbség a jegyzőkönyvekben található változatok és a szegedi nyelvjárásban elvárt értékek között: azt mondhatjuk, hogy az *ö*-zés szempontjából a vizsgált nyelvmemlékcsoport szinte nem is tekinthető szegedi nyelvjárási normát követő szövegek gyűjteményének, hiszen csak nyomokban találhatóak meg benne a dialektusra jellemző értékek. Az eltérés ilyen foka nyilvánvalóan nem lehet az írnokok figyelmetlenségének a következménye, sokkal inkább úgy látszik: tudatos tendencia állhat az *ö*-zés ilyen fokú kerülésének hátterében.

További magyarázat lehetne még, hogy azért ilyen kevés az *ö*-ző adat, mert az írnokok idiolektusa nem volt azonos a szegedi nyelvjárással, így a szövegek lejegyzése során a saját nem *ö*-ző nyelvváltozatukat örökítették meg a szövegek megfogalmazása során. Ennek a feltevésnek azonban ellentmondanak bizonyos nyelvi tények: egyfelől az, hogy a jegyzőkönyvi iratok tekintélyes hányadában szegedi polgárok beszédét rögzítették az írnokok, a város lakói pedig nyilvánvalóan a szegedi dialektust sajátították el anyanyelvükként, ezért tőlük mindenképpen *ö*-ző beszédet várnánk (pl. kocsmai verekedéssel kapcsolatos vallomástétel során). Másfelől a jegyzőkönyveknek a nyilvánvalóan az írnokok által fogalmazott szakaszaiban is maradtak helyel-közzel *ö*-ző szóalakváltozatok, tehát nem valószínű, hogy az írnokok egy az *ö*-zést teljes mértékben kerülő nyelvjárásrterületről származtak volna Szegedre.

2.1.1.1.4. Az *ě* ~ *ö* változó és a hiperkorrekció

Az írnokoknak az *ö*-zést kerülő magatartására még egy alapvető bizonyítékot nyújt a korpusz: azokat a szóalakokat, amelyek minden valószínűséggel túlhelyesbítés eredményei, és amelyeknek eredete az *ö* változat túlzásba vitt kiküszöbölésében keresendő. Ezeket az adatokat a 2. számú táblázatban foglalom össze.

A változó *ë* értékeinek hiperkorrekcióra visszavezethető esetei az alapforrásban
(2. táblázat, N=7)

Szóalak a jegyzőkönyvben	Esetszám	Szegedi Szótár	ö-zés típusa
<i>öntette</i> ('öntötte' jelentésben, 122)	1	<i>öntötte</i>	szuffixum előtti nem független
<i>Esküszem</i> (211, 214, 215)	4	<i>esküszöm</i>	ua.
<i>töröllen</i> (213)	1	<i>töröljön el</i>	ua.
<i>töröllyen el</i> (213)	1	<i>töröljön el</i>	ua.

A fenti táblázat szóalakjai normasértőek a szegedi nyelvjáráshoz viszonyítva (sértik a mai köznyelvi normát is). Keletkezésüket olyan írnoki automatizmus következményének kell tartanunk, amely az *ö* változóértékek kiküszöbölésére irányult, és amely esetenként – a nyelvérzék összezavarodása következtében – a legtöbb magyar nyelvjárástól idegen szóalakokat eredményez. A szóalakok között több hasonlatosság van: mindegyikben olyan fonetikai helyzetben szerepel az *ë* változat, amely helyzetben nem független *ö*-változatnak kellene állania. Az előző labiális szótagok hatására ugyanis a szuffixumok előtti hangsúlytalan szótagban a magyar nyelv legtöbb regionális változatában a labiális *ö*-nek kellene jelentkeznie. Különösen normasértőnek számítanak ezek a változatok olyan kontextusban, amelynek szövegei keletkezésük körülményei alapján a szegedi nyelvjáráshoz köthetők, hiszen ennek legfőbb sajátossága a független *ö*-zés. A különös szóalakokat túlhelyesbítés eredményének kell tartanunk, hacsak nem tudjuk valamely ismert magyar nyelvjárásra visszavezetni eredetüket. Ez utóbbi elméletileg lehetséges volna, hiszen a magyar nyelvterület nyugati és keleti peremén a vizsgált időszakban (is) vannak olyan nyelvjárások, amelyekben középső nyelvállású magánhangzók nem mutatnak labiális illeszkedést (erről részletesebben ír Benkő – 1957: 93), az írnokok pedig elvileg ezekről a területekről is érkezhettek Szeged városába. Ennek a feltevésnek azonban ellentmond az a tény, hogy azok a jegyzőkönyvi részek, amelyek ezeket a labiális illeszkedést nem mutató szavakat tartalmazzák, viszonylag nagy számban mutatnak a szegedi dialektusra utaló, veretes *ö*-zű szóalakokat is, mint pl. *Rösthség, megh örizöm*. Megnyugtató cáfolatot a levéltári kutatás sem adott, mert ez sem segített kideríteni, honnan érkeztek a

deákok, (különösen az „A”-nak nevezett), és melyik magyar dialektus lehetett az anyanyelvjárásuk. Milyen típusú túlhelyesbítés esetei a fenti táblázatban foglalt nyelvi adatok? Ezeket az adatokat besorolhatjuk a Benkő (1958: 13) által téves visszaütésnek (regresszió) nevezett jelenség egyik alcsoportjába: olyan visszaütésként is kezelhetők, amelyek nem az etimológiai elvet érvényesítik. E csoporton belül Benkő besorolása szerint ezek a jelenségek „a beszélő vagy író nyelvi tevékenysége szempontjából bizonyos mértékig szándékosnak, tudatosnak, vagy legalábbis félig tudatosnak tekinthetők”. A tudatosság tehát mindenképpen döntő motívum, akár Benkő kategorizálását, akár a szociolingvisztika hiperkorrekció fogalmát alkalmazzuk a jelenségre.

Hasonlóképpen fontos tény, hogy mindegyik fent bemutatott hiperkorrekt alak a szuffixum előtti pozícióban jelentkezik, éppen abban a fonetikai helyzetben, amely a mennyiségi vizsgálat alapján a legkevesebb előfordulást mutatja mind abszolút értékben, mind a megvalósulás százalékos arányában. Úgy látszik tehát, hogy korreláció figyelhető meg az ő-zés kerülésének mértéke és a túlhelyesbítéses alakváltozatok jelentkezése között, úgy, ahogyan azt a nyelvi jelenségek általánosan megfigyelt dinamikája mutatja. Ezt a túlhelyesbítéses alakok csekély száma ellenére az is mutatja, hogy az ő-zés más típusaival szemben nem találunk hiperkorrekt változatokat. Ráadásul a szuffixum előtti független ő-zés az ő-ző nyelvjárásoknak a többi dialektushoz képest legélesebben megjelenő sajátossága – ezt a későbbiekben bizonyítom. A mai nyelvállapothoz viszonyítva túlhelyesbítés eredményének tűnhet a *Reszkej* ’röszei’ szóalak, amelyben mai nyelvi kompetenciánk alapján az első szótag *ě*-je helyett *ő*-t várnánk. A helynév első *ő* változatot tartalmazó előfordulása azonban csak később adatolható, korábbi előfordulásai mind illabiális formára mutatnak. A helynév első szótagjának labializációja tehát minden bizonnyal másodlagos, analógiás jelenség, amely nyelvemlékünk keletkezési ideje után jelentkezett. Ezt a véleményt támasztja alá a helynév valószínű szláv eredete is, hiszen ezt elfogadva a szó szláv átdó alakjában nem számolhatunk *ő*-vel (vö. Kiss 1978: 550).

Az írnokok, e művelt nyelvhasználói csoport tevékenysége (különös tekintettel az alapforrás legnagyobb részét lejegyző „A” kézre) tehát azt is magába foglalta, hogy rendszeresen és viszonylag következetesen kiküszöbölték az ő-ző szóalakokat a jegyzőkönyvek rögzítése során, azaz sok esetben **nem a reális beszédanyagot rögzítették**, hanem azoknak a saját normájukhoz igazított változatát. A forrás tehát egy spontán sztenderdizációs folyamat

részmozzanatait mutatja, amelynek nyelv(át)alakító munkája egy nem explicit és részleteiben kidolgozatlan előírás szellemében módosítja a beszédtenyeket. Az itt megnyilvánuló nyelvhasználói magatartás ebben a szociális rétegben egyáltalán nem egyedülálló vagy újkeletű. Papp László nagy jelentőségű vizsgálata már a XVI. századi írnoki nyelvhasználattal kapcsolatosan is megállapítja, hogy „a tollforgatók feltehető anyanyelvjárásuk bizonyos sajátosságait kerülik” (1961: 212), vagyis ugyanez a réteg ugyanebben a regiszterben már másfél száz évvel korábban hasonló nyelvi magatartást tanúsít. Nagyon érdekes az a tény is, hogy az *ö*-zéshez hasonlóan válik a deákok normafölfogásában kerülendő jelenséggé a magyar nyelvjárások másik igen feltűnő hangtani sajátossága, az *i*-zés: Papp egy későbbi munkájában (1963) statisztikai megalapozottsággal bizonyítja ezt a magyar nyelvterület északkeleti részén keletkezett levéltári források statisztikai földolgozásával.¹¹ Az ő vizsgálata egy másik párhuzamot is kínál: ez pedig az *i*-zésnek a beszélt nyelvben való terjedését mutatja az írott nyelvből való tökéletes kiszorulása ellenére a XVI–XVIII. században. Az *ö*-zés is terjed a beszélt nyelvváltozatokban – annak ellenére, hogy bizonyos regiszterekben az *ö*-zés egyes altípusai kifejezetten normasértőnek számítanak, és a jelenség az általam vizsgált forrás tanúsága szerint már a XVIII. század első harmadában kerülendőnek számít a vizsgált nyelvváltozatban. Az *ö*-zés mai elterjedtsége is alapvetően a beszélt regionális változatokra korlátozódik, és nem túl jelentős a reprezentációja az írott regiszterekben.

2.1.1.1.5. Az *ö*-zés kerülésének okai

Milyen okai lehetnek a deákok effajta nyelvi viselkedésének, miért nem volt eléggé normatív a szegedi dialektus számukra? Lehetséges, hogy a később részletezendő társadalmi tényezők mellett lélektani motívumok is közrejátszottak ebben. Talán azt a több nyelv(járás)területen megfigyelt nyelvhasználói attitűdöt látjuk itt érvényesülni, amely szerint egy-egy beszélőközösség tagjai éppen a saját maguk által használt nyelvváltozatot tartják kevésbé értékesnek, és más dialektusokat tartanak követendőnek, helyesnek, szépnek. Erre a nemzetközi és a magyar szociolingvisztikai szakirodalomban is több példa található: a *linguistic*

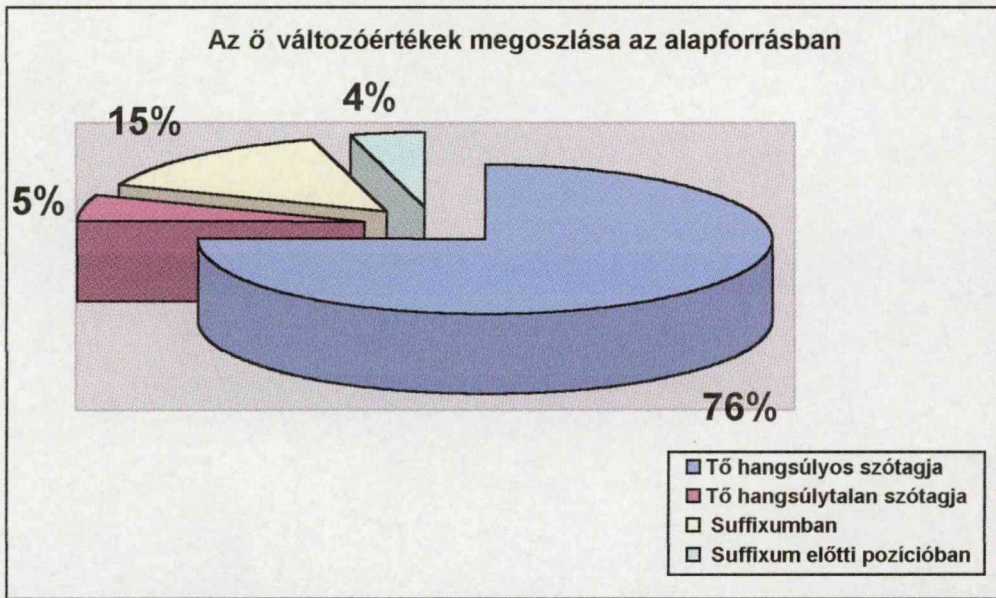
¹¹ A magyar nyelvtudományban módszertanilag újnak számító munka alapvetően a type-token módszerre épül.

self-hatred kifejezést használja Chambers (1995: 214) New York lakóival kapcsolatosan, Kontra (1997: 229) általam már idézett vizsgálata *önstigmatizációról* beszél a palóc és a déli nyelvjárásterület beszélőivel kapcsolatban.

A további vizsgálat során tehát még az is igen érdekes lehet, milyen változóértékeket nem találunk a szövegekben. A sajátos korrekciós munka ugyanis nem egyenletes: az 1. táblázat futó áttekintésekor is jól látható, hogy az *ö*-zés egyes fokozataiban különféle arányban szorulnak vissza a nyelvjárásra jellemző alakváltozatok. A nyelvhasználati kép árnyalásához szükség lesz az *ö*-zés különböző altípusainak részletesebb ismertetésére valamint a független és kötelező *ö* változóértékek biztos szétválasztására. Az adatok részletes elemzése során főként az foglalkoztat, vajon az *ē ~ ö* fonetikai változónak a korpuszban kapott értékei – amelyek szemben állnak a nyelvjárásban a XVIII. századra elvárt értékekkel – regionális vagy éppen szociokulturális tényezőkkel magyarázhatók-e, illetve hogy ezek szétválaszthatók-e, és ha igen, akkor milyen mértékben különíthetők el egy efféle zárt korpuszra irányuló vizsgálatban. Fontosnak tartom, hogy a magisztrátusi jegyzőkönyvben kapott képet összevegyem más nyelvváltozatoknak ugyanebben az időszakban megmutatkozó sajátosságaival, akár máshol keletkezett jogi-közigazgatási források, akár az irodalmi nyelv ilyen szempontú viselkedésével – és természetesen a gyakorlatlan írástudó által jegyzett kontrollforrás nyelvhasználatával. Az összevetéshez kitűnő feldolgozások állnak rendelkezésünkre így pl. Abaffy (1953), Benkő (1956) és (1960). A részletes elemzés során többé-kevésbé pontos képet kaphatunk arról, mennyire differenciáltan ítéli meg a szegedi nyelvjárás legjellemzőbb sajátosságát, az *ö*-zést a szövegek lejegyzői által képviselt társadalmi csoport (melynek fő képviselője az „A” deák), és következtetéseket tudunk levonni arra nézve, hogy milyen nyelvi és nem nyelvi tényezők befolyásolják az egyes alakváltozatok előfordulási gyakoriságát. A nyelven belüli és nyelven kívüli hatóerők szétválasztásán túl ahhoz is elvezethet bennünket a vizsgálat, hogy nem indokolható és nem is lehetséges a területi és társadalmi kötöttségek merev szétválasztása – még egy-egy nyelvi változó esetében sem. Ebben az esetben újra kell gondolnunk néhány kérdést az *ö*-zés jelenségének társadalmi közösségen belüli terjedésével kapcsolatban, így a már ismert befolyásoló tényezők közül egyesek nagyobb hangsúlyt kaphatnak magyarázatunkban.

A következőkben először tekintsük át a szövegeknek azokat az elemeit, amelyekben az *ö* variánsok megfelelnek a szegedi nyelvjárási norma fonetikai követelményeinek.

1. ábra (N=73)

A diagram jól mutatja, hogy a szegedi nyelvjárásra jellemző változóértékek nem abban a megoszlásban mutatkoznak a jegyzőkönyvekben, ahogyan azt elvárnánk. Rendkívül felülreprezentált ugyanis a tövek hangsúlyos szótagjának *ő*-zése – több okból is. A tövek hangsúlyos szótagjának *ő*-zése – a magyar nyelvjárások labializáció szerinti megoszlásának ismeretében – nem kizárólag a hátszó szótagokban is független *ő*-zést is mutató nyelvjáróterületek sajátossága, ezt jól mutatja Imre (1971: 204) egyik *ő*-ző altípusa: a részleges hangsúlyos *ő*-zés-nek nevezett jelenség. Ennek a típusnak az a sajátossága, hogy a labializáció – valószínűleg a labiális jellegű mássalhangzókörnyezet által indukált asszimilációs változással – csak a hangsúlyos első szótagbeli *ě*-t érinti. Ezzel szemben Horger (1933: 102) még aszerint különbözteti meg az *ő*-zés típusait, hogy a tendencia eléri-e az első szótagot. Ha ez megtörténik, akkor szerinte ún. legerősebb fokú *ő*-zésről beszélhetünk: „Az erősebb fokú *ő*-zés területén az *ěcs* (*ěcsém, ěcséd* stb.), *ěgyěb, ěggy, ěssze, měnkő, szěrte* ’sorra, rendre egymásután’, *szěrnyű, zěrget* (és *ě > e* változás után *eb, meg, nem*) szavak és szóalakok kivételével minden palatális hangrendű szó (szóalak) *ě*-je helyén ejtenek *ő*-t, a gyöngébb fokú *ő*-zés területén ellenben csak hangsúlytalan szótagbeli ilyen *ě* helyén, s ezekben is csak akkor, ha nem állott előtte *ě* vagy *ě* (sic!), pl. *ezők, embörök, széköjök, ěrközött, mindön, kěrítők, kěrítětők, feleděkőny, hejtelenkődik* stb”. Ez az „erős és gyenge fokú *ő*-zés” elnevezés azonban félrevezető, mert nem a hangsúlyos

szótagbeli *ö*-zés a déli nyelvjárások legfőbb megkülönböztető jegye, hiszen ebben a fonetikai pozícióban a jelenség legerőteljesebben éppen a magyar nyelvterület nyugati sávjában jelentkezik (vö. Imre 1971: 204).

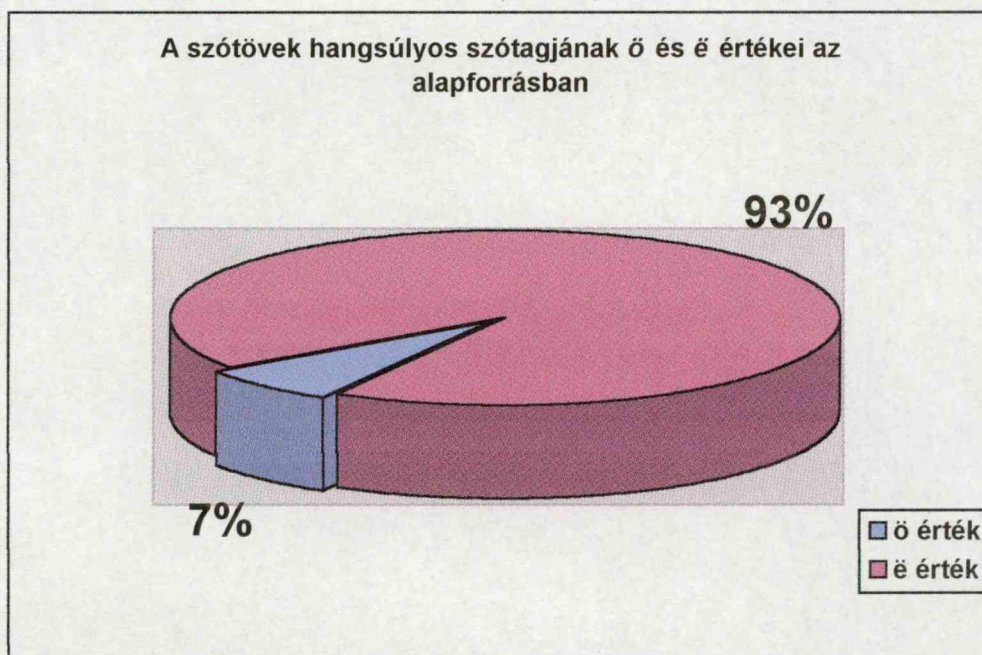
A szegedi jegyzőkönyvek szövegében tehát az írónoki spontán sztenderdizációs tevékenység után a tövek hangsúlyos első szótagjának *ö*-zésére maradt a legtöbb adat, háromszor annyi, mint az összes többi általam megkülönböztetett morfofonológiai típusra. Ehhez hozzátehetjük, hogy a szuffixum előtti *ö*-zésre alig találunk adatot a korpuszban, így független, szuffixum előtti *ö*-zésre (pl. *feleségöd, kérdezől*) összesen három adatunk van. Mit állapíthatunk tehát meg az *ö*-ző változatok eloszlásából az *ö*-zés differenciált megítélését illetően? Először is azt, hogy a kis számú *ö*-ző adat is egyértelműen meghatározza azt a dialektust, amelyben a jegyzőkönyvek íródtak, hiszen az írónoki javítások sem vezettek a jelenség teljes eltüntetéséhez. Másodszor pedig az 1. számú táblázat és a fenti diagram tanúsága szerint az írónoki sztenderdizációs tevékenységnek az *ö*-zés különböző típusait mutató szóalakok nem egyformán estek áldozatul: bizonyos morfofonológiai helyzetekben jobban megtűrték a deákok a jelenséget, míg más esetekben sikerült azt majdnem teljesen kiküszöbölniük. A differenciált kezelésmód tehát kikövetkeztethető az adatokból, az azonban természetesen nem állapítható meg, milyen mértékben volt tudatos és milyen mértékben önkéntelen a dialektus legfőbb jellemzőjének ilyen alakítása. A kérdés az, hogyan tudjuk indokolni, hogy a tövek *ö*-zésére van a legtöbb adat a szövegben. Miért tűnik ez diakrón nézőpontból problematikusnak? Azért, mert az *ö*-zés terjedésével kapcsolatos széles körben elfogadott nézetek szerint a szuffixum előtti *ö*-zés terjedt el a korai időszakban a legnagyobb területen, és a szövegek felől induló változás csak a nyelvterület kisebb részén jutott el a tövekig a hátulsó szótagok előreható labializáló hatása következtében. Simonyi (1908: 417) figyelmeztet rá elsőik között, hogy „Ha csak beletekintünk a Nyelvemléktárba, látjuk, hogy az *ö*-ző kódexekben (Guary K., Nádor K., Birk K.) a szóknak első szótaga nem *ö*-ző: *kell, mennek, kenyeret, a meg, fel* igekötők stb. Különösen szembetűnő ez az ilyen szókban: *gyönyörködött* (Guary K. 4. és többször), *tékélletös, feldön* (Sándor K.), *gyönyörőség* (Keszt. K.) stb. Sokszor előfordul a *félötte* alak a kódexekben s még utóbb is”. A vélhetően nagyobb területről indult és többfelé elterjedt szuffixum előtti *ö*-zést tehát jobban kerülik az írónokok, mint a kezdetben talán jóval kisebb területen általánossá vált hangsúlyos szótagbeli *ö*-zést: ezt sokkal inkább megtűrik szövegalakításuk során.

Ha az *ö*-zés általános kerülése során azt feltételeztük, hogy valamely normához igazítják (tudatosan vagy kevésbé tudatosan) a jegyzőkönyvek nyelvét a deákok, akkor jogunk van azt is feltételezni, hogy ez a norma valamelyest az *ö*-zés egyes fokozatainak megítélésében is hatott rájuk. (Annak igen kicsi a valószínűsége, hogy az *ö*-zés egyes fokozatainak jegyzőkönyvbeli megvalósulása csak a véletlennek köszönhetően térne el egymástól olyan mértékben, ahogyan az az 1. táblázatból kirajzolódik.) A megoldás az lehet, hogy azok az *ö* változatok (pontosabban ezeknek nagy része), amelyek bennmaradtak a jegyzőkönyvekben, talán nem voltak a fogalmazók szemében a szegedi (a deáki normától távol eső) nyelvjárás egyedi sajátosságai: mivel a szegedi nyelvjárásnál lényegesen nagyobb területen terjedtek el, nem tartották szükségesnek módosításukat. Vannak-e ennek a föltevésnek nyelvtörténeti bizonyítékai? Ahhoz, hogy ebben a kérdésben állást foglalhassunk, érdemes először a tövek *ö*-zését mutató szóalakok ábráit szemügyre vennünk.

2.1.1.1.6. A tövek hangsúlyos szótagjának *ö*-zése

2. ábra (N=804)

Az alapforrás *ë ~ ö* változó *ö* értékei a a tő hangsúlyos szótagjában, ellenpéldákkal
(3. táblázat, N=146)

Szóalak	Esetszám <i>ö</i> változóértékkel	Esetszám <i>ë</i> változóértékkel
<i>Tömösváry</i>	1	8
<i>fölső Városi</i>	2	2
<i>böcs-</i>	12	0
<i>fölül</i>	18	0
<i>Szömül</i>	1	0
<i>Sörfözöje</i>	1	4
<i>Söprejerül</i>	1	0
<i>föl</i>	9	31
<i>Sz. Dömötör</i>	1	2
<i>Rösthég</i>	2	5
<i>fönt</i>	1	7
<i>Fölséges</i>	1	20
<i>Fölhök</i>	1	0
<i>Csöcsemös</i>	1	0
<i>Szödöm</i>	1	3
<i>eögyéb</i>	1	11

Az ide tartozó adatok: *Tömösváry* (31)¹², *Temesváry* (98, [2x], 101, 192 [2x], 198, 205, 209); *fölső Város* (56, 225), *felső Város* (187, 198); *böcs-*: *böstelenitette* (110), *böcsülletes* (122), *böstelenségére* (126), *böcstelen*, *böstelenségéért*, *böcsteleníteni* (151), *böcsültetet* (168), *böcsületit* (170), *böcsüllené* (180), *böcsülettel* (192), *böcsületire* (196); *fölül* (124, 125 [2x], 141, 142 [2x], 144 [2x], 147 [4x], 148 [2x], 150, 192, 195, 205); *Szömül* (168); *Sörfözöje* (171), *Serföző* (126 [3x], 171); *Söprejerül* (200); *föl*: *föll nem irok* (206), *föl mérem* (216), *föl adni* (219 [2x]), *föl adom* (219), *föl adom* (220 [2x]), *föl adni* (221 [2x]), *fel*: *fel vetésben* (97), *fel kellett menni* (98 [3x]), *fel teczet* (98 [2x]), *fel vetődve* (129), *fel válalta* (138), *fel akasztassék* (141, 142, 143), *fel akasztatni* (148 [3x]), *fel akasztassék* (150), *indítottak fel*, *fel tamasztani* (169) *fel vesszük* (184), *fel Sühessenek* (187), *fel Kelvén* (192), *fel eme'ltetet* (194 [2x]), *fel vet* (197), *fel menő* (201), *fel adok* (202), *fel venni* (207), *fel mérem*, *fel vallom* (215), *fel adom*, *fel jedzem* (230), *fel vigyázni* (232); *Szent Dömötör* (208), *Szent Demeter* (194, 224); *Rösthég* (210, 220), *restség* (200 [2x], 217, 222); *fönt* (216), *fent* (124 [2x], 126, 133, 151, 205 [2x]); *Fölséges* (222), *Felső* (97 [2x], 98, 99 [4x], 100, 101 [6x], 167, 169, 178 [2x], 194, 212); *fölhök* (224); *Csöcsemös* (132); *Szödöm*: *be Szödöm* (222),

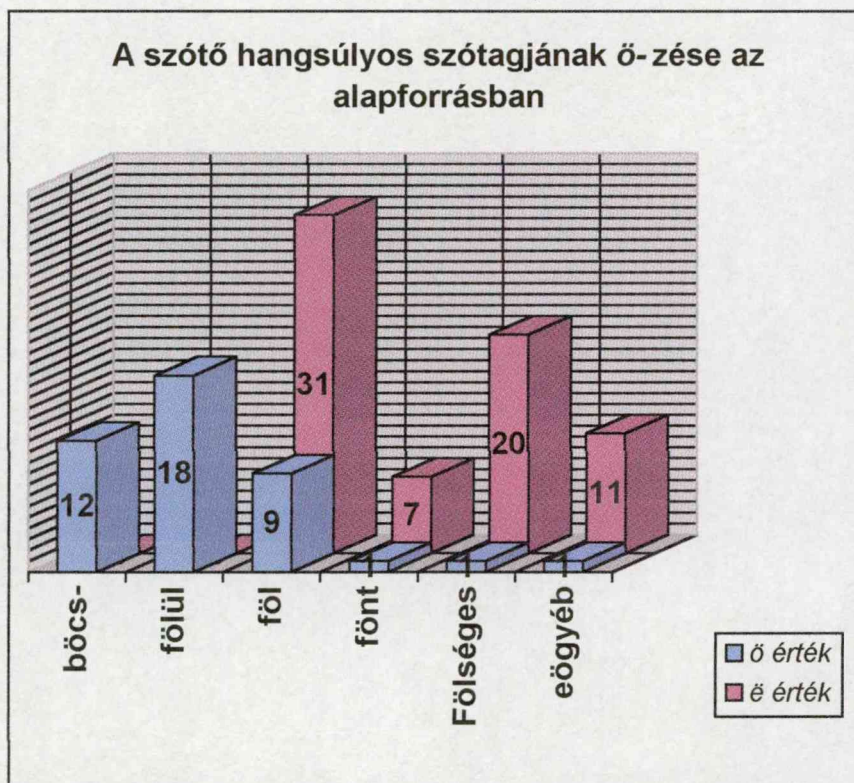
¹² Az általam jelölt oldalszámok mindig az eredeti jegyzőkönyv számozását követik.

Szed-: *Ki Szedem* (206 [2x]), *Ki Szedek* (197), **ögyéb:** *eögyéb* (219), **egyéb:** *egyebb* (27), *egyeb* (27), *egyéb* (211), *egyebb* (220), *egéb* (221), *egyebb* (kétszer), *egyéb*(222), *egyebkor* (224), *egyébb*, *egyebb* (230).

Érdemes a tövekben való *ö*-zésnek a forrásban leggyakrabban mutatkozó eseteit külön grafikonban ábrázolni, hiszen így sokkal pontosabban látjuk, hogyan vesznek részt az *ö*-zésnek ebben a típusában az egyes szóalakok.

(3. ábra, N=111)

A továbbiakban fontosnak tartom, hogy szemügyre vegyük azokat az alakokat, amelyek a szótövek *ö*-zésének legtöbb előfordulását mutatják. Olyan adatok állnak ugyanis rendelkezésünkre, amelyek azt mutatják, hogy az *ö*-változatok közül jó néhányat hiba lenne a nyelvjárásterület jellemző sajátosságaként meghatározni, mivel azok elterjedtsége más területi változatokban is kimutatható. Ezek a főleg a *tő* hangsúlyos szótagjában *ö*-ző változatok korábban nyilván az eredetileg *ö*-ző területekről terjedtek el koncentrikus körökben – bizonyos társadalmi tényezőknek köszönhetően. A szakirodalom és bizonyos forráscsoportok (pl. a budai basák levelezése) egyöntetűen arra utalnak, hogy a XVI. században az *ö*-zés még nagy területen

divatban volt a hivatalos írásbeliségben is. Az írnokok tisztában lehettek e jelenségnek a XVIII. században kimutható nagyobb elterjedtségével, hiszen ők vándorló életformájuknak köszönhetően más területek nyelvhasználóival is kapcsolatba kerültek, és így nagyjából érzékelték saját működési területük nyelvjárásának jellegzetességeit más területekéihez viszonyítva. Az ő szociokulturális többletük tehát éppen az volt, hogy több nyelvváltozatot ismertek, ezért jól látták saját dialektusterületük egyedi jellegzetességeit. Ez azt jelenti, hogy a nyelvváltozatokról való ismereteik meghatározták a saját működési területük nyelvjárásához fűződő viszonyulásukat és így közvetve az egyes nyelvi jelenségekkel kapcsolatos értékítéleteiket is. A szociális változók talán ebben a bonyolult összefüggésrendszerben kapcsolódnak a területi változatok felismeréséhez, elkülönítéséhez, értékeléséhez és használatához. Az írnoki javítások tehát egy spontán sztenderdizációs folyamat első állomásainak tekinthetők, hiszen e folyamatban az írnokok összehasonlítási alapja nem egy kidolgozott normatív változat, hanem a helyi nyelvjárási változat provincializmusoktól megtisztított alakrendszere. A spontán sztenderdizációs folyamatnak a nyelvemlékben megfigyelhető megvalósulása tehát azonos a (főbb) provincializmusok kerülésével, éppen ezért nem tekinthető tudatos, tervszerű normalizációs folyamatnak, jóllehet hatása összességében megegyezik az utóbbiival.

Vegyük most tüzetesen szemügyre az *ö*-zést az első szótagban többé-kevésbé következetesen megőrzött szóalakváltozatokat abból a szempontból, hogy vajon a szegedi dialektusnak egyeditő sajátságai-e ezek! A *böcs*-tő a *böcsül* igében és származékaiban tizenkétszer fordul elő, ezzel az első szótagban *ö*-ző példák jelentős részét adja. A szó a hangsúlyos szótagbeli *ö*-zésnek teljesen következetes példáját mutatja, hiszen *ē*-t egyszer sem találunk az első szótagban. Kérdés, hogy a nyelvterület más részein milyen formában fordul elő még a szó? Benkő (1956: 272) a XVIII. század dunántúli íróinak nyelvét vizsgálva megállapítja, hogy ők főleg a hangsúlyos szótagban *ö*-znek, példái között szerepel a *böcsül* ige is. Papp (1961: 212), aki az északkeleti nyelvjárásterület írnokainak XVI. századi nyelvét tanulmányozza, arra az eredményre jut, hogy a *böcs* enyhe többletben van a *bēcs* töv változathoz képest.¹³

---

¹³ Az északkeleti terület nem *ö*-ző költője, Szepsi Csombor Márton is csak *ö*-ző alakban használja a szót munkájában: a négy *ö*-ző előfordulásra egyetlen *ē*-ző sem jut.

Abaffy (1965: 171) Sopron megye nyelvére kiterjedő vizsgálatában a XVI. és XVII. századi példák között is előfordulnak a szó *ö-ző* változatai. A jelenség tehát e szócsaládban már régen túlhaladta a déli *ö-ző* dialektus határait. Természetesen nem lehetett közömbös esetünkben a labiális alakváltozat terjedése szempontjából az sem, hogy a *böcsül* második szótagja ajakkerekítéses magánhangzót tartalmaz, amely labializálhatja az előtte álló szótag magánhangzóját. Abaffy (1965: 38) arra is figyelmeztet a szóalak kapcsán, hogy az első szótagbeli labializált ejtés megvalósulását és terjedését támogatta az is, hogy a szókezdő mássalhangzó bilabiális képzésmódja hatott a mögötte álló mássalhangzóéra. Ennek a hangkörnyezeti tényezőnek a fontosságát mutatja az is, hogy az *ő* rendszerében az *ö-ző* változatoknak külön csoportja a labiális mássalhangzó hatására bekövetkezett *ö-zésé*. A *föl* igekötő és származékai szintén nem kizárólag a szegedi dialektusra jellemző alakváltozatok, később (így ma is) a köznyelvben is váltakoznak a *fél*-lel.¹⁴

A *lött* típusú *ö-zés* is már régen átlépte a déli *ö-ző* nyelvjárásterület határát: Papp (1961: 212) külön csoportként, a nyelvjárási eredetű *ö-zéstől* teljesen elkülönítve kezeli a *tött*, *vött*, *lött* szóalakokat már a XVI. századi nyelvhasználati jelenségek tárgyalása során is, és arra a következtetésre jut, hogy ezek a szóalakok az egységesülő északkeleti írnyi nyelvváltozatban nem normasértőek, sőt a deáki nyelvben más földrajzi területeken is általánosak. E típus terjedését talán elősegítette az elbeszélő múlt idejű alakok (*tön*, *vön*, *lön*) labiális jellegének analógiás hatása is. Abaffy (1953: 338) Pesti Gábor nyelvét vizsgálva azt tapasztalja, a nem déli nyelvjárásterületről származó szerző Új Testamentum-fordításában állandóak az *ö-ző* szóalakváltozatok ebben az igtípusban – a múlt idejű alakok esetében. A *lött*-típus *ö-zése* tehát szintén nem a szegedi nyelvjárás egyedi sajátossága, hiszen a vizsgált regiszterben a nyelvterület egészen többé-kevésbé elterjedt már a XVI. századtól. Éppen ezért meglepő, hogy ennek a típusnak az *ö-zését* csak egyetlen adat képviseli a korpuszban, ahogyan azt az alábbi táblázat mutatja. Ennek az írnyi javítások hiperkorrektsége lehet a valószínű oka.

A *tött* ~ *vött* ~ *lött* típus vizsgálata az alapforrásban
(4. táblázat, N=24)

<i>tött</i>	<i>tett</i>	<i>lött</i>	<i>lett</i>	<i>vött</i>	<i>vett</i>
0	8	1	10	0	5

¹⁴ Abaffy (1965: 205) a labiális változatok túlsúlyáról beszél a *föl* igekötővel kapcsolatban a soproni nyelvjárás alapvetően labiális jellegével összefüggésben.

A jellemzően csak a szegedi tájnyelvben előforduló *ö-ző* szóalakok számát tovább csökkentik Benkőnek (1956: 272–3) a XVIII. századi irodalmi nyelvére vonatkozó vizsgálatai, hiszen ezek a Dunántúl északi területeiről is kimutatják például a *röst*, *csöcs*, *fölhő* vagy a *pöröl* szóalakot, amelyek Benkő szerint a szinkroniában is élnek e nyelvjárásterületen. (Arra is figyelmeztet, hogy a *pör* és a *böcsül* a nem *ö-ző* székelyföldi írónál is előfordul helyyel-közzel.) Az adatok megrostálása utáni eloszlást a következő táblázatban foglalom össze.

A szegedi tájnyelvre jellemző *ö-zés* esetei az alapforrásban, ellenpéldákkal
(5. táblázat, N=26)

Szóalak	Esetszám <i>ö</i> változóértékkel	Esetszám <i>ë</i> változóértékkel
<i>Tömösváry</i>	1	8
<i>Szömmül</i> ('szemül')	1	0
<i>Szödöm</i>	1	3
<i>eögyéb</i>	1	11

Táblázatunk jól mutatja, hogy a tövek hangsúlyos szótagjának *ö-zése* nem tartható a szegedi nyelvváltozat emblematisztikus sajátágának, hiszen a nyelvterület nyugati feléről (helyyel-közzel a keletiről is) vannak olyan adatok, amelyek az *ö-ző* töváltozatok nagy elterjedtségét mutatják. A szótövek hangsúlyos szótagjának *ö-zése* tehát az esetek legnagyobb részében nem tekinthető igazi provincializmusnak, ugyanis ebben a fonetikai helyzetben más nyelvjárási változatok szintén előszeretettel használják az *ö* változatot tartalmazó formákat – akár a nem labializáló dialektusok is.

A nyelvterületen való elterjedtség viszont nehezen hozható összhangba azzal az ismeretanyaggal, amelyet a szakirodalom az *ö-zés* terjedésével kapcsolatosan fölhalmozott: zavaró ellentmondás van az *ö-zés* keletkezésének magyarázata, a jelenség szóalakon belüli terjedésének módja és annak XVIII. századi megítélése között. Az *ö-zés*nek az utolsó szótagból való elindulása hogyan fér össze azzal, hogy a deáki regiszterben az első szótag *ö-zése* tűnik elterjedtebbnek a vizsgált időszakban? Azt várnánk, hogy a jelenség legkevésbé a szó hangsúlyos szótagjában jelenik meg, hiszen a változást folyamat az első szótagot érte el utoljára, ezért lefolyására itt állt rendelkezésre a legkevesebb idő. Nem látszik kézenfekvőnek – a jelenség szóalakon belüli terjedésének modelljét elfogadván –, hogy több első szótagban találunk labiális

változatot, mint a hátrább álló szótagokban, hacsak a nyelvi változás folyamatát más tényezők nem kezdik befolyásolni változás megindulása után. Ez még akkor is így van, ha tudomásul vesszük, hogy létezik egy olyan *ö*-zési típus is, amely kizárólag az első szótagot érintő labializáció következménye, és amely nem áll kapcsolatban a hátrább álló szótagok labializációjával, mint szükséges változási előzménnyel. Semmiképpen nem látszik indokoltnak, hogy ez a hangváltozási folyamat éppen a hangsúly által leginkább védett szótagban fejtse ki legerősebben a hatását, ugyanis sokkal inkább ki vannak téve a hátulsó, nyomatékltalan szótagok a változásoknak – ezt mutatja nyelvtörténetünk egyik legkiterjedtebb folyamata, a szóvégek fokozatos redukálódása is. Próbáljunk választ adni arra, mi lehet a magyarázata bizonyos *ö*-ző szóalakok effajta alakulásának!

Talán arról lehet szó, hogy kezdetben, amikor az *ö*-zés még csupán a déli kiindulási területre korlátozódott, a változás a nyelvi rendszer belső logikájából következően a hátulsó, hangsúlytalan szótagban indult el a hangsúlytalan *ü* hangok nyíltabbá válásával. Ekkor még egyáltalán nem voltak adva az újítás nyelvközösségen belüli gyors terjedésének feltételei: az írás széles körű ismerete, az írástudók mobilitása, a nyomtatott könyvek elterjedése és számtalan más tényező, amelyek a nyelvi újításnak a nyelvjárási határokon való gyors átlépését segíthették volna. A jelenség több gócterületen egymástól független módon jelentkezett mindazon nyelvjárásokban, amelyek hangkészlete tartalmazta az *ö*-t fonemikus vagy legalább allofonikus értékben. Amikor az előbbi társadalmi változások miatt megtörtént a regionális nyelvváltozatoknak bizonyos mértékű keveredése, akkor az *ö*-zés a kiindulási területen elérte már az előrébb álló szótagokat, így a szótöveket is. Ez a kiteljesedett *ö*-zés kezdett azután terjedni – társadalmi tényezőknek (főként a migrációnak) köszönhetően – az eredetileg nem *ö*-ző nyelvjáróterületeken. Az utolsó szótagbeli *ö*-zés tehát korábbi kialakulása ellenére sem tudott az *ö*-zés többi fokozatánál hamarabb behatolni a nem *ö*-ző nyelvjárásokba, azaz elveszítette időelőnyét. Az *ö*-ző töváltózatok tehát a többi szótag labializációjával együtt kezdték átlépni az *ö*-ző nyelvjárások határát. A terjedés – úgy tűnik – a XVI–XVII. században volt a legintenzívebb, amikor a fent említett társadalmi feltételek is lehetővé tették a jelenségnek a közösségen belüli terjedését. Az *ö*-ző nyelvváltozat ekkor regionális norma értékű volt a Hódoltság területén, ezt mutatják a magyar nyelvet erősen *ö*-ző változatában elsajátított oszmán előkelőktől ránk maradt nyelvtörténeti források.

A hangsúlyos szótag *ö*-zésének terjedését jellemző képbe jól illeszkednek Abaffy egyik már idézett dolgozatának (1953: 337) eredményei. Ebben a munkájában a szerző Pesti Gábor nyelvében vizsgálja a labializáció fokát. Abaffy fő megállapításai: „...első szótagban szembetűnően *ö* a fővariáns, hangsúlytalan szótóban viszont már nem tekinthető főváltozatnak. [...] Tővégi helyzetben és ragokban szintén az *é* a fővariáns, *ö*-re alig találunk példát”.

A nyelvhasználó közösség tagjainak keveredése tehát elvileg mindegyik szótag *ö*-zésének terjedését lehetővé teszi, ám a különböző morfofonológiai helyzetű változók más-más viselkedést mutatnak a közösségen belüli terjedés szempontjából. Miért képes az *ö*-zés hangsúlyos szótagban jobban terjedni, mint hangsúlytalan szótagokban? A magyarázatban el kell különítenünk a dialektális eredetű *ö*-zést (amely belső, nyelvrendszerbeli okok miatt jelentkezik), a nem labializáló nyelvjárásokban jelentkező labiális változatoktól (amelyek részben területi hatások, de sokkal inkább a beszélőközösségek érintkezése következtében jelentkezhetnek). Az eredetileg *ö*-ző területek megoszlása a dialektológiai megfigyelések szerint (l. Horger 1933: 101–3) megfelel az *ö*-zés kialakulási és terjedési modelljének: kisebb területen jutott el a labializáló tendencia az első, hangsúlyos szótagokig és nagyobb területen figyelhető meg a hangsúlytalan szótagbeli *ö*-zés. Ugyanakkor az általában nem labializáló nyelvjárások sokkal inkább elfogadták a hangsúlyos szótagok *ö*-zésének bizonyos eseteit, mint a hangsúlytalan *ö*-zést, amelynek leginkább egyedítő példája a független, szuffixum előtti *ö*-zés. Az első szótag *ö*-zésének nyelvjáráshatár-átlépését segíthette a lexikalizáció: a hangsúlyos szótagban *ö*-ző változatok épültek be egy-egy nyelvhasználó mentális szótárába variánsként. A variánsok létének csak a hallgató beszédészlelési tevékenységének tűréshatára szab gátat: ne változzék olyan mértékben a szó hangalakja, hogy az általa hordozott információ elérhetetlen legyen a hallgató számára. Ezt több tényező is befolyásolhatja, a nyelvi rendszerben az esetleges homonímia meglététe vagy hiánya, a hallgató nyelvi kompetenciája, kreativitása stb. Másfelől viszont az előfordulási gyakoriság is elősegítheti az első szótag labializációját: az első szótag mindig szerepel a megnyilatkozásokban, míg a csak kötött tőalakban előforduló szuffixum előtti magánhangzó ritkábban.

Az első szótagnál hátrább álló magánhangzók labializációját nagy mértékben befolyásolja viszont a hangkörnyezet: az előttük álló szótag magánhangzójának minősége. A független, szuffixum előtti *ö*-zés során illabiális szótag(ok)at követ labiális szótag, azaz sérül a labiális

illeszkedés szabálya, amely széles nyelvföldrajzi környezetben élő, nagy hatókörű szabály. Ebben az esetben a nem labializáló nyelvjárást beszélő nyelvhasználó nem a szótári allomorfok közül választásként produkál *ö-ző* vagy nem *ö-ző* alakot, hanem a labiális illeszkedés nagyon általános szabályát alkalmazza a saját nyelvjárásának megfelelő módon, az arra jellemző megszorításokkal. A beszédtevékenységnek ez a fázisa a választásnak sokkal kisebb szabadsági fokát ígéri, mint a szótári elemek közötti választás, mert a nyelvi kifejezés formája – a beszélő idiolektusának megfelelően – sokkal inkább rögzült a beszélő tudatában. Ez lehet az oka annak, hogy a hangsúlyos szótagbeli *ö* változatok dinamikusabban tudtak terjedni a nem labializáló nyelvjárásokban, mint a hangsúlytalan szótag labiális alakváltozatai.

2.1.1.1.7. A tövek hangsúlytalan szótagjának *ö-zése*

A továbbiakban a tövek hangsúlytalan szótagjának *ē ~ ö* értékeit vizsgálom. A szótő hangsúlytalan szótagjának független *ö-zéséhez* mindössze egy szó, az *Alpörös* összesen hat előfordulása tartozik (142, 151 [3x]), az ellenpéldákat az *Alperes* (142, 148) két előfordulása képviseli. Ezeket az adatokat nem is szükséges táblázatban áttekinteni. A tövek hangsúlytalan szótagjának független *ö-zése* tehát nagyon csekély előfordulási arányt mutat a korpuszban. A szó *ö-zése* nem tekinthető provincializmusnak, mert a déli *ö-ző* nyelvjárásterület határain kívül is igen gyakran előfordul a *pör* szó (l. Benkő 1956: 273), a harmadik szótag *ö-zése* pedig a másodiké után már kötelező. Az *alpörös* szó hangsúlytalan szótagjának *ö-zését* nyilván erőteljesen támogatta az *al-* előtag nélküli szóalakok *ö-zése*, tehát lényegében a hangsúlyos *ö-zés* örződött meg itt az előtag jelentkezése és a nyomatékviszonyok változása után is. Az említést érdemel, hogy az összetett szó utótagjának első szótagja valószínűleg nem lehet olyan mértékben hangsúlytalan, mint egy nem összetett szóban álló második szótag, azaz a szóalkotási folyamatban a nyomatékviszonyok valószínűleg nem változtak olyan radikálisan, hogy a *pörös* első szótagja a korábbi helyzetének megfelelő nyomatékát teljes egészében elveszítette volna. Az alábbiakban látható táblázat azokat az eseteket foglalja össze, amelyek a *tő* hangsúlytalan szótagjának nem független *ö-zését* mutatják: mindegyik példánkban a megelőző, hangsúlyos szótagbeli labiális hatására jelentkező *ö-változat* mutatkozik a hangsúlytalan szótagban.

A tő hangsúlytalan szótagjának nem független ő-zése az alapforrásban
(6. táblázat, N=4)

Szóalak	Esetszám
<i>Tömösváry</i>	1
<i>öszvő Gyülekezőnk</i>	1
<i>Dömötör</i>	1
<i>szödöm</i>	1
Összesen	4

Az *öszvő* szóalak azért sem tekinthető a déli dialektális ő-zés legjellemzőbb példájának, mert Abaffy (1965: 38) munkája szerint az északnyugat-dunántúli forrásokban is előfordul hasonló jelenség (és ma is jellemző a nyugati nyelvjárástípus jó részére), ezt a szerző hasonulásos ő-zésnek nevezi. Ezen altípus legfőbb jellemzője, hogy az abszolút szóvégen álló magánhangzó labializálódik a szóbelseji labiális(ok) hatására, pl. *tűlő*, *küldöttő* stb., tehát itt sem beszélhetünk független ő-zésről.

2.1.1.1.8. Az *ě* ~ *ö* változó értékei a szuffixumok előtti helyzetben

A szuffixumok előtti helyzet ő-zése rendkívül érdekes eloszlást mutat a tövek hangsúlyos szótagjának ő-zéséhez képest: az alábbi diagram jól mutatja, mennyire csekély abszolút értékben az ő változatok száma ebben a fonetikai helyzetben. Ha az ő változatok százalékos arányát összevetjük a tövek esetében tapasztalttal, akkor azt látjuk, hogy nagyon jelentős a különbség a dialektusban elvárt értékek megjelenési arányában: a szuffixum előtti ő-zésre alig maradt példa a teljes jegyzőkönyvi korpuszban az írnoki tevékenység nyomán.

4. ábra (N=644)

A szuffixum előtti *ö* változatok száma tovább csökken, ha a független *ö*-változatokra szűkítjük az anyaggyűjtést: a teljes korpuszban összesen két előfordulást találunk erre a jelenségre. Ezeket az adatokat és a hozzájuk tartozó ellenpéldákat mutatja be a következő táblázat.

Az alapforrás független *ö* változóértékei a szuffixumok előtti pozícióban, ellenpéldákkal
(7. táblázat, N=3)

Szóalak	Esetszám <i>ö</i> változóértékkel	Esetszám <i>ë</i> változóértékkel
<i>megh örizöm</i>	1	1
<i>Gondviselesöm</i>	1	0

Az ide tartozó adatok: *meg örizöm* (217), *meg Örizem* (220), (*Gondviselesöm* (222).

A nem független, szuffixum előtti *ö*-zést képviseli az anyagban a *be szödöm* (222) igealak, második *ö*-zö szótagjával, amelyet az előző szótag labializál – ez az adat okozza a diagramnak és a táblázat második oszlopának számbeli eltérését. A diagramban ugyanis a változó összes *ö* értéke szerepel, míg a táblázatban csak a független labializációra utaló adatok és ellenpéldáik. Az *örizöm* szóalak utolsó szótagjának *ö*-zését elősegíthette az *örzöm* szóalak is, amely az első

szótag záródásával jött létre. A két alakváltozat nyilvánvalóan egymás mellett élt már a vizsgált időszakban.

Mit mutat tehát a szuffixum előtti *ö*-zés a korpuszban? Úgy tűnik, a deákok sokkal kevésbé túrték meg a jelenséget a jegyzőkönyvek fogalmazása során, mint a tövek hangsúlyos szótagjának labializációját, ezért szinte teljesen sikerül kiküszöbölniük a szuffixum előtti *ö*-zést a jegyzőkönyvekből. Ha az okokra vagyunk kíváncsiak, és követni próbáljuk az írni válogatási elveket eddig meghatározni látszó szempontokat, akkor meg kell vizsgálnunk, hogy nyelvjárásiasságnak minősíthető-e a jelenség, avagy új indítékokat kell feltárnunk. A nyelvjárásiasság fokának meghatározásában ismét sokat segíthet a változat földrajzi elterjedtségének vizsgálata: milyen mértékben hódította meg a szuffixum előtti *ö*-zés az eredetileg nem *ö*-ző területeket, találunk-e összefüggést a jelenségnek a nyelvterületen való elterjedtsége és az alapkörpuszban kimutatható reprezentációja között? Segítségért a fentebb már idézett vizsgálatokhoz fordulhatunk. Nézzük hát, hogy a szuffixum előtti *ö*-zés szempontjából mi jellemzi ezeket a szegedi nyelvjárás határán kívül keletkezett emlékeket!

Abaffy (1953: 337) így foglalja össze vizsgálatának eredményeit: „Ha a szó vége felé haladunk, s a hangsúlytalan szótagbeli, a tövégi és a formansbeli *ě* ~ *ö* váltakozást vizsgáljuk, épp ellenkezőleg azt találjuk, hogy az *ě*-k száma szaporodik az *ö*-k rovására”. E megállapítást támasztja alá az is, amit a változatokban megmutatkozó ingadozásról ír: azt találja ugyanis, hogy az állandó *ö*-zést mutató szótagok kivétel nélkül a hangsúlyosak közül kerülnek ki, és „állandó *ö*-zés hangsúlytalan szótagban nincs” (uo. 338). Abaffy e tanulmányában hasonlóképpen teszi föl a kérdést, mint jómagam: hogyan lehetséges az *ö*-zés eredetéről szerzett ismereteket és a vizsgált nyelvemlékekben tapasztalt hangsúlyos szótagbeli *ö*-zést (amely a hangsúlytalan szótagokban domináns *ě*-zéssel párosul) összeegyeztetni egymással? Magyarázatának egyik alappillére, hogy megkülönbözteti az eredetileg illabializáló és labializáló nyelvjárásokat. Az általa vizsgált soproni dialektust az előbbi csoportba sorolja, és azt mondja, hogy ez érintkezett olyan nyelvjárásokkal, amelyek a másik csoportba tartoztak, és a már minden szótagban megmutatkozó *ö*-zést mutató szavakat átadták e dialektusnak. Magyarázatát kiegészíti és árnyalja az a hipotézis, amelyet az *ö*-zés terjedésével kapcsolatban korábban én is megfogalmaztam – bevonva a vizsgálatba a nyelvi változás külső, társadalmi tényezőit is. Itt csak annyit jegyeznek még meg, hogy az egyes hangsúlyos szótagok *ö*-zésének terjedéséhez még a nyelvjárások földrajzi érintkezése sem látszik

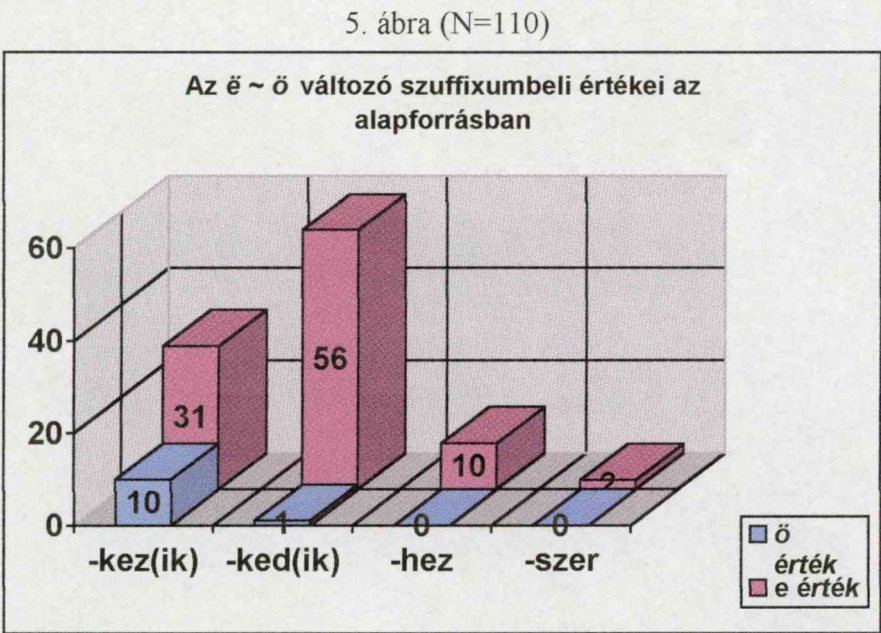
feltétlenül szükségesnek, elégséges feltétel a nyelvi jelenségek közvetítőinek nagyarányú mobilitása, a dialektushatárokon átívelő nyelvi (és nem nyelvi) tevékenysége. Ha a hangsúlyos szótagok *ö*-zését pusztán a nyelvjárások földrajzi érintkezésére vezetjük vissza, akkor nem tudunk racionális magyarázatot adni a hangsúlytalan (ezért változásérzékenyebb) szótagok statikus viselkedésére az eredetileg nem labializáló nyelvjárásokban, hiszen ezeknek az elemeknek a változás dinamikáját meghatározó tényezőknek köszönhetően hamarabb és szélesebb körben kellett volna megváltozniuk.

De térjünk még vissza a független, szuffixum előtti *ö*-zéshez! Benkő (1956: 272) hasonló képet rajzol a XVIII. századi irodalmi nyelvbéli *ö*-zésről: „...főként a hangsúlyos szótagban vagy hangsúlyos *ö*-ző szótagot közvetlenül követő hangsúlytalan szótagban jelentkezik [az *ö*-zés – N. M.]” – írja a dunántúli írók művei alapján, majd a Dunántúltól északra eső területek *ö*-zéséről is ilyen megállapítást tesz. Hasonló képet kapunk azokon a területeken, ahol az *ö*-zés nem a labializáló nyelvváltozat belső változásának következménye: a szótő első szótagjában fordul elő leginkább a labiális változat, és a legritkább esetben az illabiális szótag(ok) utáni, szuffixum előtti helyzetben. Ugyanezt állapítja meg Papp (1961: 213) a keleti és északkeleti területeken a XVI. században működő deákok nyelvének normájával kapcsolatban. A szuffixum előtti független *ö*-zés tehát – a korábban már említett tényezők következtében – nem tudott behatolni az eredetileg nem labializáló nyelvjárásokba, ennek megfelelően a magyar nyelvterület nagy részén furcsának, normasértőnek számíthattak az ilyen alakok: *pénzöm*, *feleségöd* stb. A szegedi területen működő írnokok tisztában lehettek vele, hogy ez a jelenség jobbra a szegedi nyelvre (és az erősen *ö*-ző dél-dunántúlira) korlátozódik, tehát alacsony presztízsűnek számít másutt. Ennek megfelelően viszonyultak a labializációnak ehhez az esetéhez: amennyire csak lehetett, – kisebb vagy nagyobb tudatossággal – kerülték a független, szuffixum előtti *ö*-zést. Törekvésük sikeres volt, ezt mutatja a dialektusban elvárt hangértékeknek mindössze néhány tized százalékos megvalósulási aránya. A jelenség súlyosan normasértő jellegére utal, hogy a túlhelyesbítés eredményének tartott adatok (l. a 2. táblázatot) kivétel nélkül a szuffixum előtti pozícióban jelentkeznek: a hét előfordulás kizárólag erre a pozícióra korlátozódik. A spontán sztenderdizáció következtében az írnoki nyelvváltozat lappangó normája talán itt került legmesszebbre a nyelvjárástól. Ezek a labializációs esetek nem fognak a későbbiek során sem gyakran fölbukkanni az írott

nyelvváltozatokban – amikor az *ö*-zés bizonyos regiszterekben divatjelenséggé válik, akkor sem ezt a típusát látjuk leggyakrabban az írott szövegekben.

2.1.1.1.9. Az *ë* ~ *ö* változó értékei a szuffixumokban

Az alapforrásbeli szuffixumok *ë* és *ö* változóértékeit a következő diagramban foglalom össze.

A szuffixumok *ö*-zése két deverbális igeképzőben mutatható ki. A fenti ábrában megjelenített tizenegy *ö*-ző előfordulás egytől-egyig a szegedi dialektust jellemző, „igazi” *ö*-zést mutató adatot jelöl. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne kellene számolnunk a fonológiai környezet befolyásoló hatásával: azok az igeövek, amelyekhez a labiális változatot tartalmazó képzők kapcsolódnak, nem teljesen egyenértékűek e szempontból. Kiemelendő közülük a *követ* igeö, amely kilencszer fordul elő a *-közik* igeképzővel, ez tehát az összes szuffixumbeli *ö*-zést tartalmazó előfordulásnak kb. 80%-a. Ez az ige a tő első, hangsúlyos szótagjában *ö* hangot tartalmaz (a szegeditől különböző regionális nyelvváltozatokban is), és ennek a hangsúlyos szótagbeli *ö*-nek a labializáló hatása érinti a hátrább, a szuffixumokban álló *ë* hangokat is. (A tő második szótagja szempontjából indifferens a labializáló hatás, mert az alsó nyelvéllású *e*-t

tartalmaz.) Az első szótag *ö*-je tehát nyilván hatott a beszélőkre és szövegalkotókra akkor, amikor a toldalék allofonikus variánsai közül kellett választaniuk.

Nem számolhatunk viszont ezzel a hatással az egy előfordulást produkáló *igyekezők* igealak esetében, amely szintén független szuffixumbeli *ö*-zést mutat – és itt a fonetikai környezet hatása is kizárható. A másik igeképző a *-ködik*, amely mindössze egyszer fordul elő labiális változatban, a *keresködökre* (sic!) szóalakban. Ebben az esetben is független *ö*-zésről beszélhetünk – és a fonetikai környezet hatására sem gyanakodhatunk ugyanúgy, mint az előző példa elemzésekor. Mindkét labializálódott formáns vizsgálatok az tapasztaljuk, hogy az illabiális allofónok jelentős számbeli fölényben vannak. Az összefoglaló diagram azt is jól mutatja, hogy a szuffixumok jelentős része csak illabiális változatban fordul elő a jegyzőkönyvekben. Összességében a tizenegy szuffixumbeli független *ö*-zésre mutató adatot jogunk van a szegedi nyelvjárás sajátosságának tartani. A dialektusban elvárt és az írnyi szövegekben megfigyelhető értékek száma közötti jelentős különbség azt sejteti, hogy a szuffixum független *ö*-zése normasértő volt az írnyi regiszterben, de nem számított olyan súlyos vétségnek, mint szuffixum előtti helyzetben. A már sokszor idézett feldolgozások tanúsága szerint a jelenség föltűnik a szegedi nyelvjárás határain kívül is, de nem különösebben gyakori, vö. Benkő (1956: 272), Abaffy (1965: 38) és Papp (1961: 213). A szuffixumbeli független *ö*-zés tehát nem terjedt el annyira az eredetileg nem labializáló nyelvjárásokban, mint a tövek első szótagjának labializációja, de nem is számít annyira kerülendőnek a vizsgált városi tanácsi forrásban, mint a szuffixum előtti független *ö*-zés.

2.1.1.1.10. A fenyítő törvényszéki kontrollforrás *ö*-zése

Az ellenőrző forrás *ö*-zésének nagy jelentősége van a korábbi megállapítások megerősítésében vagy éppen megcáfolásában. Az iratcsoport tanulmányozása szemléltetheti a gyakorlatlan, nem hivatásszerűen író ember nyelvhasználata révén (e minősítések bizonyítását l. a kontrollforrást ismertető fejezetben) hogy az ugyanezen regiszterbe tartozó magisztrátusi jegyzőkönyv szövegeiben megállapítható-e tényleges összefüggés az írnyi iskolázottsága, ismeretei, gyakorlottsága és a nyelvjárás legfőbb sajátosságának kerülése között. A regiszterről

tett általánosító megállapításokat pedig pontosítanunk kell abban az esetben, ha a gyakorlatlan írnoktól származó szövegek ö-zése alapvetően más képet mutat, mint a városi tanács alkalmazottjának nyelvhasználata. Megállapíthatjuk, hogy milyen mértékben függ az írnokek iskolázottságától a nyelvjárás legfeltűnőbb hangtani sajátosságának kerülése, és hogy kimutatható-e hasonló törekvés a gyakorlatlan írnokek szövegeiben – vagy ezekbe akadálytalanul áramlanak a nyelvjárás labializáló szóalakjai. Az összehasonlíthatóság érdekében a kontrollforrás anyagának földolgozása során ugyanúgy jártam el, mint a tanácsí jegyzőkönyv esetében: a forrás összes olyan ě ~ ö előfordulását kigyűjtöttem és osztályoztam, amelyek a vizsgálat szempontjából releváns fonetikai helyzetben fordulnak elő. A két forrás terjedelmi különbségei miatt azonban természetesen kisebb az összes vizsgált fonémaelőfordulás száma a kontrollforrásban, mint a szegedi magisztrátus jegyzőkönyvében. Vizsgálódásaim eredményét az alábbi táblázatban foglalom össze.

A kontrollforrás ö-zése
(8. táblázat, N=396)

Az ö-zés típusa	ě változat		ö változat		Sorösszeg	
	n=	%	n=	%	n=	%
Tő hangsúlyos szótagjában	64	72	25	28	89	100
Tő hangsúlytalan szótagjában	49	58	36	42	85	100
Szuffixum előtt	103	82	23	18	126	100
Szuffixumban	74	77	22	23	96	100
Oszlopösszeg	290	73	106	27	396	100

A táblázat alatt csak az ö változóértéket mutató adatokat közlöm terjedelmi okokból. Ahol ez a tárgyalás során szükséges, ott utalok a szövegben egy-egy szóalaknak az ě változatot tartalmazó ellenpéldáira is – megállapításaim a munka végére csatolt átirat levéltári forrásban ellenőrizhetők.

Az ide tartozó adatok: ö-zés a tő hangsúlyos szótagjában: Sögváron, böcsületem, böcsületit, kölle, köl, vötte (2x), vö-tte, vöttem (2x); tötek, köröstül, vöttémel, sömben (szemben, nu.), köl (3x), vöt, sögvári adosa, sögvári, fölső magyar orsagba, föl pestig, böcsülven, pöröl, köllöt;

ö-zés a fő hangsúlytalan szótagjában: *embörökkel, embörömmel, Embörömmel, embört (4x).
átalmönnek, el mönnek, embörít, emböröm, eszbevöte, eszbevötte (2x), mestörségüket, köröstül,
embör (7x), vögye föl, embörtül, embörök (8x), eszbevöte, észbevöte, embörnek, embörökkel;*

ö-zés szuffixum előtti helyzetben: *embörömmel*, Embörömmel*, emböröm*, vezer-öl, sebössen,
vésöt (veszett), ismerhetöt, vesöt (veszett), lehetöt, vestötek, vetötek, követöm, él vesöt (elveszett),
embörök (8x)*, pöröl*, embörökkel*;*

ö-zés szuffixumban: *fölrakjak, föl nem ismerhetöt, föl vettetik, föl keresi, vögye föl, föl
akkastanak, föl nem verheti, föl keresi, föl is allitotak, föl is monderosta, föl is ostoskottak, föl is
akkastotak, föl nem verheti, föl hanyatal, föl is osztoskottatok, föl is akkkastotak, föl talalyak, föl
addot, föl keresik, föl addot, föl ala hordoz, törvenköznek.*

A csillaggal jelölt adatok szuffixum előtti ö-zése nem független, hanem a hangsúlytalan szótag ö-je által indukált változás.

Milyen eloszlást mutat tehát az *ë ~ ö* változó értékei szempontjából a fenyítő törvényszéki forrás? Az adatok első áttekintése is arról árulkodik, hogy a változónak kontrollforrásbeli értékei jelentős eltérést mutatnak a szegedi tanácsi jegyzőkönyv anyagához képest, és ez a különbség mennyiségi mutatókban jól megragadható. Ha a változó összes előfordulását összevontan kezeljük, akkor az látszik, hogy a bázisforrásban 3,6%, a kontrollforrásban pedig 27% az *ö* változat reprezentációja, azaz az *ö-zés* megvalósulása a nyelvjárás szempontjából releváns fonomorfológiai helyzetekben.

Vajon minek köszönhető ez a számottevő eltérés a két forrás között? A források keletkezési helyének bizonyosan nem, hiszen mindkettő a szegedi városi levéltári anyagban maradt fenn, és helyi hivatalok működéséhez köthető keletkezésük. Másik lehetőségként megfogalmazódhat, hogy a szövegeket lejegyző deákok eltérő anyanyelvjárása áll az adatokban kirajzolódó különbségek mögött. Ezt a lehetőséget is el kell azonban vetnünk, hiszen az alapforrás más magán- és mássalhangzójelenségei is (ezekről a következő fejezetben esik szó) a szegedi tájnyelv hatását mutatják, és a jelenségek együttese nem magyarázható másképpen, mint a nyelvjárás beszüremkedésével. Az sem magyarázhatja a jelentős különbséget, hogy a szövegek más nyelvrétegbe tartoznának, hiszen mindkét választott forrás a jogi-közigazgatási nyelvet képviseli. Ha tehát a fenti lehetőségeket elvetettük, akkor ez azt is jelenti, hogy a két forrás jelentős *ö-zés*beli különbsége a szövegalkotók egyéni tevékenységének következménye, amely tevékenységet nem határozzák meg az alábbi tényezők: anyanyelvjárás, az írnokok származási

helye, a szövegek regiszterbeli eltérése. Mi lehet akkor az a tényező, amelynek hatására ez a jelentős eltérés kirajzolódik a két forrás között? Véleményem szerint legvalószínűbben a két szövegíró nyelvi műveltségének különbsége, a látens deáknyelvi normában való jártassága és a szabályrendszer alkalmazásában megnyilvánuló következetessége vagy ennek hiánya. Összehasonlításunkban a deáki írott nyelv normáját jól ismerő és alkalmazó írnok nyelvi megnyilvánulásait állíthatjuk szembe az „alkalmi” írnok hiányos ismereteivel és nem következetes szabályalkalmazásával. A kontrollforrás *ö*-zése tehát egyfelől azt jelzi, hogy a lejegyzőnek nem sikerült függetlenítenie magát a szegedi és város környéki tájnyelvtől, másfelől az *ë* ~ *ö* változóértékek 73%-ának *ë*-s reprezentációja azt is jelzi, hogy a gyakorlatlanabb írástudó is törekszik a szegedi népnyelv legjellemzőbb sajátosságának kiküszöbölésére. A két forrás között az *ë* ~ *ö* változó összes értékeiben kirajzolódó eltérést mindenképpen jelentősnek, statisztikailag relevánsnak kell tekintenünk. A változó további elemzésével az *ö*-zés megvalósulását vetem össze a két forrásban – a korábban megállapított morfofonológiai helyzetek szerinti bontásban, azzal a céllal, hogy megállapíthassam, van-e különbség a nyelvjárásra jellemző adatok reprezentációjában az egyes típusok között, és hogy hasonló-e az egyes típusoknak az *ö*-zés összadatain belüli aránya az alap- és kontrollforrásban.

A tövek hangsúlyos szótagjának *ö*-zése a forrás átlagánál nagyobb arányban valósult meg az alapforrásban a maga 6,8%-os reprezentációjával. Ehhez ott azt a magyarázatot fűztem, hogy az első szótag labializációja nem olyan egyeditő sajátossága a szegedi nyelvjárásnak, mint például a független, szuffixum előtti *ö*-zés, mert a déli nyelvjárasterület határain kívül is bőségesen adathozható, és föltevésem szerint e fonetikai sajátosságot talán ezért nem tartotta olyan mértékben provinciálisnak az alapforrásnak főleg az „A” keze, mint az *ö*-zés más eseteit. A magyarázatban az *ö*-zés diakrón terjedési modelljét is fölvezeltam, hogy ezzel is bizonyítsam: amikor a jelenség terjedésének társadalmi föltételei kedvezővé váltak, akkor már a hátulsó szótagból induló labializáció elérte az elülső, hangsúlyos szótagokat is – megteremtve ezzel az *ü* > *ö* nyíltabbá válás után a kiteljesedett *ö*-zés terjedésének lehetőségét.

Nézzük, hogy az alapforrás első szótagbeli *ö*-zésére vonatkozó hipotézisünket milyen mértékben támasztja alá az ellenőrző forrás! A 8. táblázatból kitűnik, hogy a fenyítő törvényszéki iratokban az első szótagbeli *ö*-zés majdnem ugyanolyan arányban valósul meg, mint az *ö*-zés összessége a forrásban. Nincs meg tehát a kontrollforrásban az a többlet az összes *ö*-ző

adat arányához képest, amelyet az alapforrásban tapasztaltunk. E megoszlásra nehéz kétségbevonhatatlan magyarázatot adni, de sejtésem szerint a kontrollforrásbeli nagyjából azonos arányú *ö*-zés azt mutatja, hogy ebben a munkában nem valósul meg a labializáló szóalakok szűrése során az a pozitív megkülönböztetés, amely az alapforrásban a tövek első szótagjában *ö*-ző szóalakokkal szemben kimutatható. Az alapforrásban az „elnézőbb bánásmódot” a *tő* hangsúlyos szótagjában *ö*-ző más területi változatok ismeretének tulajdonítottam, a kontrollforrásban pedig talán éppen azért nincs meg ez a kedvezőbb elbánás, mert ennek lejegyzője nincsen tisztában más területi változatoknak a labializációt érintő sajátosságaival, csak arról vannak ismeretei, hogy a hivatalosság nyelvhasználatában nem a szegedi nyelvjárásával megegyező gyakorisággal fordul elő az *ö* hang.

Nagyon jelentős az eltérés a *tő* hangsúlytalan szótagjában megjelenő *ö*-zésben a két forrás között: az alapforrásban az *ö*-zés összességének megvalósulási aránya négyszer nagyobb, mint a hangsúlytalan szótagbeli *ö*-zésé, ezzel szemben a kontrollforrás az átlagnál másfélszer több esetben labializál a *tő* hangsúlytalan szótagjában (27% és 42%). Ebben a fonetikai helyzetben azonban vélhetően sokat torzul a kép az *embör* szó (és ragos alakjainak) igen gyakori előfordulása miatt: a típus 36 előfordulásából 27 ehhez a szóhoz kapcsolódik. Ezek nélkül egészen más eredményt, kb. 15%-os megvalósulási arányt kapnánk, amely már kisebb, mint az összes vizsgált *ë* ~ *ö* változóértéken belül megvalósult *ö* változat a kontrollforrásban. Meg kell azt is állapítani, hogy az *embör* szó hangsúlytalan szótagjának *ö*-zése 100%-osan érvényesül a jegyzőkönyvben: mind a 27 előfordulásban. Lehetséges, hogy a beszédben való igen gyakori előfordulás is védte a szót az *ö* > *ë* változástól az írott szövegbe kerüléskor.

Igen jelentős különbség látszik kirajzolódni az általam a szegedi népnyelv legjellemzőbb sajátosságának nevezett szuffixum előtti *ö*-zés reprezentációjában a két forrás között: míg az 1. táblázat tanúsága szerint az alapforrásban mindössze két független, szuffixum előtti helyzetben *ö*-ző adatunk van (és egyik sem az „A” kéz írásaiban, hanem az esküformulákban) addig a kb. negyedakkora terjedelmű kontrollforrásban 10 ilyen szóalakot is találtam. A kontrollforrás szerzőjének tehát a szegedi tájnyelvnek ezt a sajátosságát nem sikerült olyan tökéletesen kizárnia nyelvhasználatából, mint a magisztrátusi forrás deákjainak, különösen az „A” kéznek. Mindazonáltal az a tény, hogy a lehetséges szuffixum előtti *ö*-zéseknek csak 18%-a, a független *ö*-zésnek még kisebb hányada valósul meg a kontrollforrásban, meggyőzően jelzi számunkra,

hogy a szövegek fogalmazója igyekezett kerülni e sajátosságot – más kérdés, hogy e törekvése nem járt teljes sikerrel, és helyenként a szövegbe kerültek a nyelvjárásra jellemző szóalakok is.

A szuffixumok *ö*-zése az *ö*-ző alakok összességénél kisebb megvalósulási arányt mutat a kontrollforrásban, ez eltérés a tanácsi jegyzőkönyvi képtől, amely szerint ott a szuffixális *ö*-zés háromszorosan felülreprezentált volt az *ö*-zés egészéhez viszonyítva. Meg kell azonban jegyezni, hogy az alapforrásban a megvalósulási arány igen kis számú előfordulást takar: összesen 11 *ö*-ző szuffixumra volt adat, így a százalékos adatok mögött nincs statisztikailag számottevő adatcsoport. Ha jól szemügyre vesszük a kontrollforrás szuffixális *ö*-zését, akkor kiderül, hogy a 23 adat egy kivételével a *föl* igekötőhöz köthető, amelyet hol prefixális, hol igető utáni helyzetben találunk, és amelynek minden adata labiális magánhangzót tartalmaz. Ez nem is föltűnő, hiszen ez az igekötő a szegedi nyelvjárás határain kívül is *ö*-t tartalmaz nagyon sok esetben. Másfelől a *föl* igekötő idesorolása erősen vitatható, hiszen inkább lexémaszerű elemnek, mint szuffixumnak tekintendő. Az egyetlen „igazi” szuffixumbeli adat a *-közik* igeképzőben bukkan föl – ugyanebben a képzőben fordult elő a tanácsi jegyzőkönyv szuffixális *ö*-ző adatainak legnagyobb része is (11 példa). A kontrollforrásban tehát – a *föl* igekötő előfordulásaitól eltekintve, amelyek idesorolása viszont vitatható – éppen úgy nem játszik jelentős szerepet a szuffixum *ö*-zése, mint az alapforrásban.

2.1.1.1.11. Az *ö*-zés áttekintése

Összefoglalván immár az *ö*-zésre irányuló mennyiségi vizsgálatainkat a következő kép tárul elénk. Az írnokok alapvetően kerülni igyekeznek működési területük nyelvjárásának legegységibb sajátosságát, ez nagyon jól érzékelhető az anyag földolgozása során, bár a gyakorlott, hivatásos írnok és a gyakorlatlan alkalmi írnok különböző sikerrel valósítja meg e törekvését: e tekintetben jelentős különbség van az alapforrás „A” keze és az esküformulákat leíró deákok magatartása, valamint az alapforrás egésze és a kontrollforrás között. Azt látjuk, hogy az írnok gyakorlottsága egyszersmind az *ö*-ző alakok kiküszöbölésében való jártasság fokát is jelenti, ebből következően általános megállapításként leszögezhetjük, hogy az írnoki nyelv XVIII. századi szegedi változataiban az *ö*-zést általában kerülni igyekeztek a deákok –

mert azt vélhetően tiltotta a deáki nyelv implicit normája. Ugyanakkor az is tisztán látszik, hogy a deákok differenciáltan kezelik az *ő*-zés jelenségét – a tudatosságnak pontosan nem meghatározható fokán. A gyakorlott tollforgatók fölfogása szerint leginkább elfogadható a *tő* hangsúlyos szótagjának *ő*-zése, legkevésbé pedig a független, szuffixum előtti pozícióban jelentkező *ő*-zést tűrik meg. Igyekeztem bizonyítani, hogy differenciált fölfogásukban nem esztétikai alapú értékítéletek a döntőek, hanem az, hogy az egyes jelenségeknek milyen szélesek a földrajzi határai. Minél nagyobb területről igazolható egy-egy jelenség, annál kevésbé érzik azt provinciálisnak, csak a szegedi nyelvjárásra jellemzőnek. A két korpusz tehát a spontán sztenderdizáció folyamatát rajzolja elénk a forrásban: ennek nem egy részletekbe menően kimunkált normatív nyelvváltozat a viszonyítási alapja, hanem a szűkebb földrajzi hatókörű nyelvi jelenségektől megtisztított nyelvjárás. A sztenderdizálódás tehát nem jelent mást ebben az időszakban a deákok nyelvi normájában, mint a máshonnan nem igazolható nyelvjárási jelenségek kiküszöbölését a regiszterből. A folyamat – függetlenül spontán jellegétől és kissé körvonalazatlan viszonyítási rendszerétől – a nyelvi egységesülés irányába hajtja a vizsgált nyelvváltozatot. Az *ő*-zés efféle megítélése az írnoki nyelvhasználatban valószínűleg összefügg azzal, hogy a jelenség miért nem tudott tartósan gyökeret verni az írott nyelvváltozatokban. A XVIII. századi hivatalosságnak a jelenség kezelésében megmutatkozó magatartása pedig talán egyik előzménye és oka a későbbi időszakban a déli és nem déli nyelvjárásterület beszélőiben egyaránt kimutatható negatív attitűdöknek, melyek a jelenséghez kapcsolódnak.

2.1.1.2. A labializáció vizsgálata más változók esetében

A továbbiakban azt vizsgálom – az alapforrás nyelvi anyagának elemzésével –, kimutatható-e összefüggés az *ő*-zés és más labializációs tendenciák között az alapforrásban. Ha ugyanis kimutatható összefüggést találunk az *ē* ~ *ö* változó értékei és más labiális hangok megjelenése között, akkor az azt jelzi számunkra, hogy az előzőekben részletesen bemutatott és elemzett labiális adatok inkább a helyi nyelvjárás belső sajátosságait tükrözik, és kevésbé tarthatók más nyelvváltozatokkal való érintkezés következményének. Ha meg tudjuk ítélni az *ő*-zésnek a többi jelenséggel való összefüggését vagy azoktól való függetlenségét, akkor

pontosabban láthatjuk a jelenség nyelvrendszerben és nyelvterületen való terjedését és az azt meghatározó tényezőket. A labiálizáció vizsgálatát tehát kiterjesztem az *é ~ ő*, *i ~ ü* és *í ~ ü* hangviszonyra is.

2.1.1.2.1. Az *é ~ ő* változó

Vizsgáljuk meg elsőként az *é ~ ő* hangviszonyt, majd a felső nyelvállású magánhangzók labiálizációját! Az adatok gyűjtése során azt a módszert követtem, hogy a jegyzőkönyvi anyagból azokat a hangelőfordulásokat listáztam ki, amelyek vagy önmagukon belüli variabilitást mutatnak vagy a mai köznyelvtől térnek el, esetleg a mai köznyelvben élnek allofonikus változataik. E megfontolásomban Abaffy (1965: 22) módszerét tartottam szem előtt. Nem kerestem ki azokat a hangelőfordulásokat, amelyek esetében nincs tudomásom változatokról az előbb említett nyelvi rétegekben. A jegyzőkönyvek adatait tehát hasonlóképpen válogattam, mint az *ë ~ ö* változó adatainak esetében, csak itt szűkebbre fogtam a vizsgálatba bevont adatok körét. Másfelől az *é* és *ő* hangok jóval ritkább előfordulása miatt is jelentősen kisebb mennyiségű adat kerül itt a látóterünkbe. Az adatok megoszlását az alábbi táblázat mutatja be. Elöljáróban meg kell jegyeznem, hogy az *é ~ ő* megfelelés nem jellemző a mai magyar nyelvjárásokra: csak szórványosan adathozható a köznyelvi *é* helyén nyelvjárási *ő*, és jellemzően ez sem a Dél-Alföldön (l. Imre 1971: 139). Az *é ~ ő* változó azonban esetleg jellemezhet egy társadalmi érvényű változatot.

Az *é ~ ő* változó előfordulásai az alapkörpuszban
(9. táblázat, N=46)

A változó értéke	Esetszám	Eltérés a sztenderdtől
<i>ő</i>	45	-
<i>é</i>	1	+
<i>ei</i>	1	+

Ide tartoznak a mai sztenderd nyelvváltozattal megegyező módon megjelenő *elő* szónak határozószói és igekötői előfordulásai, melyek összesen 45 esetben adják az *ő* újabb előfordulását. A mai köznyelvtől eltérő adat a *rosztévekel* (sic!) szóalak, amely a *rossztévőkkel* helyett áll a forrásban, ez azonban nagy valószínűséggel íráshiba, hiszen nem tarthatjuk megalapozott feltevésnek, hogy az igenévképző az 1700-as évek első harmadában még *-é* alakváltozatban is élt volna. A sztenderdtől eltérő másik előfordulás a *Törvény Székünk eleiben* adat, melynek *ei* jelkapcsolatát inkább *ei*-nek kell tartanunk (a nem jelölt hiátustöltővel *ej*i-nek olvasandó), mint *ei* diftongusnak. Ezt támogatja az, hogy a szegedi nyelvjárás nem diftongizáló, és a jegyzőkönyvek hangjelölése sem utal másutt efféle fonetikai sajátságra. A kérdéses szó bizonyosan a lativusi ragot őrző *elében* helyett áll a jegyzőkönyvben – alakját meghazudtolóan illativusi értékben (*-ba/-be* ~ *-ban/-ben* illativusi váltakozását a későbbiekben részletesen tárgyalom): *Ki Szabaditot fiát tartozik Törvény Székünk eleiben Statuálni*. Az *eleiben* változat vélhetően azért bukkan föl, mert az egyes szám harmadik személyű birtokos személyragos változatok (pl. *eleit*, 'elejét') analogikus hatása jelentkezik a szóalakban. A mai sztenderdtől való eltérés a labializáció tekintetében más hangok esetében tehát minimális, hiszen tulajdonképpen egyetlen szóalakra korlátozható. A labializáció tehát nem mutatható ki oly mértékben a középső nyelvállású hosszú magánhangzók esetében, mint ahogyan azt az *ē* ~ *ö* változó vizsgálatakor láttuk, sőt gyakorlatilag nem is érinti a hosszú magánhangzókat: az *é* ~ *ő* és *ē* ~ *ö* változók értékei között nem figyelhetünk meg még laza korrelációt sem. Ez azt mutatja számunkra, hogy helyes meggondolásnak tűnik az *ö*-zésnek a többi labializációs jelenségtől elkülönített vizsgálata. Ugyanakkor gondolhatjuk azt is, hogy a változóértékek azért nem mutatnak összefüggést, mert az egyik változó rövid, a másik hosszú magánhangzó értékű. Erre a kérdésre választ adhat, ha a felső nyelvállású hangok labializációját is megvizsgáljuk, mert ez szintén pontosíthatja az *ö*-zéssel kapcsolatos elképzeléseinket.

2.1.1.2.2. Az *i* ~ *ü* változó értékei

Az *i* ~ *ü* változónak a mai sztenderdtől való eltéréseit mutatja be az alábbi táblázat. A szegedi nyelvjárás mai állapotát érintően érdemes emlékeztetni rá, hogy Szegeden és környékén

az *i > ü* változás eredményeképpen több szónak is kialakult a köznyelvinél labiálisabb változata, erre utalnak a SzegSz. csak labiális alakban föltüntetett *üing* (I. 635) vagy *üdő* (I. 627-8) adatai.¹⁵

Az *i ~ ü* változónak a mai köznyelvtől eltérő értékei az alapkörpuszban
(10. táblázat, N=7)

Szóalak	A változó értéke <i>i</i>	A változó értéke <i>ü</i>	SzegSz.
<i>üdő</i>	0	3	<i>üdő</i>
<i>ügyekezet</i>	0	1	<i>igyeközet</i> (idősek: <i>ügyeközet</i>)
<i>izen</i>	2	0	<i>izen</i>
<i>Firmender</i>	1	0	kihalt szó 'követ'
Oszlopösszeg	3	4	-

Az ide tartozó adatok: *üdővel* (108), *üdötül* (135), *üdüre* (167), *üdötül* (190), *Ügyekezé'ttel* (202), *Firmenderi hivatalomban* (203), *izen* (203), *megh izenni* (221).

Mit olvashatunk ki a táblázatból és az adatokból? Mindenekelőtt azt, hogy itt is igen csekély eltérés mutatkozik az *i ~ ü* változó forrásbeli értékeiben, akár a mai köznyelvhez viszonyítunk, akár a nyelvjárásban elvárt értékekhez. Ha azt vizsgáljuk, hogyan felelnek meg a jegyzőkönyvi adatok a szegedi nyelvjárás jellemzőinek – hiszen az *ö-zés* vizsgálata során is ez volt a kulcskérdés –, akkor azt látjuk, hogy a mai köznyelvi alakoktól való eltérések egyszersmind a nyelvjárásban elvárható formákkal egyeznek meg.

A csekély számú adat nem teszi lehetővé statisztikai alapú következtetések levonását, mégis jelzője lehet bizonyos nyelvhasználati sajátosságoknak. A táblázatnak két szava mutat a mai köznyelvinél labiálisabb alakváltozatot: *üdő* és *ügyekezet*. Mindkettő olyan szóalak, amely a szegedi nyelvjárás adatközléseiben kimutatható (vö. SzegSz.: 627 és 630), bár az utóbbi – amint a szerző megjegyzése utal rá – inkább csak az idősebb generáció nyelvében él. Ezek a jegyzőkönyvi adatok azt mutatják számunkra, hogy a szövegek megformálói itt megtartották a szegedi nyelvjárás ezen sajátosságát. Mivel azonban csak két ilyen adat áll rendelkezésünkre, nem foglalhatunk állást abban a kérdésben, hogy az adatok véletlenül vagy az írnokok tudatos választása eredményeképpen kerültek-e az iratokba. Az *i > ü* labiálisizációs tendencia megítélését

¹⁵ Itt jegyezném meg, hogy Szabó József szíves közlése szerint a régi szegedi népnyelvben az *i ~ ü* megfelelés ennél is gyakoribb volt, és több szónak élt labiális változata (*lűszt*, *üing*, *szüget*).

sajnos nem könnyíti meg számunkra a mai köznyelvtől az illabiális irányban eltérő két forma (*izen*, *Firmender*) sem. A *Firmender*, kihalt szó, ezért valószínű etimológiája alapján állítható róla, hogy eredetileg labiális magánhangzót tartalmazott az első szótagban (ti. a német eredetű *für* vagy *vor* előtagban). Az *izen* igealak első pillantásra akár túlhelyesbítés eredményének is tűnhet, de a szegedi tájnyelvben ez az ige csak ebben az alakban fordul elő (l. SzegSz.: 647), a szó tehát mai nyelvjárási alakjának megfelelően kerül a jegyzőkönyvbe.

Az *i ~ ü* változó esetében tehát azt látjuk, hogy az igen kis számú mai köznyelvtől eltérő alak a szegedi tájnyelv sajátosságait mutatja, ezek között vannak a köznyelvinél labiálisabb és illabiálisabb formák, nagyjából azonos arányban. A változó összes többi előfordulásakor megegyeztek az adatok a mai köznyelv formáival, ezért az adatgyűjtés során ezeket nem is céduláztam ki. A jegyzőkönyvek nyelvhasználata a labializációnak e típusa szempontjából ekkora adatmennyiséggel nagyon nehezen ítéltető meg. Annyi mindenesetre leszűrhető az adatokból, hogy nincs jelen olyan fokú labializáció az adatokban, mint az *ě ~ ö* esetében tapasztaltuk. Másfelől az is, hogy a labializáció kerülésére irányuló erős tendencia sem látszik ebben a vonatkozásban, hiszen például hiperkorrekció nem mutatható ki a változó vizsgálata során.

2.1.1.2.3. Az *i ~ ü* változó alapforrásbeli értékei

Ha az *i ~ ü* változó értékeit vizsgáljuk, csak a ma *hü* alakú melléknév *hiv* (*hiv*) alakváltozatai jelentenek eltérést a mai köznyelvi állapottól – az ide tartozó adatok: *hivek* és *hiven* (130). Ezekben a szóalakokban azonban nem fonetikai alapú *i ~ ü* váltakozás van (a *hü*-tőváltozattal egybevetve), hanem történetileg a vokalizációval illetve annak hiányával alakult tőalternáció. A forrásban a névszónak a *v*-s töve jelentkezik a két előfordulás során, ennek pedig nem sok köze van azokhoz a labializációs tendenciákhoz, amelyekről eddig szó volt.

2.1.1.2.4. A labializáció áttekintése

Ha most összefoglaljuk a bázisforrásban a labializációs tendenciákból kirajzolódó képet, akkor azt mondhatjuk, hogy nem figyelhető meg az $\ddot{e} \sim \ddot{o}$ és $\acute{e} \sim \acute{o}$, $i \sim \ddot{u}$, $\acute{i} \sim \ddot{ü}$ változók közötti szoros korreláció. A legszélesebb körű anyaggyűjtésre épülően vizsgált $\ddot{e} \sim \ddot{o}$ változó értékeinek megoszlása tehát nem hozható szoros összefüggésbe a többi változóval, hiszen azokban a mai köznyelvtől való eltérés foka alacsony, a szegedi dialektus állapotának viszont jobban megfelelnek, mint az $\ddot{e} \sim \ddot{o}$ változó.¹⁶

Az $\ddot{e} \sim \ddot{o}$ változó kezelésén kívül tehát nem találkozunk olyan tudatos, határozott írni törekvéssel, amely bizonyos szegedi nyelvjárási labializációs jelenségek kerülésére irányulna. Az $\ddot{o}$ -zésnek a labializációs jelenségek körén belüli részletes, elkülönített vizsgálata tehát indokolt; nemcsak azért, mert a nyelvjárás emblemikus jegyéről van szó (ahogyan azt a fejezet bevezetőjében kifejtettem), hanem azért is, mert úgy tűnik, hogy az $\ddot{o}$ -zés nem mutat szoros korrelációt más labializációs tendenciákkal a forráscsoportban. Ebből közvetve arra is következtethetünk, hogy más volt a vizsgált nyelvhasználói csoport viszonyulása az $\ddot{o}$ -zéshez mint a többi labializációs jelenséghez. Az adatokból következő megfigyelések arra utalnak, hogy az $\ddot{o}$ -zés a szegedi dialektális területen nem pusztán belső nyelvi tényezők által meghatározott módon érte el mai kiterjedtségét a nyelvrendszerben: nem korlátozhatjuk a jelenség terjedési modelljét egy általános labializációs folyamatba ágyazásra, a nyelvjárás belső történeti fonetikai fejleményeire, mert ez a magyarázat nem lenne összhangban a nyelvi tényekkel. Ekkor ugyanis más változók esetében is a labiális változatok dominanciáját várnánk, ez azonban nem mutatható ki, az $i \sim \ddot{u}$ változó szórványos labiális értékeinek kivételével.

Az írni javítások tehát az $\ddot{e} \sim \ddot{o}$ változó értékeit érintik leginkább – főként a szuffixumok előtti helyzetben, hangsúlytalan szótagban, tehát ott, ahol a dialektusra leginkább jellemzőnek tartják a nyelvhasználók a jelenséget – szemben más nyelvjárásokkal, amelyek nem mutatnak szuffixum előtti $\ddot{o}$ -zést. Túlhelyesbítés nyomai is csak az $\ddot{e} \sim \ddot{o}$ változó értékeiben

¹⁶ A pontosság kedvéért azért meg kell jegyezni azt is, hogy az $\ddot{o}$ -zésen kívüli labializáció vizsgálata során az anyaggyűjtés módszeréből következően sokkal szűkebbre vontam a forrásból gyűjtendő adatok körét, mint az $\ddot{o}$ -zés vizsgálata során. Ennek az lett a következménye, hogy a labializáció vizsgálata ezekben a típusokban nem adott statisztikailag releváns értékeket. Anyaggyűjtésem itt nem volt teljes körű, az adatok gyűjtését Abaffy (1965: 22) módszertani elvei szerint végeztem. A szűkebb körű gyűjtés viszont nem járt akkora veszteséggel a levonható következtetések szempontjából, mint amennyire meggyorsította a feldolgozást.

fedezhetők fel, ez is arra utal, hogy az írnyi spontán sztenderdizáció főként az ő-zés kerülésére irányulhatott. A labializáció egyéb példáival kapcsolatosan nem tudunk következtetni hasonló nyelvhasználói attitűdre, az ő-zés tehát emblemikus jellegéből fakadóan kiemelt fontosságú az írnyokok fölfogásában.

2.1.2. A magánhangzók zártságát jellemző változók

A magánhangzókra és mássalhangzókra irányuló további vizsgálatok célja az, hogy megállapítsa, mit tartottak az írnyokok követendő illetőleg kerülendő nyelvhasználati jelenségnek, működött-e, és ha igen, hogyan a spontán sztenderdizáció a magánhangzórendszer más jelenségcsoportjaiban. Az elemzés következő nagy egységében elsőként a magánhangzók **zártsági fokát** vizsgálom. E célkitűzésemet (és a bemutatás sorrendjét is) az indokolja, hogy a magánhangzók zártsága a másik jellemző hangrendszerbeli tényező, amely lehetővé teszi az egyes magyar nyelvjárások illetve a nyelvjárások és a köznyelv közötti különbségek megragadását. A továbbiakban ennek megfelelően azt állítom az elemzés középpontjába, hogyan felel meg az alapforrás magánhangzóinak zártsági foka azoknak az elvárásoknak, amelyeket nyelvi pótkompetenciánk alapján a XVIII. századi szegedi dialektussal kapcsolatosan megfogalmazhatunk. Különösen fontos lesz a nyelvjárás jelenségek kerülésének vagy elfogadásának mértékét összevetni a labialitás különböző fokozatainak megítélésével. Ezzel ugyanis tovább árnyalhatjuk a képet az írnyi spontán sztenderdizációról, különösen akkor, ha sikerül az adatokat és a megfigyelt tendenciákat diakrón változástfolyamatokba ágyazni. A magánhangzók zártságát az alábbi változók vizsgálatával elemzem: $u \sim o$, $ú \sim ó$, $ü \sim ö$, $ű \sim ő$, $o \sim a$, $i \sim \ddot{e}$, $i \sim é$ és $i \sim \acute{e}$. Az egyes változók különböző morfofonológiai helyzetekben fordulnak elő, ezekről a helyzetekről az egyes változókat tárgyaló részekben részletesen írok. Az anyaggyűjtés módszere kis mértékben eltér az előző fejezetekben alkalmazottól. Nem minden változó esetében törekedtem arra, hogy minden egyes előfordulást kicédulázzak, gyűjtésem célirányosabb volt: kiválasztottam azokat a morfofonológiai helyzeteket, amelyeket a történeti nyelvjárás szakirodalom fontosnak és tárgyalandónak tart az egyes zártsági korrelációk szempontjából. Alapvetően Abaffy (1965: 39–45) szolgált ebben mintául, de Papp László (1961) munkáját is

használtam. Az adatok közlése is eltér némileg az előző fejezettől, mert a zártsági korrelációk anyaggyűjtése során – az előbbieket miatt – nem halmozódott föl olyan nagy mennyiségű nyelvi adat, így ebben a részben lehetőségem van az összesítő táblázatok közlése alatt az egyes táblázatokhoz tartozó nyelvi adatok bemutatására is. Ez könnyebbé teszi a hivatkozásokat és egyszersmind ellenőrizhetővé is válnak az összesítések és összegző megállapításaim.

A magánhangzók zártságának a két forrásban való összevetésére az ablativusi irányú határozóragokat választottam ki, mert ezekre kellő mennyiségű adat található a kontrollforrásban is. A magánhangzók zártságát nem vettem össze minden olyan nyelvi változó esetében, amelyet az alapforrásban vizsgáltam, mert ennek dolgozatomban fő célkitűzései szempontjából csupán szerény hozadéka lett volna.

2.1.2.1. Az *u ~ o* és *ü ~ ö* változó az alapforrásban

Ebben a fejezetben tehát megvizsgálom az *u ~ o* és *ü ~ ö* változatok megoszlásait bizonyos kiemelt morfofonológiai pozíciókban, így a tövekben, a birtokos személyragozás többes szám első személyű alakjaiban (*-unk ~ -onk*, illetve *-iink ~ -önk*), a többes szám első személyű határozatlan ragozásbéli igei személyragban (*-unk ~ -onk* illetve *-iink ~ -önk*), a többes szám első személyű személyragos főnévi igenévben (*-niuk ~ -niok* és *-niük ~ -niök*), a többes szám harmadik személyű birtokos személyragban és a vele etimológiailag és alakilag megegyező határozott ragozásbéli igei személyragban *-(j)uk ~ -(j)ok* és *-(j)ök ~ -(j)ük ~ -(j)ök*.¹⁷

¹⁷ Fölmerülhet a kérdés, indokolt-e ezt a két változót együtt vizsgálni, ahelyett, hogy külön alfejezet foglalkozna az *u ~ o*. és másik az *ü ~ ö* értékeivel. Azért tűnik viszont szerencsésebbnek az együttes bemutatás és tárgyalásmód, mert a vizsgált korrelációk – az anyaggyűjtésnek megfelelően – főként azonos morfológiai státusú elemekben tűnnek föl, a veláris és palatális változókon belüli megoszlások pedig nyilvánvalóan nem függetlenek a különböző illetve azonos hangrendű ragozási sorok egymásra hatásától, az analógiás változásoktól. A tisztán fonetikai szemléletű vizsgálattal szemben a morfológiai szempontokat is figyelembe vevő tárgyalásmód pontosabb képet rajzolhat a nyelvi rendszer e pontjának ingadozását vagy állandóságát eredményező tényezőkről. A változatok megoszlását nemcsak a már említett szuffixumokban tanulmányozom, hanem más szóelemekben is, főleg a tövekben. Erre azért is szükségünk van, hogy megállapíthassuk az egyes hangváltozási folyamatok morfológiai tényezőktől való függőségének mértékét, azaz azt, hogy a szuffixum helyzetbeli ingadozások (változások) hogyan viszonyulnak a tövekben lejátszódó folyamatokhoz. A zártsági korrelációk összevetése során tehát az *u ~ o* és *ü ~ ö* változók értékeit a szuffixumok esetében együtt tárgyalom, míg a tövekben külön. Meggyőződésem, hogy ez a bemutatás közelebb áll a nyelvi folyamatok működéséhez, mint ha teljesen külön tárgyalnám az előbb említett változókat. A zártsági megfelelések vizsgálata során végig ezt az elvet követem.

2.1.2.1.1. A többes szám első személyű birtokos személyrag

A többes szám első személyű birtokos személyrag alakjainak megoszlását az alábbi táblázat foglalja össze. Az adatokból jól látszik, hogy a morféma kivétel nélkül a zártabb, tehát a mai köznyelvvel megegyező változatban jelentkezik, nyomuk sincs a nyíltabb alakváltozatoknak.

Az *u ~ o* és *ü ~ ö* változó értékei T/1. birtokos személyrag esetében
(11. táblázat, N=91)

Változat	Előfordulások száma	Előfordulások %-os aránya
<i>-unk</i>	67	100
<i>-onk</i>	0	0
<i>-ünk</i>	24	100
<i>-önk</i>	0	0

Az adatok: **-unk:** *akaratusunk, Consenator társunk, Plebanusunknak, jus Patronusunk, Ius Pátronusunk, Várasunknak, Kárunk, akaratusunkból* (27), *Király Urunk* (2x), *Várasunkat, Császárunk, Vasarusunk* (97), *Varasunk, Urunk, Várasunknak, Városunk* (98), *Urunk, Várasunknak* (99), *Várasunknak, magunkat, Privilegiumunk* (100), *Várasunk, Várasunknak* (2x), *Urunk, Várasunkat, Privilegiumunk* (101), *Országunk* (106), *Várasunktul* (109), *magunkat* (130), *Urunk, Privilegiumunkat*(133), *Várasunk* (138), *Várasunknak* (139), *Városunknak, Országunk* (150), *Urunk, Privilegiumunkat* (167), *Várasunk* (169), *Várasunk, Országunk* (171), *Urunknak* (178), *Ablegatusunk, Processusunk, Várasunk, Társunktúl* (179), *Urunk, magunk, Terrenumunk* (188), *Privilegiumunk(nak)* (192), *Urunk* (2x), *Királyunk, magunk, Privilegiumunk* (194), *Országunk, Városunk, Országunk(nak)* (195), *Házasságunk* (209), *Varossunknak* (211), *másikunk* (216).

-ünk: *Concivisünk* (45), *Civisünk, Civisünket* (56), *Törvényünk* (57), *előttünk, Törvény Székünk* (58), *Civisünk* (107), *Civisünk* (124), *Civisünknek* (131), *Előttünk* (132), *Civisünknek* (136), *Civisünk* (137), *előttünk* (151), *Püspökünkkel* (167), *Civisünket* (170), *Civisünknek, Civisünk, előttünk* (178), *bennünket, Révünk* (179), *előttünk* (2x, 180), *Előttünk* (185), *előttünk* (190), *egyikünk* (216).

Adataink tehát éppen azt a képet mutatják, amelyre a birtokos személyragozási sor ezen elemének történetét ismervén számíthatunk. Bárczi (1963: 221) azt írja, hogy a XVI–XVII.

század fordulóján a rag zártabb alakváltozatai teljesen kiszorították a korábbi *-onk*, *-enk*, *-önk* sorozatot a Hódoltság területén is. A szegedi jegyzőkönyveknek e sajátossága jól illeszkedik tehát a magyar nyelvterület középső részének csak látenszen létező normatív nyelvváltozatához. A terület regionális érvényű nyelvének az írnoki nyelvhasználatra vonatkozó kényszerítő erejét mutatja a zártabb változat száz százalékos megvalósulási aránya – itt tehát már lezajlott a nyelvi változás (ha igaza van Bárczinak, akkor legalább bő évszázaddal az általunk vizsgált emlék keletkezése előtt): ezért kapunk ingadozásmentes szinkrón képet a veláris és palatális hangrenden belül egyaránt. Mivel a változás már megtörtént, az írnokoknak nem kell egymás mellett élő alakváltozatokból választaniuk nyelvi tevékenységük során, hiszen vélhetően már nem is ismerik a fenti morféma más változatait.

2.1.2.1.2. A változók értékei a többes szám harmadik személyű birtokos személyragban

A fentiektől eltérő a helyzet a többes szám harmadik személyű birtokos személyrag megvalósulásaiban: itt nem mentes az ingadozásoktól az írnokok nyelvhasználat, jóllehet a nyíltabb formák dominálnak (95%). Az adatok megoszlását az alábbi táblázat szemlélteti. Az ingadozás – a táblázat tanúbizonysága szerint – egyáltalán nem jelenti a nyílt és zárt alakváltozatok azonos gyakoriságát.

Az *u ~ o* és *ü ~ ö (~ ě)* változó alapforrásbeli értékei a T/3. birtokos személyrag *[-(j)uk ~ -(j)ok, -(j)ük ~ -(j)ök ~ -(j)ěk]* esetében
 (12. táblázat, N=40 a veláris, N=30 a palatális hangrenden belül)

Változat	Esetszám	Hangrenden belüli %-os arány
<u>Veláris változatok</u>		
<i>-ok, -jok</i>	38	95
<i>-uk, -jük</i>	2	5
Összesen	40	100
<u>Palatális változatok</u>		
<i>-ök, -jök</i>	3	10
<i>-ěk, -jěk</i>	25	83
<i>-ük, -jük</i>	2	7
Összesen	30	100

Az ide tartozó adatok: *-ok, -jok*: *allegatiojokból fassiojokból* (43), *magok* (56), *fassiojokból* (háromszor), *allegatiojokbul, magok* (57), *Introductiojok* (98), *Joszágokat* (100), *peldajokra* (124), *Actiójok, rajtok, magok* (125), *faratsagokért* (129), *Joszagokra* (130), *Attyokrúl, Attyok, tinojok, Bátt yok, Számokra* (132), *magok* (136), *fioknál* (138), *complex Társok* (négyszer), *magok* (144), *erántok* (148), *magokat, Szolgájok, magok* (169), *allegatiojok* (171), *magok* (172), *Arandéjok* 177), *functiojokban* (192), *rajtok, magoknak* (205).

-ök, -jök: *Közzülök* (125), *Szölőjök* (132), *tölök* (210).

-ük, -jük: *ökrük* (132), *közöttük* (133).

-ěk, -jěk: *részekrül, Kglmeket* (98), *pénzeken, pénzekhez* (99), *ellenek, érdemek* (125), *hiteket* (130), *hiteket* (138), *eö Kglmek* ([3x], 168), *eö Kglmeknek* (173), *Kglmek* (184), *eö Kglmeket* (kétszer), *eö Kglmek* (192), *Hitek* (198), *eö Kglmek, hiteket, eö Kglmeknek* (199), *velek* (201), *eö Kglmek* (205), *eö Kglmek* (207), *jelen lételek* (216), *velek* (222).

Bárcki (1963: 221) vizsgálatai is a mai köznyelvitől eltérő, nyíltabb alakok egyeduralmát tükrözik a XVI–XVII. század fordulóján. Úgy tűnik, a XVIII. század első harmadára még éppen csak megindulóban van a zártabb alakváltozatok terjedése. A T/3. birtokos személyrag veláris változataiban a két *-uk* elem összesen öt százalékos reprezentációt jelent, a két *-ük* alakváltozat pedig a palatális típusban hét százalékot tesz ki. A korábban kötelező nyíltabb változatok tehát még mindig meghatározóak a vizsgált nyelvelmélekcsoportban.

Talán az sem véletlen, hogy mely szavakban találkozunk a nyíltabb, és melyeken a zártabb ragváltozattal. A mély hangrenden belül kivétel nélkül a nyíltabb változatokat látjuk azokban a jogi szaknyelvi kifejezésekben, amelyek a latinból kerültek a magyarba, és a latinban *o*-ra (a magyar ejtésben nyilvánvalóan *ó*-ra) végződnek, pl. *fassio*. E szavak nyíltabb magánhangzós toldalékolásában a szóvégi *-ó* hatására gyanakodhatunk (amely erős, a változásnak ellenálló elem): a nyelvhasználók önkéntelenül is a hasonló minőségi jegyekkel rendelkező *-o*-s toldalékot választják a zártabb, *u*-s forma helyett. Itt tehát a (toldalékváltozatok közötti) szabad váltakozás szabadsági fokait jelentős mértékben csökkenti a hangkörnyezet. Ugyanígy nem lehet a véletlen műve, hogy a neológ *-uk* ragváltozat egyik előfordulása az utolsó szótagjában az *u* magánhangzót tartalmazó *Contractussuk* alakban van. Az *-uk* másik előfordulása a *maguk* visszaható névmásban bukkan elénk: az adat némileg mutatja a nyelvi változás egyik kísérőjelenségét, a nyelvhasználók bizonytalanságát: a *maguk* szóalak a nyolc *magok* előfordulás mellett tűnik fel. Az arányok az összes szóalakon belüli arányhoz hasonlatosak e névmás esetében. A nyíltabb ragváltozatok összes többi előfordulása (is) olyan szóalakokhoz kötődik, amelyeknek utolsó szótagjában középső vagy alsó nyelvéllású magánhangzó van. A folyamatban lévő nyelvi változás nyelvrendszeren belüli terjedését tehát alapvetően a hangkörnyezet határozza meg a szuffixum változatainak eloszlásában. Az újítás először a kedvező hangkörnyezetben jelentkezik (*Contractussuk*), és egyáltalán nem jelentkezik olyan környezetben, amely az archaikus, nyíltabb formának kedvez (pl. *actiójok*).

A palatális hangrenden belül bonyolultabb a helyzet, mert a nyíltabb, középső nyelvéllású formák között három allofónnal kell számolnunk, mivel itt megvalósul a labiális–illabiális illeszkedés is. A középső nyelvéllású paradigmataok tehát egy stabil, kifinomult rendszer részei. A felső nyelvéllásúakra való áttérés folyamatát jelentősen hátráltathatta a labiális illeszkedés kifejezési lehetőségének hiánya. Ez különösen akkor megfontolandó, ha figyelembe vesszük,

hogy a vizsgált nyelvváltozat milyen következetes ajakműködés szerinti illeszkedést mutat. Ha azt vizsgáljuk, mely tövek után jelennek meg a zárt változatok, akkor mindkét előfordulás esetében azt tapasztalhatjuk, hogy labiális magánhangzós töveken jelenik meg az újabb *-ük* változat, azaz a hasonulásnak itt is szerepe lehetett a terjedésben. Ezzel összefüggésben várható, hogy az illabiális tövek után fog legkésőbb megjelenni, erre nem is találunk példát a szövegekben. A mély hangrendű szavakban a későbbiekben a régebbi variánsnak kevésbé jól megfelelő hangkörnyezetben a zártabb változat jelentkezik ott, ahol a tö utolsó magánhangzója nem középső nyelvvállású (*maguk*), majd – a vizsgált forrásban még ki nem mutatható módon – a középső nyelvvállású magánhangzós hangkörnyezetben is.

A folyamatban lévő változás feltételez valamilyen nyelvhasználói értékítéletet is az írnokok mint tudatos nyelvhasználók részéről: a preferenciák alapján úgy tűnik, hogy mindkét hangrendben a nyitabb formákat tartják még követendőnek, de az is kiolvasható az adatokból, hogy nem tudják kivonni magukat a lassan előtérbe nyomuló zártabb variánsok hatása alól. Hogy mi támogathatta a zártabb formák előtérbe kerülését? Mindenekelőtt az igei paradigmában való föltűnésük és egyeduralkodóvá válásuk a tárgyalt nyelvváltozatban – állapítja meg Bárczi (1963: 221) lapidáris tömörséggel. Megfigyelései szerint az igei személyragok magánhangzóinak zártabbá válása gyorsabb lefolyású volt, és az ingadozás rövidebb ideig tartott.

2.1.2.1.3. Az *u ~ o* és *ü ~ ö* változó alapforrásbeli értékei az igei paradigmában

A szegedi tanácsi jegyzőkönyv keletkezési ideje kellő távolságban van az igei ragok zártabbá válásának már említett folyamatától – ez olvasható ki az igeragozást érintő adatokból is. Az igeragozásban megjelenő változatokat az alábbi két táblázat foglalja össze.

Az *u ~ o* változó megjelenése az igei paradigmában
(13. táblázat, N=5)¹⁸

Morfológiai kategória	T/1. alanyi személyrag		T/1. tárgyas személyrag		Főnévi igenév T/1. sz.ragos		Főnévi igenév T/3. sz.ragos	
	Zárt <i>-unk</i>	Nyílt <i>-onk</i>	Zárt <i>-(j)uk</i>	Nyílt <i>-(j)ok</i>	Zárt <i>-nunk</i>	Nyílt <i>-nonk</i>	Zárt <i>-(ni)uk</i>	Nyílt <i>-(ni)ok</i>
Előfordulások száma	1	0	3	0	1	0	0	0

Az ide tartozó adatok: *Suspendállyuk* (58), *alkalmaztatnunk* (130), *Kivantuk* (192), *Kivánnnyuk*(194), *Kivantunk* (194), *hattuk* (194).

Az *ü ~ ö* változó megjelenése az igei paradigmában
(14. táblázat, N=2)

Morfológiai kategória	T/1. alanyi személyrag		T/1. tárgyas személyrag		Főnévi ign. T/1. személyragos		Főnévi ign. T/3. személyragos	
	Zárt <i>-ünk</i>	Nyílt <i>-önk</i>	Zárt <i>-(j)ük</i>	Nyílt <i>-(j)ök</i>	Zárt <i>-nünk</i>	Nyílt <i>-nönk</i>	Zárt <i>-(ni)ük</i>	Nyílt <i>-(ni)ök</i>
Előfordulások száma	1	0	1	0	0	0	0	0

Az ide tartozó adatok: *meg egyeztünk* (167), *értettük* (188).

A táblázatokból kiviláglik, hogy az igeragozásban – bár kevés releváns adat áll rendelkezésünkre – **kivétel nélkül** a zártabb formák bukkannak föl a forrásban. A nyelvemlék adataiból is igazolható tehát Bárczinak az az állítása, hogy a zártabb változatok minden bizonnyal az igei paradigma hatására terjedtek át a birtokos személyragozási sor elemeire. Ez a magyarázat akkor is helytálló, ha feltételezzük, hogy a tárgyalt morfémák magánhangzóiban *o > u* és *ö > ü* változás történt, tehát az ómagyar kori hangváltozásokkal ellentétes irányú folyamat játszódott le, és akkor is, ha azt a nézetet fogadjuk el, hogy az *u* és *ü* megőrzött archaizmus e

¹⁸ Talán nem tűnik indokoltnak 5 (vagy alább 2) adatot táblázatban bemutatni. Ezekkel a táblázatokkal a rendszert is szeretném ábrázolni, amelyben gondolkodom. Ezt érdemes megtenni, még akkor is, ha a forrásból bizonyos típusok hiányoznak.

szóelemekben, amely a XVI–XVII. század folyamán valamilyen oknál fogva elkezdte növelni nyelvrendszerbeli és nyelvföldrajzi hatókörét.

2.1.2.1.4. Az *u ~ o* és *ü ~ ö* hangviszony az alapforrás szótöveiben

Mindkét változással kapcsolatosan további információval szolgálhatnak a szótövek: vajon ezekben megindult-e hasonló változás, milyen módon illeszkednek az *o > u* és *ö > ü* hangváltozási folyamatba, és milyen tanulságokkal szolgál a szinkrón nyelvjárási anyaggal való összevetés? Az adatok összegyűjtése során azt az irányt követtem, hogy az önmagukon belüli ingadozást mutató és a mai köznyelvtől eltérő adatokat céduláztam ki – ez megegyezik az Abaffy (1965) által követett módszerrel. Először a tövek *o* és *u* értékeit tekintem át.

Az *u ~ o* hangviszony a szótövekben
(15. táblázat, N=10)

Zártabb változat		Nyíltabb változat	
Szóalak	Esetszám	Szóalak	Esetszám
<i>fujtogatták</i>	1	-	-
		<i>honnet</i>	2
<i>bujtár</i>	6	-	-
-	-	<i>Sommákat</i>	1

A táblázatból jól látható, hogy a szótövekben a zártabb változatok többségben vannak: ez azt jelezheti, hogy a zártabbá válási folyamat talán nem korlátozódott a suffixumokra, hanem elérte az előbbre álló szótagokat is – bár az arányokban rendkívül nagy az eltérés a suffixumok és a tövek zártabb változatai között. A *fujt* és *bujtár* szavak teljesen megfelelnek a nyelvjárás szinkrón szóalakjainak (l. SzegSz. 464 és 166), utóbbi hat előfordulásában csak a zártabb változatot találjuk. A nyelvi változás nem játszódott le a *honnet* esetében, mert itt forrásunk az *o*-s változatot mutatja, míg a dialektusban a szinkrón változat a *hunnat ~ hunnét* (l. SzegSz. 610). Eszerint ez a változás a szövegek keletkezése idején még nem épülhetett be az írnioki nyelvváltozat normájába, vagy azért, mert még nem létezett ezen a nyelvjárásterületen az *u*-s

változat, vagy azért, mert létezett ugyan, de az írnoi nyelvhasználatból még nem tudta kiszorítani az *o*-s alakot. A *somma* szó is nyíltabb magánhangzós formájában mutatkozik a jegyzőkönyvben, de helyzete némileg eltér az előbb tárgyalt *honnet* (olv.: *honnét*) szóétól. Az eltérés a szinkrón nyelvjárási adatokban mutatkozó ingadozással illusztrálható – ezek arról tanúskodnak, hogy a változási folyamat e szóalak esetében még nem zárult le a szegedi nyelvjárásban – szemben a *honnét* > *hunnét* változással –, bár végeredménye a köznyelv erős hatása miatt megjósolható: a *summa* változat dominánssá válása, és a vele komplementer viszonyban lévő *somma* visszaszorulása, majd eltűnése várható (ha ez már meg nem történt Bálint Sándor gyűjtése óta). Az alapkörpusz papírra vetése idején mindenesetre a *somma* alakváltozatot választja az írnoi.

Az *ü ~ ö* változó értékeinek alakulását a tövekben, a következő táblázatban találjuk.

Az *ü ~ ö* hangviszony a szótövekben
(16. táblázat, N=2)

Zárt <i>ü</i> -zés		Nyílt <i>ö</i> -zés	
Szóalak	Esetszám	Szóalak	Esetszám
<i>Közü(n)séges</i> (195)	1	-	-
-	-	<i>köleben</i> (211)	1

Amint látható, az *ü ~ ö* változó többi értékei is csupán elenyésző eltérést mutatnak a szegedi dialektus mai alakjaihoz képest, hiszen mindössze egy a mai dialektális értéknél zártabb és egy nyíltabb forma található a tanácsi iratokban – ezek lehetnek akár elírások is. Az adatokból tehát nem lehet számottevő következtetést levonni, de azt megerősítik az előbbieket, hogy a ragozási paradigmákban a már említett hangváltozások nem a morfofonológiai helyzettől független folyamatok voltak, és nem feltétlenül illeszkedtek egy általános *ö > ü* (és talán *o > u*) tendenciába.

Az *u ~ o* változó értékeiről összességében immár azt mondhatjuk, hogy az adatokból elének táruló kép folyamatban lévő nyelvi változást mutat, amely az igei toldalékokban haladt leginkább előre, és helyenként a szótövekben is zártabb változatokat eredményezett. A birtokos személyragok két élesen szétváló csoportra oszthatók e szempontból: a T/1. alakokban kizárólag a zártabb változatokat látjuk a vizsgált regiszterben (*-unk ~ -üink*), minden bizonnyal az igei

paradigma azonos számú és személyű alakjának hatására, míg az T/3. alakok esetében dominánsak még a nyíltabb alakváltozatok. Ennek az lehet az egyik oka, hogy nincs olyan alaki egybeesés az igei ragozási sor párhuzamos helyével, mint a T/1. birtokos személyragban, ezért a zártabb változatok itt nem az igei paradigma hatására terjedtek el, hanem talán a birtokos személyragozási sor többi elemének hatására, a zártabb változatoknak a T/3. alakra való másodlagos kiterjedésével.

Az $\ddot{u} \sim \ddot{o}$ változó is az igei szuffixumokban mutatja legnagyobb arányban a zárt formákat, valamint a többes szám első személyű birtokos személyragban. Az igei- és birtokos személyragozási sorok tagjainak viselkedése szempontjából tehát hasonló megoszlást mutat, mint az $u \sim o$. Csekély különbség a két változó eloszlásaiban, hogy a tövekben az $\ddot{o} > \ddot{u}$ változásra elenyésző adatot találunk (egyet), míg az $o > u$ folyamat a kevés számú releváns szóelőfordulás ellenére is kirajzolódik a tövek vizsgálata során. Ennek azonban nem csak az lehet az oka, hogy a palatális hangrend késésben van a velárisához viszonyítva, és ennek megfelelően másodlagos változás az $\ddot{o} > \ddot{u}$ az $o > u$ -hoz képest, hanem összefügghet hanggyakorisági tényezőkkel is: a többeli előfordulások vélhetően nagyobb számot eredményeznek statisztikai átlagban az $u \sim o$, mint az $\ddot{u} \sim \ddot{o}$ változó esetében. A két lehetséges magyarázat közül egyiket sem zárhatjuk ki a rendelkezésünkre álló adatok alapján.

2.1.2.2.1. Az $\acute{u} \sim \acute{o}$ és $\ddot{u} \sim \ddot{o}$ változó a bázis- és kontrollforrásban

A következőkben az $\acute{u} \sim \acute{o}$ és $\ddot{u} \sim \ddot{o}$ változó eloszlásait vizsgálom, e vizsgálat legfőbb terepe a helyhatározóragok rendszere. Emellett az anyaggyűjtés során földolgoztam az önmagukon belüli váltakozást mutató vagy a mai köznyelvtől eltérő többelseji előfordulásokat is. Utóbbi adatok száma természetesen meg sem közelíti a határozóragok előfordulásaiét, ezért a vizsgálat fókuszában a továbbiakban a mai *-ból* $\sim$ *-ből*, *-tól* $\sim$ *-től*, *-ról* $\sim$ *-ről* alakváltozatai állnak, a többeli előfordulások tárgyalása inkább csak árnyalja az összképet.

Az *ú ~ ó* változatok megoszlásai az alapforrás helyhatározóragjaiban
(17. táblázat, N=141)

Rag	<i>-ból ~ -ből</i>		<i>-tól ~ -től</i>		<i>-ról ~ -ről</i>	
Alternánsok	<i>-búl</i>	<i>-ból</i>	<i>-túl</i>	<i>-tól</i>	<i>-rúl</i>	<i>-ról</i>
Esetek	76	0	41	2	24	0
%	100	0	96	4	100	0

-búl, (-bul): *Circumstanciabúl, indiciumokbúl, akaratunkbúl, Tanácsbúl* (27), *propositiojbúl, allegatiojokbúl, fassiojokbúl, abbúl* (43), *Szándékábúl* (56), *fassiojokbúl* ([3x], 57), *allegatiojokbúl, Szavaikbúl, gonosságbúl* (57), *Köz akaratbúl* (98), *Köz akaratbúl* (106), *Városbúl, Várossábúl* (109), *Circumstantiábúl, akaratbúl* (110), *Házábúl, Circumstantiábúl, Szándékábúl, tréfabúl* (124), *Circumstántiábúl* (125), *társaságbúl* (126), *sugallásábúl* (129), *abbúl* (130), *Szavaikbúl* (136), *Circumstántiábúl, voltyábúl* (137), *arábúl* (139), *Joszagbúl* (140), *javallásábúl, hatarábúl, Tallerokbúl* (141), *gyanóságbúl, határábúl* (142), *Falúbúl* (144), *Sumábúl* (167), *Társaságbúl* (170), *okokbúl, Fassiójábúl, allegatiojokbúl* (171), *fassiojábúl, Szavaikbúl* (172), *abbul* (173), *Várossábúl, materiábúl, Posonybúl, arendajábúl* (179), *akarattyábúl* (180), *arestomábúl* (181), *Tanácsbúl* (kétszer, 184), *forintokbúl* (185), *allapotokbúl* (190), *azokbúl, akaratbúl* (197), *abbúl* (200), *minden határibúl* (206), *azokbúl* (207), *javaeskaímbúl* (208), *Gabonábúl, Confiscatiokbúl* (211), *Vámbúl, Gabonámbúl* (215), *vámbúl, hambárábúl* (216), *abul* (217), *másébúl* (219), *abúl, másébúl* (220), *abbúl* (224), *hivatalbúl* (232).

-túl, (-tul): *functiojátúl* (27), *impetiojátúl* (44), *Tiszátúl fogvást, határtúl* (88), *Várasunktul* (109), *Királyoktól* (133), *Impetiojátúl* (138), *Damiántúl* (145), *Mihálytól* (149), *Szokástul* (kétszer, 169), *dolgoktól* (171), *napjatul* (177), *Társunktul* (179), *egy mástul* (180), *Tanácsúl, Communitastul* (192), *Populetul* (194), *magamtul, magamtul* (195), *gazdagtul* (197), *azoktul* (198), *Tanácsúl, Uramtul* (199), *Koresmárostul* (200), *Várástul* (201), *Magistratustul, Tanácsul, Communitastul* (203), *Kártul* (217), *lopastul, társaságtul* (219), *Tolvajságtul, Koborlástul, Kártul* (220), *Gazdájátul, tolvajságtul, Koborlástul* (221), *Kártul, Dicasteriumtul* (222), *Cassátul* (231). ***-tól:*** *Várostol, lakossaitol* (230).

-rúl, (-rul): *Hatalmasságárul, Vágásrúl* (45), *arrul* (101), *Joszágoeskaámrul* (122), *Attyokrul* (132), *Írásokrul* (134), *borjárul, borjarul, Tinajárul, Tinajrul, marhákrul* (147), *borjárul* (kétszer), *Tinajárul, Borjárul* (149), *Tinajárul* (150), *dolgokrul* (179), *Impositákrul* (197), *azokrul* (198), *hordorul, hordokrul* (200), *Világrul* (208), *Tanyájárul* (221), *azokrul* (231).

Az ű ~ ő változatok megoszlásai az alapforrás helyhatározóragjaiban
(18. táblázat, N=70)

Rag	<i>-ból ~ -ból</i>		<i>-tól ~ -tól</i>		<i>-ról ~ -ról</i>	
Alternánsok	<i>-bül/-bül</i>	<i>-ból</i>	<i>-tül/-tül</i>	<i>-tól</i>	<i>-rül/-rül</i>	<i>-ról</i>
Esetek	22	0	35	2	13	0
%	100	0	95	5	100	0

-bül/-bül: Kglmességébül (99), rendelésébül (122), jelekébül (125), Szölöbül (132), Kereskedésbül (137), incselkedésébül (141), Vármegyébül (144), incselkedésébül (169), ezekbül (170), beszedeibül (171), Teczésébül, Végezésébül, Biroj Tisztbül (195), pénzébül (197), jövedelembül (198), mellybül (206 és 207), jövedelmébül (215 és 216), Kibül (216), penzbül (222), pénzébül (231).

-tül/-tül: félélmétül (45), Törvényeitül (56), Törvényektül (sic! 57), földektül (88), Felségétül (97), Felségetül (98), eő Felségétül (kétszer a 99., egyszer a 101. lapon), mitül, büntetésitül (124), Serfözöktül (126), mitül, erkölcsöktül, effélektül (129), tüle (131), üdötül (135), régtül (137), mitül (141), tüle (142), Személyektül (sic! 143), veszedelmektül (150), nyelvessegétül, effélektül (168), mitül (2x), beszedeiktül (169), természete'tül (171), eő Kglmétül (179), üdötül (190), Szegénytül (197), Személyektül, Kár tévöktül (201), mindenektül (211), idötül (212), emberektül (222). *-tól*: tölem (219)¹⁹, tőlem (222).

-rül/-rül: affélekrül (44), tömlöczrül (58), részekrül, részérül (98), földrül (121), Levelekrül (134), üszöjérül (149), mindenekrül (179), mezörül (190), jövedelmérül, Söprejerül (200), ezekrül (sic! 230).

Az alapforrás helyhatározóragjaiban is a zártabb formák dominálnak, tehát a mély és magas magánhangzók rendszerében egyaránt. Bárczi (1963: 220–21) viszont azt állapítja meg, hogy a nyelvterületnek a középső részén a XVI–XVII. század fordulójának deáki nyelvében nagyon erős ingadozás tapasztalható e határozóragok veláris és palatális változataiban a zártabb és nyíltabb formák között, bár az ingadozás azt mutatja, hogy a középső nyelvállású magánhangzót tartalmazó formák felé közeledik ez a nyelvváltozat. A folyamat Bárczi szerint a jelenig elhúzódik. Ennek az ingadozásnak azonban alig van nyoma a vizsgált korpuszban, hiszen a *-bül* és *-rül* 100%-osan érvényesülő változatok, míg a *-tül* is csak nagyon kevés eltéréssel,

¹⁹ A *tölem* szó idetartozása erősen kétségbe vonható, hiszen szófaja határozószói személyes névmás, a határozóragokhoz tehát csak etimológiailag sorolható.

96%-osan reprezentálódik. Az ingadozás hatóköre tehát nem terjed ki mindhárom határozóragra, és a *-tül ~ -tól* esetében is igen kis mértékű. Figyelmet érdemel, hogy a palatális ragokon belül szintén a *-tül ~ -tól* rag megvalósulásaiban van eltérés, ott is a középső nyelvallású változat néhány reprezentációjával. A két dolog, azaz a *-tül ~ -tól* és *-tül ~ -tól* ragok realizációjában megmutatkozó csekély variabilitás valószínűleg összefügg egymással. Ha ez egy éppen zajló hangváltozás lecsapódása a szinkroniában, akkor egy már kiegyenlítődt – mert minden morfémban felső nyelvallású magánhangzót tartalmazó – rendszert bont meg adataink tanúsága szerint, a bomlás következménye pedig hosszú távon a rendszer újbóli kiegyenlítése lehet. Ennek a kiegyenlítésnek forrásunkban a másik két rag esetében még nem látjuk nyomát. Különös az is, hogy a deákokat nem zavarta a két-két *-tól* és *-tól* alakkal előálló következtetlenség. Az adatoknak a jegyzőkönyvön belüli elhelyezkedése azonban sok mindent megmagyaráz, hiszen mindkét *-tól* változat egyazon jegyzőkönyvi oldalon található (230). Ez azt jelenti, hogy ugyanaz a kéz jegyezte be őket a jegyzőkönyvbe, sőt: egymástól mindössze két szó választja el őket. A deák tehát – aki az esküformulát bemásolta – vagy más nyelvjárás képviselője volt, vagy ellankadt figyelme, ezért kerülhettek az összképbe nem illő ragváltozatok a jegyzőkönyvbe. A *-tól* másodszori használatát az első lejegyzés is motiválhatta. Figyelembe veendő továbbá az a tény is, hogy a két *-tól* alakot tartalmazó határozószói személyes névmás (*tőlem*) a szomszédos jegyzőkönyvi oldalakon található (219 és 222), tehát ez esetben mindenképpen a fogalmazó személyének tulajdonítható az a szolid ingadozás, amely az összképből élénk tárul, továbbá, hogy a nyitabb formák használata nem az „A” kéz által papírra rótt szövegekben fordul elő. Az eskűszövegeket bejegyző deák tehát e vonatkozásban is az „A” -val jelölt deáktól eltérő módon használja a nyelvet.

A szegedi dialektus szinkrón adatai megerősítik azt a feltevésünket, hogy az írnok egyedi nyelvhasználati sajátosságai a fentebb ismertetett formák, nem pedig egy éppen megindult hangváltozásnak az írott nyelvbe való beszüremkedései. A szegedi nyelvjárás szinkrón adatainak földolgozásához használt munka, a SzegSz. itt jellegénél fogva nem használható a ragalternánsok megvalósulásának vizsgálatára, ezért szükséges az MNyA. 1078., 1102., 1109. (*-ból ~ -ből*), 1063., 1066. (*-tól ~ -tól*), 1056. és 1072. (*-ról ~ -ről*) lapjait bevonni a vizsgálatba a szinkrón adatok földeléséhez. Az MNyA. fölhasználásához a továbbiakban is csak szükséghelyzetben folyamodom, mivel annak – célrendszeréből következően – maga Szeged nem volt kutatópontja.

A Szeged környéki települések közül viszont Tiszasziget és a palócos nyelvjárásziget jellegű Kiskundorozsma (erre nézve vö. Szabó 1990: 182–3) szerepel a kutatópontok között, illetve a tágabb nyelvföldrajzi környezetben más települések is. Az MNyA. említett térképlapjainak tanúbizonysága szerint Szeged szűkebb és tágabb környezetében kizárólagosak a felső nyelvválású ragváltozatok a vizsgált határozóragok esetében, ezért nincs okunk feltételezni, hogy a szegedi dialektusban mint szigetszerű környezetben lezajlott volna a határozóragok nyíltabbá válása. Tehát beigazolódott korábbi feltevésünk: a néhány nyíltabb magánhangzós forma nem a dialektusban zajló hangváltozás kezdeti fázisára utal, hanem az írnokok egyikének a szegedi nyelvjárással nem teljesen egyező nyelvhasználatára. Az a tény, hogy csak egy írnok használja a nyíltabb formákat, és ő sem kizárólagosan, azt mutatja, hogy nem számítottak kerülendő jelenségnek a zárt magánhangzós alakváltozatok. Megállapíthatjuk tehát, hogy az írnokok igenis követik a szegedi nyelv határozórag-használatát, a nyelvjárási jelenségek kerülésére irányuló tendencia egyáltalán nem rajzolódik ki a forrásból.

A magánhangzók zártságának vizsgálatára ugyanezen ablativusi irányú határozóragokat választottam kutatási terepül a kontrollforrásból. A veláris és palatális hangrenden belüli változatok adatait az alábbi táblázatokban foglalom össze. Bár az adatok száma kisebb, mint alapforrásunk esetében volt, a ragváltozatok megoszlása informatív értékű lehet a zártsági korreláció szempontjából – különösen az alapforrásbeli megoszlással összehasonlítva.

Az *ú ~ ó* változatok kontrollforrásbeli megoszlásai a helyhatározóragokban
(19. táblázat, N=18)

Rag	<i>-ból ~ -ből</i>		<i>-tól ~ -től</i>		<i>-ról ~ -ről</i>	
	<i>-búl</i>	<i>-ból</i>	<i>-túl</i>	<i>-től</i>	<i>-rúl</i>	<i>-ről</i>
Esetek	4	0	9	0	5	0
%	100	0	100	0	100	0

Az ide tartozó adatokat ragváltozatonként mutatom be:

- búl*: pitarbúl, patikabúl, árrábúl, kapubul;
- túl*: egy mástúl, háláltul, malom-túl, boszotul, czigantul (2x), karastul, czigantúl (2x), magoktúl;
- rúl*: palkorul, kocsirul, maisárul, jankorul, mélkutrúl.

Az ű ~ ő változatok kontrollforrásbeli megoszlásai a helyhatározóragokban
(20. táblázat, N=13)

Rag	-ból ~ -ból		-tól ~ -tól		-ról ~ -ról	
Alternánsok	-bűl	-ból	-tűl	-tól	-rűl	-ról
Esetek	5	0	8	3	0	0
%	100	0	73	27	0	0

Az ide tartozó adatokat ragváltozatonként mutatom be:

-bűl: melbűl, tüvibűl, akibűl, á kibűl, regementyibűl;

-tűl: senkitűl, szegdtűl(!), esztend-ötűl, elletitűl, embörtűl, ferenctűl, tüled²⁰ (2x); *-tól*: tölök (2x),
töle.

A fõnti adatok az alapforráséhoz nagyon hasonló képet mutatnak: a veláris ragok között egyetlen középsõ nyelvállásút sem találunk a kontrollforrásban – ez megfelel a szegedi nyelvjárásnak és az alapforrásnak is. (Az alapforrásban két adattal, 4%-os reprezentációval fõltűnik ugyan a *-tól* nyíltabb alakváltozatként, de jelenléte arányaiban igen jelentéktelen, a forráson belüli elhelyezkedése pedig azt mutatja, hogy nem a domináns „A” kéz szövegében, hanem az esküszövegekben bukkan elő.) A kontrollforrás veláris ragváltozatairól azt mondhatjuk tehát, hogy nem térnek el sem a nyelvjárás, sem az alapforrás nyelvhasználati sajátosságaitól. ezért érdemes a továbbiakban a palatális változatokra összpontosítani figyelmünket.

E ragokban a *-tűl/-tól* kivételével csak a szegedi nyelvjárásra ma is jellemző zártabb alakváltozatokkal találkozunk a palatális hangrenden belüli adatokban. A nyíltabb változatok előfordulásának helye is egybevág a két forrásban, mert mindkét iratcsoportban azt látjuk, hogy kizárólag a *tőlem ~ tőlük* határozószói személyes névmások tartalmazzák a *-tűl ~ -tól* nyíltabb magánhangzós változatait. A *-tűl* magánhangzója – a rendelkezésünkre álló adatok alapján – a személyes névmási határozószói paradigmában kezdett elsőként középsõ nyelvállású alakban jelentkezni a vizsgált regiszterben, a szóvégi szuffixális pozícióban e rag esetében is kizárólagosak a nyelvjárásterületre jellemző zártabb változatok. Összességében tehát a két forrás palatális ablativusi ragjai jól megfelelnek a szegedi tájnyelv rendszerének, és nem fedezhető fel

²⁰ A *tüled* és *tölök* határozószói személyes névmások csak etimológiailag tartoznak ide.

használatukban a nyelvjárási jelenségek tendenciózus kerülése – nem úgy, mint a labializáció esetében.

2.1.2.2.2. Az *ú ~ ó* és *ű ~ ő* változók határozóragokon kívüli értékei az alapforrásban

A továbbiakban érdemes az *ú ~ ó* változónak a tövekben megjelenő értékeit is megvizsgálni, hiszen ezzel tisztázhatjuk, hogy a függ-e morfológiai helyzettől a változatok eloszlása. Az *ú ~ ó* változónak igen kevés határozóragokon kívüli adata került a cédulákra, ez önmagában azt mutatja, hogy nem számolhatunk olyan jelentős eltérésekkel a mai köznyelvhez viszonyítva, mint a határozóragok esetében, és a szóalakok önmagukon belüli ingadozást sem mutatnak. Ha görcső alá vesszük néhány adatunkat, akkor azt láthatjuk, hogy azok megegyeznek a dialektusban élő formákkal: a négyszer előforduló *gyanó* szóalak nyiltabb a mai sztenderd formánál, de SzegSz. a szónak csak ezt a formáját adatolja. Az *ú ~ ó* változó négy nyílt adata mellett még nyomokban sem rajzolódik ki a köznyelvinél zártabb, *ű*-s formáknak olyan túlsúlya, mint a határozóragok változataiban, ami egyértelműen bizonyítja, hogy a határozóragokban megfigyelt, zártságot eredményező tendencia kifejezetten a morfológiai helyzettől függően érvényesül.

Ezek után érdemes megvizsgálni a palatális hangrenden belüli változatok megoszlását is: az *ű ~ ő* változó viselkedése mennyiben egyezik ez az *ú ~ ó* megfigyelése során tapasztaltakkal. A határozóragokon kívüli adatokat az alábbi táblázatban szemléltetem.

Az *ű ~ ő* változóértékeknek a határozóragokon kívüli előfordulásai az alapforrásban
(21. táblázat, N=5)

Szóalak	Minősítés		Esetszám	SzegSz.
	zártabb	nyíltabb		
<i>bünteti</i> (144)	+		1	<i>büntető</i>
<i>üket</i> (129)	+		1	<i>üket</i>
<i>akar mi némő</i> (210)		+	1	<i>-nömű</i>
<i>minde'nne'mő</i> (210)		+	1	<i>-nömű</i>
<i>ütet</i> (56)	+		1	<i>ütet</i>

Az *ű ~ ő* változónak a töveken belüli értékei szintén kevés eltérést mutatnak a mai sztenderdhez képest, nem jellemző rájuk az azonos szavakon belüli ingadozás sem. A mai szegedi nyelvjárási állapotnak felelnek meg a harmadik személyű névmás zárt változatai (*üket, űtet* – ezek hosszú *ű*-vel olvasandók). A köznyelvhez viszonyítva látszólag zártabb az *-ó/-ő* igenévképző a *büntető* szóalakban, ahol a helyesírásban ismét nem törekedtek az írnokok a hosszú magánhangzó megkülönböztetésére. Ez a szóalak azonban véleményem szerint inkább elírás lehet, nem pedig az igenévképző archaikus alakját őrizte meg. Erre utal az, hogy mindössze egyszer fordul elő a jegyzőkönyvben. A *-nemő (nemő)* utótagú szavak képviselik a mai nyelvjárási adatoknál nyíltabb alakváltozatokat, ezek esetében számolni kell egy későbbi zártabbá válással a dialektusban.

Az *ú ~ ó* és *ű ~ ő* változónak a jegyzőkönyvbeli eloszlásaival kapcsolatosan azt mondhatjuk tehát, hogy itt is igen kevés eltérés van az iratokban a dialektusban elvárt értékekhez képest. A határozóragokban előkerül ugyan néhány nyíltabb forma mindkét hangrenden belül, de ezek minden bizonnyal az írnok(ok) egyéni megoldásai, nem a spontán sztenderdizáció jelei. A határozóragokon kívül csak a palatális hangrendben, ott is csak a *-nemő* utótagú szavakban találtunk a szegedi tájnyelv mai alakjaitól eltérő megoldásokat. A felső nyelvválású hosszú variánsoknak a határozóragokban megmutatkozó túlsúlya nem mutat korrelációt a szótövek hangállapotával. A határozóragok zárt hangjai tehát nem tisztán fonológiai okok miatt őrződtek meg a mai napig a szegedi nyelvben, hanem a zártabb változatok megmaradása a morfológiai helyzethez köthető. Ezek a zárt változatok minden bizonnyal belefértek az írnokok normafölfogásába, nem okoztak olyan megfelelési kényszert, mint az *ē ~ ő* változó értékei – ez is kiolvasható az adatokból.

2.1.2.3. Az *o ~ a* változó értékei az alapforrásban

A továbbiakban a zártsági korrelációkon belül az *o ~ a* változó értékeit vizsgálom meg a forrásban, az erre irányuló adatgyűjtés eredményeit a következő táblázatban mutatom be. A teljes kicédulázott anyagot egy táblázatban szemléltetem, beillesztve a szegedi nyelvváltozatban ma használatos szóalakokat is. A táblázat szerkezete lehetővé teszi az önmagukon belüli

ingadozást mutató szóalakok különböző változatainak mennyiségi összevetését is. Az egyes morfológiai pozíciókat nem mutatja külön bontásban, de a tárgyalás során erre a kérdésre is kitérek.

Az *o ~ a* változó értékei
(22. táblázat)

Zártabb változat, <i>o</i> hangérték		SzegSz. <i>o ~ a</i> hangérték	Nyíltabb változat, <i>a</i> hangérték	
Szóalak	Esetszám	Szóalak	Szóalak	Esetszám
<i>város</i>	73	<i>város (~ város)</i>	<i>váras</i>	41
<i>ától árok</i> (88)	2	<i>átal</i>		
<i>Házos társának</i> (98)	1	<i>házas ~ házós</i>		
<i>ujjobban</i> (99)	1	<i>újjabban</i>		
<i>mostani</i> (100, 133, 167, 169,)	4	<i>mostani</i>		
<i>ágot</i> (186),	1			
<i>Iszkábákot</i> (187)	1			
<i>parásznakot</i> (214)	1			
<i>nalom</i> (210)	3			
<i>hazok</i> (210)	1	<i>nállam</i>		
<i>parásznakot</i> (214)	1			
<i>válosztás</i> (203)	1	<i>választ ~ váloszt</i>		
		<i>aranyoz</i>	<i>aranyazására</i> (122)	1
		<i>lakodalmára</i>	<i>Lakadalmára</i> (147, 149)	2
		<i>hambár</i>	<i>hambár</i> (215, 216, 2x)	3
Összes <i>o</i> érték	90		Összes <i>a</i> érték	47

Ha közelebbről szemügyre vesszük immár az $o \sim a$ változó értékeit, azt láthatjuk, hogy a mai köznyelvi formáknál nyíltabb adatok főként a *város* $\sim$ *váras* szó nyíltabb formájához köthetők. Ezen kívül csak öt olyan szóalakot találunk a teljes korpuszban, amelyek a változatot mutatnak az o helyén. A *váras* változat kisebbségben van a *város*-hoz képest, tehát a zártabb forma a gyakoribb a jegyzőkönyvekben. Annak nem látom bizonyítékát a szövegekben, hogy egy a -zó (pl. mezőségi) nyelvjárást beszélő írnok anyanyelvjárása köszönne vissza a forrásból, hiszen magára a hangtani jelenségre összesen hat adatunk van a *váras* szó előfordulásain kívül. Az $o \sim a$ változó esetében tehát igen csekély eltérést tapasztalunk a mai sztenderd nyelvváltozathoz képest, ugyanígy nem érzékelhető a dialektustól való jelentősebb eltérés sem. Az összkép megrajzolásában minden bizonnyal szerepet játszott az a tény is, hogy a szegedi nyelvjárás illetőleg a sztenderdizálódó nyelvváltozatok és a későbbi köznyelv között nincsen jelentős különbség az $o \sim a$ változó értékeiben. Ez a különbség mindenekelőtt a -zásban jelenhetne meg, e jelenség azonban nem mutatható ki a forrásból. Összesen hat olyan szóalak található a jegyzőkönyvekben, amelyek az $o \sim a$ változó a értékét tartalmazzák, és a köznyelvihez képest nyíltabb a magánhangzójuk.²¹ A (mezőségi) a -zás megjelenésének elmaradása itt önmagán túlra mutató jelentőségű. Ha ugyanis ebben a vonatkozásban nem tudjuk kimutatni a szövegekben a mezőségi nyelvjárás nyomait, akkor az $\bar{e} \sim \bar{o}$ változó értékeinek elemzéséből is kizárhatjuk a mezőségi nyelvjárást mint indukáló tényezőt. A labiális $\bar{o}$ ritka előfordulását tehát nem indokolhatjuk azzal, hogy a labiális változatokat általában kerülő mezőségi nyelvjárási beszélő lett volna a szövegek egyik lejegyzője, aki anyanyelvjárási sajátosságait vitte a jegyzőkönyvek szövegformálásába. Az $\bar{e} \sim \bar{o}$ változó megoszlására adott korábbi magyarázatunk tehát e szempontból is helytállónak látszik.

A köznyelvhez képest zártabb változatot tartalmazó szóalakok száma 13, ezek közül kettőre sikerült adatot találni a Szegedi Szótárban is (*házos* és *váloszt*). A többi szóalak sem idegen a szegedi nyelv hangrendszerétől, csak mivel szuffixum előtti pozícióban találunk bennük o változatot, a SzegSz. jellegénél fogva nem hoz adatot rájuk. A zártabb magánhangzó-

²¹ A hat előfordulásból három a *hambár* szó előfordulásaihoz köthető. a szónak a SzegSz. is csak ezt az alakját rögzíti.

változatok nem rajzolnak ki olyan tendenciát, amely valamely nyelvjárási jelenség tudatos követésére avagy kerülésére irányulna.

2.1.2.4. Az *i ~ ě* és *í ~ é* változó az alapforrásban

A magánhangzók rendszerének feltérképezésében utolsó elemként a zártsági megfeleléseken belül az *i ~ ě*, *i ~ é* és *í ~ é* változókat vizsgálom meg, mint olyanokat, amelyek a területi nyelvváltozatok közötti különbségtételre alkalmasak lehetnek. Az adatok bemutatása során az eddigieknek megfelelően csak a mai sztenderd nyelvváltozattól eltérő vagy önmagukon belül váltakozó adatokat mutatom be táblázatban.

2.1.2.4.1. Az *i ~ ě* változó

Az *i ~ ě* változó jelenléte a tövekre korlátozható, gyűjtésem eredményét az alábbi táblázatban szemléltetem.

Az *i ~ ě* változó többeli értékei az alapforrásban
(23. táblázat, N=34)

Szóalak	<i>i</i> hangsúlyos szótagban		<i>i</i> hangsúlytalan szótagban		<i>ě</i> hangsúlyos szótagban		<i>ě</i> hangsúlytalan szótagban	
	n=	%	n=	%	n=	%	n=	%
<i>aristom</i> SzegSz.: <i>áristom</i>	-	-	11	100	-	-	0	0
<i>ěránt</i> SzegSz.: <i>iránt</i>	0	0	-	-	20	100	-	-
<i>igyenesen</i> SzegSz.: <i>igenyös</i>	1	100	-	-	0	0	-	-
<i>iszkába</i> SzegSz.: <i>iszkába</i>	1	100	-	-	0	0	-	-
<i>věszontag</i> SzegSz.: <i>viszontag</i>	0	0	-	-	1	100	-	-

A szótövek hangsúlyos szótagjában elenyésző a köznyelvtől eltérő változatok száma: az *igyenesen* és az *iszkába* szavak egy-egy előfordulása jelenti csupán az eltérést. E szóalakok jegyzőkönyvbe kerülését nem kell más nyelvváltozat hatásának vagy írnoki korrekció eredményének tartanunk, hiszen a SzegSz. mindkét szó esetében adatolja a szegedi és Szeged környéki népnyelvből az *i*-t tartalmazó változatot, sőt az *egyenés* szó szegedi megfelelői kivétel nélkül *i* kezdőhanggal szerepelnek szótárában. A hangsúlyos szótag egészen szórványos *i*-zését ellensúlyozza a szintén megfigyelhető *ë*-zés: az *eránt* szóalak húsz előfordulására egyetlen *i*-ző sem jut. E szóalak esetében tehát ingadozásmentesen fordul elő az *ë*-ző forma, ez, viszont eltér a szegedi dialektusban adatolt változattól, hiszen a SzegSz. kizárólag az *iránt* változatot adatolja. Az eltérésnek több oka lehet: az írnokok anyanyelvjárásának beszüremkedése a szövegekbe vagy az implicit írnoki norma érvényesülése. A nyelvjárási ok ellen szól, hogy más szóalakok esetében szinte egyáltalán nem találkozunk a hangsúlyos szótag *ë*-zésével (egyetlen kivétel a *viszont* szónak a *veszontag* származéka, amely egyszer fordul elő az iratokban), sem a hangsúlytalanéval. Az anyanyelvjárás bizonyos sajátosságának megőrzése nem korlátozódhat egyetlen szóalakra, ráadásul úgy, hogy a változó az *eránt* szó sokszori előfordulása ellenére teljesen ingadozásmentes képet mutat. Valószínűbb, hogy a szegedi dialektus e szóalak esetében az írnoki regiszter egységesülő normájával került ellentétbe, és az írnokok e helyzetben a saját regiszterükben területi kötöttségek nélkül mindenütt elfogadott változatot használták. Abban nem lehetünk biztosak, hogy tudatos értékválasztás nyilvánul meg magatartásukban, hiszen lehet, hogy csak a rutin, a szónak több százszori olvasása és leírása miatt nem tolódott el a hangalak a szegedi nyelvjárásnak megfelelő hangalak felé. A jogi-közigazgatási regiszterben igen gyakran előforduló *iránt* névutónak lehetett egy sztenderdizálódott *eránt* alakja az írnoki nyelvben, amelyet a deákok korábbról ismertek, szélesebb földrajzi érvényűnek és szakszerűbbnek tartottak, mint a helyi, nyelvjárási színezetű szóalakot.

2.1.2.4.2. Az é ~ i változó

A magyar nyelvjárásokat azonban nem annyira az *ē ~ i*, sokkal inkább az *é ~ i*, és főleg az *é ~ i* változó értékeinek eloszlása alapján lehet elhatárolni, úgyhogy a továbbiakban érdemes figyelmünket ezekre összpontosítanunk. Az *é ~ i* változó eloszlásaiban két kitüntetett morfológiai helyzetet célszerű vizsgálni: az egyes szám harmadik személyű birtokos személyragot és a terminativusi ragot. A birtokos személyrag alakváltozatait a 24. táblázat foglalja össze; a táblázat alatt az egyes szóelőfordulásokat is rögzítve.

Az *i(<i>)* ~ *é* változó eloszlása a E/3. birtokos személyragban – alapforrásunkban
(24. táblázat, N=61)

Ragalternáns	Előfordulások száma	Előfordulások %-ában
- <i>é</i>	26	42
- <i>i</i>	28	45
- <i>jé</i>	8	13
Oszlopösszeg	61	100

Az ide tartozó adatok: *-é*: *részéről* (98), *Kglmességéből* (99), *büntetésével*, *méhét*, *mézével*, *félelmére* (129), *Szükségere* (130), *Ki fizetésére* (136), *földén* (139), *Kedvéért* (141), *életében* (142), *meg büntetését* (145), *böstelenségéért* (151, *büntetésével*, *Eözvegyet* (168), *nyelvességéért* (170), *cselekedetért* (172, 179), *Szükségére* (198), *jövedelmét* (199), *Szükségére* (201), *kinszenvedésébe'n*, *Könnyebbüléséért* (208), *e'rösségére* (209), *Szükségére* (217).
-jé: *Kendőjével* (56), *idejen* (137, 138, 142, 144), *üszőjét* (147), *üszőjéről* (149), *idején* (221).
-i: *Késit* (56), *hitit* (98), *büntetésitül*, *hitit* (124), *mondásit*, *cselekedetit* (126), *Lisztiben* (130), *hitivel* ([2x], 137), *böcsületit* (170), *hitit* (180), *Tisztit* (192), *hitit* (194), *jövedelmit* (195), *böcsületire* (196), *Tömlöcziben* (214), *részire* (215), *reszire*, *vivésit* *Résziben* (216), *Jövedelmit*, *betegségiben* (217), *annak ideiben* (219), *betegségiben* (220), *ideiben* (221), *penzitt* (222), *jövedelmit* (231).

A birtokos személyragok szemmel láthatóan nem mutatnak ingadozásmentes eloszlást, azaz a zártabb és nyíltabb magánhangzós változatok nagyjából hasonló arányban találhatók meg közöttük. Az adatokból annyi mindenestre megállapítható, hogy a regiszter implicit normája nem tartalmazhatott előírást az E/3. birtokos személyrag zártságát illetően. Az ingadozás megfelel a szegedi dialektusban és más nyelvjárásokban máig is megfigyelhető alaki

párhuzamosságnak. Ha a zártabb változatokat vesszük szemügyre, az látható, hogy ezeknek egy része a hangkörnyezet hatására került a jegyzőkönyvekbe, hiszen nyolc olyan szóalakot találunk köztük, amelyekben a személyrag előtti magánhangzó *i*, pl. *hitit*. Megfordítván a dolgot: a nyíltabb magánhangzós személyraggal ellátott szóalakok között egyetlen olyat sem találunk, amely *i*-t vagy akár más felső nyelvéllású magánhangzót tartalmazna a személyrag előtt, a tő utolsó szótagjában. A szöveg kisebb nyomatéka is a zártabb alternáns gyakoribb előfordulását eredményezheti. Szabad váltakozásról csak megszorításokkal beszélhetünk e szuffixum esetében, hiszen felső nyelvéllású utolsó szótagbeli magánhangzó után mindig a zártabb ragalternánst kapjuk. Középső nyelvéllású utolsó szótag esetében lehet ingadozás, hiszen a zártabb és nyíltabb magánhangzós allomorf egyaránt helyt kaphat a szóalakban. Az *i*-nek a birtokos személyragozásbeli viselkedése összhangban van azzal a ténnyel, hogy birtoktöbbsesítő funkciója mellett a mai beszélt nyelvváltozatokban is szerepet játszik E/3. birtokos személyragként, annak ellenére, hogy mára kiszorult az írott regiszterekből.

A terminativusi ragban – ellentétben a birtokos személyraggal – ingadozásmentesen fordul elő az *i* ~ *ē* változó.

Az *i*(<*i*) ~ *ē* változó megoszlása a terminativusi ragban – az alapforrásban
(25. táblázat, N=103)

Morfológiai státusz	- <i>i</i> változatok	- <i>ē</i> változatok	Sorösszeg
- <i>ig</i>	14	0	14
<i>Pedig(len)</i> ~ <i>Penig(len)</i>	87	0	87
Oszlopösszeg	103	0	101

Az ide tartozó adatok: *-ig* terminativusi rag: *mind addig*, *valamiglen* (27), *Két hétig* (100), *három esztendeig* (137), *Kecskemétig* (169), *addiglan*, *valameddig* (170), *esztendeigh*, *napig* (177 és 178), *ideig* (179), *holtig* (180), *márjásig* (187), *forintokig* (216).

pedig(len) ~ *penig(len)*: 44, 57, 58 (2x mindegyiken), 97 (2x), 98 (2x), 99 (3x), 100 (4x), 101, 106, 109, 110 (3x), 122, 125, 126, 129, 130, 132, 137 (4x), 138, 141 (2x), 142, 144, 147 (3x), 149 (3x), 151, 152 (2x), 153, 168 (5x), 169 (2x), 170 (3x), 177 (2x), 178, 179 (2x), 180, 185, 187, 192,

194 (2x), 196 (2x), 198 (3x), 199 (2x), 201 (3x), 202, 203, 205, 206, 207 (2x), 208 (3x), 210 (3x).
211 (2x), 212, 215, 216, 217 (2x), 220 (2x), 221 (4x), 224, 231.

Az *-ig* terminativusi rag egyetlen esetben sem fordul elő *-ég* alakban, azaz a jegyzőkönyvekben megjelenő kép megfelel mind a szegedi dialektus, mind az írnoki norma követelményeinek. Az ingadozás hiánya azt mutatja, hogy e két nyelvváltozat egyike sem engedte meg az *-ig* ragtól eltérő, nyíltabb alakváltozatot. Ez összhangban áll a nyelvtörténeti ismeretekkel is, hiszen a nyílt *é*-zés e ragban (de főként az *-ít* igeképzőben) a nyugati nyelvjárások sajátossága volt, és a nyugati regionális norma fogadta be időlegesen e jelenségeket – az északi-északkeleti normatív nyelvváltozat hatására történt fokozatos visszaszorulásukig. Az *i ~ é* változó más szuffixumokbeli viselkedését a következő táblázat illusztrálja.

Az alapforrás *i ~ é* változójának megoszlása egyéb szuffixumokban
(26. táblázat)

	<i>-ként</i> határozórag		<i>-int</i> igeképző		<i>szerint</i> névutó		Sorösszeg	
	N	%	N	%	N	%	N	%
<i>-i</i> változat	6	100	10	62,5	63	78	74	75
<i>-é</i> változat	0	0	6	37,5	18	22	24	25
Oszlopösszeg	6	100	16	100	81	100	98	100

-ként: *máskint* ([2x] a 147-en , 170, 180, 181, 205).

-int: *tekintvén* (144, 181, 200, 202, 222), *tekintet* (196, 199), *tekintetet* (203), *Tekintetet(t)* (214, 217).

-ént: *tekentetet* (201), *tekéntet* (206, 210), *Tekénteteért* (210), *tekéntvén* (211), *tekéntet* (225).

Szerint: 27, 45, 97, 98 (3), 110, 121, 122 (2), 124, 125, 129, 130 (2), 133, 141, 142 (2), 143, 144, 145, 148, 149 (2), 150, 152, 153, 171 (2), 180 (3), 186, 192 (4), 194 (2), 195 (4), 196, 197 (2), 198 (3), 199, 200 (2), 201 (3), 202 (2), 206 (2), 210 (2), 212.

Szerént: 106, 211, 214 (2x), 215, 215, 216 (2x), 217 (3x), 220, 222 (2x).

A fentiekből jól látható, hogy a mai köznyelvi alakokhoz közel álló változatok dominálnak mindegyik vizsgált morfológiai változó esetében. A *-ként* határozórag teljesen ingadozásmentes képet mutat, a zártabb, *i*-s változatra egyáltalán nem találunk példát a jegyzőkönyvekben. A legnagyobb variabilitás az *-int* igeképző megvalósulásaiban tapasztalható, de itt is közel kétharmados az *-int* alakváltozat aránya. Ehhez azt is hozzá kell tennünk, hogy az igeképző csak a *tekint* szó alakváltozataiban fordul elő, ahol már elhomályosult a képző-jelleg. A *szerint*, amely a hivatalos szövegműfajoknak talán leggyakrabban használt névutója, szintén kisebb ingadozást mutat: a nyíltabb változatok is föltűnnek a domináns forma mellett. A szónak a SzegSz. kizárólag *szörént* változatát adatolja, a szegedi nyelvjárásban ez tehát – ma, ill. a szótár gyűjtésének idejében – a kizárólagos alakváltozat. A nyíltabb változatoknak hozzávetőlegesen egyötödös előfordulása talán a helyi dialektus hatása is lehet, amely itt kevésbé szigorú szűrőn mehetett át a fogalmazás folyamán, mint az *ē ~ ö* változó szegedi dialektális értékei.

2.1.2.4.3. Az *í ~ é* változó

A sztenderd nyelvváltozattól eltérő jelenségeket, a zárt *i*-zést és nyílt *é*-zést a 27. és 28. táblázat szemlélteti.

Az alapforrás *í ~ é* változójának *í* értékei (független *í*-zés)
(27. táblázat, N=12)

Szóalak	Tő hangs. szótagjában	Tő hangs.talan szótagjában	Szuffixumban	Esetszám	SzegSz.
<i>igire'tet</i> (130)		+		1	<i>igér</i>
<i>meg emisztése</i> (149)		+		1	<i>emísz</i>
<i>egisz</i> (203)		+		1	<i>egéssz</i>
<i>ajándik</i> (210)		+		1	<i>ajándék</i>
<i>ollatin</i> (211, 219, 222)			+	3	-
Segillen (217, 219: 2x, 221, 222)		+		5	-
Előfordulások Összesen	0	9	3	12	-

Az alapforrás *í ~ é* változójának *é* értékei (független *é*-zés)
(28. táblázat, N=6)

Szóalak	Tő hangs. szótagjában	Tő hangs.talan szótagjában	Szuffixumban	Előfordulások száma	SzegSz.
Késértése (203)	+			1	<i>késért</i>
oll(y)atén (216)			+	2	-
Előfordulás Összesen	1	0	2	3	-

Az *í ~ é* változó alkalmas a magyar nyelvjárások közötti különbségtételre, hiszen a változó értékei alapján elhatárolhatók egymástól az *í*-ző és nem *í*-ző magyar nyelvjárások. A jegyzőkönyvi anyagban nem találunk jelentős mennyiségű adatot, de azért ezek is az adatok mégis további gondolkodást tesznek szükségessé, hiszen meglepő, hogy a szegedi *ö*-ző nyelvjárástól idegen, zárt *í*-zést mutató szóalakok tűnnek fel a jegyzőkönyvben. Különösen azért meglepő ez, mert tudjuk, hogy az *í*-zést a deáki regiszterben már korábban is negatívan értékelték, erről meggyőzően ír Papp (1961: 214): „Továbbá éppen ez a jelenség az, amely mind

a mai, mind az akkori [ti. a XVI. századi – N. M.] írott nyelvi normából leginkább kirí. Ez a jelenség az, amelyet a század második felének tollforgatói is a leghamarabb, szinte minden más jelenséget megelőzve, szemmel láthatóan kerülni igyekeznek”. Vajon mi lehet akkor az oka a városi jegyzőkönyvek zárt *i*-zésének? Gyanakodhatunk egyik vagy másik más vidékről származó deák anyanyelvjárására, amely betolakodott a jegyzőkönyvek szövegébe, ám az *i*-ző adatok nem koncentrálnak a jegyzőkönyvnek egyetlen részére, amelyet alkalmasint egy kéz jegyzett volna le. Egy másik magyarázati lehetőség, hogy az *i*-ző formák nagy többsége az esküformulákban bukkan elő, ezért arra is gyanakodhatunk, hogy esetleg más városok jegyzőkönyveiből vették át ezeket az esküszövegeket, és a szegedi jegyzőkönyvbe másolásuk során elmaradt a helyi dialektushoz és az írnoki normához való igazításuk. Ez megtörténhetett azért is, mert a szegedi nyelvvel közvetlenül érintkező dorozsmai palócos nyelvjárásziget helyenként erősen *i*-ző alakokat mutat, erről Szabó (1990: 157) ír: „Azt is határozottan leszögezhetjük, hogy Kiskundorozsma tájszólása – az illabiális *ë*-zéshez hasonlóan – a zárt *i*-zés tekintetében közelebb áll a palóchoz, mint a Szeged környéki nyelvjárásokhoz”. Ugyanitt ír arról a tényről is, hogy néhány zárt *i*-ző példa a szegedi népnelvben is előfordul: „Egyébként Szegeden – amint ezt Bálint Sándor Szegedi Szótára is mutatja – akad még néhány példa, ha nem is sok, a zárt *i*-zésre (pl. *emiszt*, *kelisz* ’tiszavirág; kérész’, *típ* stb)”. A szegedi jegyzőkönyvekben fölbukkanó zárt *i*-zésre utaló *i* változóértékek tehát valószínűleg két tényező következtében nem estek áldozatául az írnoki javításoknak: egyfelől az írnokok – a szövegek performatív értéke miatt – nem tartották helyénvalónak az esetlegesen más nyelvjárássterületről származó szövegek javítását másfelől talán az erősebben *i*-ző dorozsmai és a szórványosan *i*-ző szegedi tájnyelv hatására nagyobb volt az írnoki engedékenység ezekkel a regionális formákkal szemben, mint más esetekben.²²

Bár csak szórványos adataink vannak rá, de hasonló példákat találunk a fölhasznált ellenőrző forrásban is: a két *i*-ző szóalak egyike a hangsúlyos első szótagban (*kintelen*), másikuk pedig a tö hangsúlytalan szótagjában használja a zártabb változatot (*meg igirt*). Töprengésre adhat okot, hogy a SzegSz. egyik szónak sem adatolja *i*-ző változatát. Egyelőre nem lehet eldönteni, hogy más nyelvváltozat hatása-e a kontrollforrás két *i*-ző szóalakja, vagy pedig a

²² Az írnokok azonban így is csak csekély számú zárt *i*-ző formát irtak be a jegyzőkönyvekbe, jöllehet ezek a szóalakok egy erősen *i*-ző nyelvváltozatra utalnak.

forrás keletkezése után szorultak ki ezek az *i*-ző változatok a szegedi népnyelvből. Az is lehetséges, hogy a nyelvjárássziget jellegű Dorozsma és Szeged városának nyelvhasználata e tekintetben is elkülönül egymástól – a földrajzi közelség ellenére is, és míg alapforrásunk inkább a szegedi, kontrollforrásunk pedig a dorozsmai tájnyelv hatását mutatja. De mindezek csak föltételezések, hiszen ilyen kis számú nyelvi adatból nem lehet még bizonytalan következtetést sem levonni.

Nem módosítja az *é ~ i* változóról alkotott képet az sem, ha a szuffixumbeli értékeit vesszük szemügyre; az alábbi táblázat mutatja az *-ít* igeképző előfordulásait. A táblázatból kiolvasható, hogy itt az *i* változat a domináns, néhány százalékos csupán a nyílt *é*-zés aránya.

Az *i ~ é* változó megoszlása az *-ít* igeképzőben az alapforrásban
(29. táblázat, N=56)

Az igeképző alakja	<i>-ít</i>	<i>-ét</i>
Esetszám	53	3
Az összes adat %-ában	95	5

Az ide tartozó adatok: *-ít*: *Ki tisztítván* (43), *fel haborítván* (44), *meg bizonyítani* (56), *Ki Szabadította, Szabadítot* (58), *bizonyíthatta* (109 és 110), *böstelenítette* (110), *indítottat, bizonyíttathat* (124), *meg bizonyít, bizonyíthatta* (137), *meg Károsításával* (141), *fordítottanak* (144), *meg bizonyította, böcsteleníteni* (151), *meg csorbitani* (167), *meg nem bizonyíthat* (168), *indíttattak* (169), *bizonyíthat* (170), *indítván* (171), *meg erősítésére, említet* (194), *Szaporítani* (195), *elő mozdítani* (196), *fordítok, fordítom, indítok* (198), *Ki állítom, fordítom, Szaporítom* (199), *indítok* (200), *teljesítem* (201), *említet* (206), *Kénszerített[ek]* (207), *megherössítvén* (209), *el nem idegenítek* (215), *fordítanom, Segíteni, el nem idegenítem* (216), *fordítani* (217), *Segíteni, Segítség* (219), *Segíteni, Segítségre* (221), *kissebítem, szaporítom, Készítettet, teljesítem, tulajdonítom, Szaporítani* (222), *tulajdonítok* (230), *szaporítom* (231).
-ét: *megh térété'm* (130), *fordétom* (201), *fenyétesben* (221).

2.1.3. A magánhangzók időtartama

A továbbiakban a jegyzőkönyvbeli magánhangzók időtartamát vizsgálom, ami szintén alkalmas lehet arra, hogy bizonyos nyelvi jelenségeknek az írnoki normával kapcsolatos viszonyára következtethessünk. A hangjelölés módja azonban kizárja e vizsgálat lehetőségét az *ő* ~ *ó* és *ü* ~ *ű* párok esetében, mivel a deákok e hangpárok rövid és hosszú alakjait nem különböztették meg külön grafémával. A kutatás köréből tehát ezeket a magánhangzó-megfeleléseket kénytelenek vagyunk kizárni. Tudományos szempontból szemlélve érdekes kérdés az, hogy a szegedi élőbeszédből mit engednek beszűrődni az írnokok a nagy tekintélyű városi tanács irataiba. Természetesen az is előfordulhat az efféle vizsgálatok során, hogy az elemző rosszul dönt, és nem tudja egymástól elválasztani a hangjelölés és az élőbeszédbeli kiejtés kérdéseit. Ezt a hibalehetőséget azonban vállalnom kell a kitűzött kutatási célok elérése érdekében. A gyakorlati szövegvizsgálatban azokra az adatokra irányítottam figyelmemet, amelyek a köznyelvi rövid magánhangzók hosszú ejtésére utalnak. Az adatgyűjtést is célirányosan, e szempontot szem előtt tartva folytattam le. Miért a magánhangzók nyúlását tartottam vizsgálendő jelenségcsoportnak? Részint azért, mert a szegedi nyelvjárás viszonylag sok nyúlásos jelenséget produkál, részint pedig azért, mert írástörténeti okokból a hosszú magánhangzók jelölését sokkal informatívabbnak tartom az élőbeszédbeli kiejtés tanulmányozása szempontjából. A rövid magánhangzókat jelölő grafémák ugyanis sok esetben nem a következetes hangjelölés eredményei, hanem a kancelláriai hagyomány folytatódásaképpen a hosszú magánhangzók következtelen jelölése miatt állnak elő. Ha tehát az írnok hosszú magánhangzót jelöl, ez mindenképpen nagyobb figyelmet követel tőle, ellenben a rövid magánhangzó lejegyzése lehet a pusztán rutin következménye is.

A továbbiakban tehát a magánhangzók nyúlását vizsgálom, ez pedig nyilvánvalóan ejtési és hangjelölési kérdés is egyben. A nyúlások körében végzett vizsgálatok első csoportjában az *l* likvida nyújtó hatását vizsgálom (az *r* és *j* hasonló nyújtó hatásának igen kevés a szövegbeli előfordulása, legalábbis releváns fonetikai helyzetben). Az előfordulási gyakorisági mutatók miatt a vizsgálatot célszerű a leggyakoribb hangkapcsolatra, a köznyelvben *-ol*-ként megjelenőre koncentrálni. A jegyzőkönyvekből kihüvelyezett adatokat a 30. számú táblázatban mutatom be. Itt érdemes leszögeznünk, hogy az *ol* > *ó* hangváltozásban másfajta jelenséget kell látnunk, mint

az az ö-zésben, hiszen ez a változás nem egyetlen nyelvjárásra jellemző, hanem – különböző mértékben szinte valamennyire (l. Imre 1971: 130). Mégis érdemes vizsgálnunk, mert a szegedi helyi nyelvváltozatok is sok példát mutatnak erre a nyúlásra, tehát a nyelvjárás alakváltozataival itt is szembesíthetjük jegyzőkönyvi adatainkat.

A köznyelvi *ol* hangkapcsolat jegyzőkönyvbeli megfelelései az alapforrásban
(30. táblázat, N=100)

Szó	ol változat		ól változat		ó változat (= l-kiesés)		SzegSz.
	n=	%	n=	%	n=	%	
<i>boldog</i>	42	100	0	0	0	0	<i>boldog</i>
<i>volt</i>	4	11	33	89	0	0	<i>vót</i>
<i>dolga</i>	10	100	0	0	0	0	<i>dóga</i>
<i>oltalmaz</i>	8	100	0	0	0	0	<i>ótalmaz</i>
<i>szolga</i>	25	100	0	0	0	0	<i>szolga</i>
<i>bolt</i>	5	100	0	0	0	0	<i>bót</i>
<i>polgár</i>	2	100	0	0	0	0	<i>polgár</i>
<i>nyolc</i>	1	12,5	6	75	1	12,5	<i>nyóc</i>
<i>olcsó</i>	1	50	1	50	0	0	<i>ócsó</i>
<i>Smolczpucher</i>	0	0	4	80	1	20	-
<i>molnár</i>	2	100	0	0	0	0	<i>mónár</i>

Az ide tartozó adatok. **boldog**: Boldog (97, 130 [2x], 132, 133, 195, 196, 199, 200, 201, 202, 203, 217, 222), boldogult (168), boldogságát (195) Boldogságos (195, 197 [2x], 198, 199, 200, 201, 202, 220, 225), Boldogh (198, 208, 225), Boldogságos (202, 211), boldogságra (208), Boldogsagos (210), Boldogh (211, 217, 219, 221), Boldoghságos (212, 214 217), boldogh (214), Boldogsagos (222); **volt** : volt (56, 169), voltanak (137) volnának (148), vóltanak (27, 144), vólna (56 [2x], 132, 133, 134, 137, 142 [3x], 169, 181, 188, 194 [2x], 207) vólt (57, 136, 137[2x], 142 [2x], 148, 200, 207), Vóltam (134), Vólna (137, 144), vóltak (139, 200), vólnának (148), vóltát (181); **dolga**: dolgában (27) dolga (27, 28, 148), dolganak (170), dolgoktól (171), dolgokról (179), dolgait (195), dolgaihoz (201), dolgokat (210); **oltalmaz**: oltalmazni (130, 195, 201, 219, 221), oltalmazták (169), meg oltalmazom (201, 222), **szolga**: Szolgálattyaért (98, 178), Szolgnak (130), Szolgájok (130, 169), Szolgája (131), Szolga (132), Szolganak (147, 149), Szolgálattyára (192), Szolgákat (194), ki Szolgáltatom (195), Ki Szolgáltatásáért (195), Szolgá[la]táért (197), Szolgálók (199), Szolgáltatom (199, 202), Szolgnom (203), szolgáltassanak (208), Szolgáljanak (219, 221), Szolgálni (220), Szolgainak (220), Szolgáit (221), szolgálók (224); **bolt**: boltyából

(137, [2x]), *boltyában* (137, 138), *voltyából* (!) (138); *polgár*: *Polgárok* (44), *Polgárságában* (212), *nyolc*: *nyólcz* (121 [2x], 139, 170), *Száz huszonnyólcz* (185), *Tizen'nyólcz* (207), *nyócz* (126), *nyolc*(208); *olcsó*: *olcsó* (156), *ólcsón* (144); *Smolczpucher*: *Smólczpucher* (124, 126 [2x], 168), *Smóczpucher* (126); *molnár*: *Molnárok* (130), *Molnár Kata* (170).

A fenti adatokból látszik, hogy az *ol* hangkapcsolatnak nem sikerült minden lehetséges fonológiai-morfológiai helyzetben való előfordulását kimutatnom a jegyzőkönyvekből: így nincs adatunk az abszolút szóvégi *ol* hangkapcsolatra. Ha lennének ilyen adataink, akkor ellenőrizhetnénk azoknak az elemeknek a forrásban való megvalósulását is, amelyekről – mint típusokról – Imre S. (1971: 131) ír: az *-l* igeképzőét és az *-l* igei személyragét. (Ezeknek a szinkrón ejtésben való megvalósulásairól azt mondja, hogy mindenekelőtt a dunántúli területeken terjedt el a pótlónyúlásos eredetű *-ó* a szóvégen.) De hogyan értelmezhetők a fenti táblázat adatai? Az adatok megoszlása több megoldást is kínál. Az első lehetőség az, hogy az írnokok minden esetben a beszédtenyeket rögzítették a lejegyzés során. Így fel kell tételeznünk, hogy a szegedi nyelvben az *l* nyújtó hatása még csak éppenhogy elkezdett hatni az előtte álló magánhangzóra, hiszen adataink többségének írásmódja nem mutatja ezt a nyúlást – a hosszú magánhangzóknek általános és viszonylag következetes megkülönböztetése mellett (kivételt képez a már említett *ö ~ ő* és *ü ~ ú*). Még kevésbé haladhatott előre az *l* kiesése, amely csak egy köznévi adatban jelenik meg: ez a *nyócz* szóalak a 126. lapon. Az *l* nyújtó hatása egyébiránt nem egyenletesen jelentkezik a különböző szóalakokban, erre az egyes szavak későbbi elemzése során még érdemes lesz visszatérnünk. Ha elfogadjuk ezt a véleményt, akkor kézenfekvőnek tűnik, hogy azért kezd terjedni az *ól* jelkapcsolat a jegyzőkönyvek írásrendszerében, mert az élőbeszédbeli nyelvi változás közbülső fokozata jellemzi a szegedi tájnyelvet a jegyzőkönyvek papírra vetésekor: az *l* már kifejti nyújtó hatását, de még alig-alig esik ki valahol. Érdemes ezt az elképzelést a jelenség kiváltó okainak szempontjából mérlegre tenni.

Azt, hogy az *l*-nek erős nyújtó hatása van, már Gombocz bizonyította méréseivel. Bakó meggyőző fonetikai magyarázata (1944) szerint – amelyet elfogad és idéz Török (1954: 32-3) is – e hangok nyújtó hatása tehát már kiesésük előtt jelentkezik, ennek alapvető oka pedig a likvidák rövid artikulációs időtartama. Az előttük álló magánhangzó nyúlása eszerint valójában (időtartam)pótló nyúlás, már a likvida kiesése előtt is. A pótlónyúlás miatt a likvida artikulációs ideje viszont tovább rövidül, míg nem a percepció küszöb alá esik, azaz megtörténik a kiesés.

Bakónak e magyarázatát elfogadva próbáljuk meg alkalmazni azt az általunk vizsgált forrásra! Eszerint azt állíthatjuk, hogy a jegyzőkönyvi és a szinkrón nyelvjárási adatok közötti jelentős különbséget az 1730-as évektől Bálint Sándor gyűjtéséig eltelt bő két évszázad nyelvi változásainak kellett megszüntetniük, azaz erre az időre esett az *o* magánhangzók többségének nyúlása és szinte az összes zárt, hangsúlyos szótagbeli *l* kiesése a fenti táblázat szavaiban. Ez az elképzelés aligha vehető komolyan, különösen akkor, ha figyelembe vesszük a magyar szakirodalomnak a likvidákkal és a velük egy szótagban álló magánhangzókkal kapcsolatos megállapításait. Vegyük sorra tehát a nyúlás és *l*-kiesés kronológiájával kapcsolatos szakirodalmi állásfoglalásokat! Az általam ismert vélemények közül a változás kezdeti időpontjának meghatározásában Bárczi (1963: 222) képviseli a legradikálisabb álláspontot, aki az *l* kiesésével kapcsolatosan így ír: „Ugyancsak régi írásbeli hagyományt követ a literátusok nyelve, amikor a *volt, told, föld, kiált, tölt* stb. stb.-félékben az *l*-et következetesen megtartja, holott ilyen helyzetben az *l* kiesése mélyen a középkorba nyúlik vissza (már a Halotti Beszédben van rá példa), és a XVI. század végén nyelvjárásaink jelentékeny részére jellemző volt”. Bárczi tehát az *l* kiesését a korai ómagyar korra teszi, ami – a korábban vázolt Bakó-féle magyarázat szellemében – egyáltalán nem mellékes a nyúlás időbeli jelentkezése szempontjából, hiszen az *l* kiesése föltételezi az előtte álló magánhangzó nyúlását, már az *l* artikulációjának észlelhetetlenné rövidülése előtt is. Simonyi Zsigmond *Die Ungarische Sprache* c. művében az *l* kiesését az 1500-as évektől kezdve tartja elképzelhetőnek (magyarul idézi tartalmilag Török [1954: 37]). E cikkében maga Török is hasonló véleményen van: „Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a liquidák közül az *l* nyújtó hatása a legrégebb. Mutatkozik már a XVI. század első felében is, a század végére pedig – Baronyai Decsi munkája alapján – már aránylag fejlett formájában láthatjuk”. Kiss (1879: 182) Pázmány Péter nyelvével kapcsolatosan jegyzi meg, hogy „Az *o* hangzót *l* előtt többnyire hosszúnak írja, mint *óltalmaz, mi-vólt, vóltunk, vóltak* stb”.

A fenti véleményeknek közös sajátossága, hogy a nyúlást és/vagy az *l* kiesését legkevesebb két évszázaddal a szegedi jegyzőkönyvek keletkezése előtti időszakra datálják. Ebből egyenesen következik az, hogy a városi tanácsi iratokban jelentkező kép nem mutathat egy éppen megkezdődött, folyamatban lévő nyelvi változást. Az írnoki hangjelölésből elének tároló kép – a vizsgált nyúlásos jelenségek szempontjából – minden bizonnyal inadekvát a kor beszélt nyelvének állapotára nézve. Ezt a véleményünket alátámasztják egyfelől a nyúlás (és *l*-kiesés)

időbeli jelentkezésével kapcsolatos, nyelvtörténeti adatokra épített vélemények, másfelől a szegedi nyelvjárás szinkrón adatai is. Mi lehet ennek a zavarbaejtő eltérésnek a magyarázata?

Ez a táblázat adatainak kapcsán fölöttébb kérdésre adható második válaszlehetőség lehet: az írnokok hangjelölése nem a szóbeliségben élő nyelv beszédtenyeit tükrözi (hasonló jelenségre már az *ö*-zéssel kapcsolatosan is következtettünk), hanem valamilyen a regiszterrel, az írásbeliséggel kapcsolatos hagyomány- és előírárendszer követ. Az írnokok hivatali tevékenységük során megrostálják a tanúvallomások élőnyelvének jellemzőit, nem mindent tartanak azokból elfogadhatónak. Ez a spontán sztenderdizációs tevékenység részben az írott nyelvváltozatnak, részben esetleg a jogi-közigazgatási regiszternek való megfelelés igényéből táplálkozhat.

A hagyományok erejét jól szemlélteti például – a 30. táblázatban is fölüntetett – *nyolc* számnév alakváltozatainak szinkrón elterjedtsége, amelynek jó összefoglalását nyújtja az MNyA. 675. térképlapja. E lapon egyetlen (!) dél-erdélyi kutatóponton szerepel a számnév elsődleges alakváltozataként olyan hangsor, amely az ejtésben tartalmazza az *l* hangot, és egy felvidéki kutatóponton tűnik föl még az *l*-es hangsor mellékváltozatként, miközben a helyesírási hagyomány és az ún. „igényes köznyelv” is csak az *l*-t tartalmazó írás- és ejtésváltozatot ismeri el, és – saját tapasztalataim szerint – az *l* nélküli ejtésvariánsok kisebb-nagyobb mértékben stigmatizáltnak számítanak. (Természetesen jó volna, ha élőnyelvi attitűdvizsgálattal is alá tudnám támasztani az *e* változattal kapcsolatos intuíciónkat, de ilyenről sajnos nincs tudomásom.)²³ Az MNyA-térképlap olyan képet mutat a *nyolc* számnév tájnyelvi megvalósulásairól, ami meglehetősen furcsa. A sztenderd nyelvi *ol* hangkapcsolat megfeleléseiben – a sokféle magánhangzó-változat jelenléte mellett – igen nagy mértékű invariabilitás jellemzi a hangkapcsolat megvalósulását az *l* megléte vagy hiánya szempontjából. Ha ez a nyelvjárási mozaik esetleg nem is ennyire egyszínű az *l* meglétét vagy hiányát tekintve (esetleg léteztek olyan táji alakváltozatok, amelyek valamilyen oknál fogva nem vagy nem kellően reprezentálódnak az MNyA-lapon), akkor is azt kell látnunk, hogy az *l*-et tartalmazó változatoknak enyhén szólva hiányos a nyelvföldrajzi elterjedtségük. Ennek ellenében viszont aligha tarthatta fenn más a sztenderd *nyolc* alakváltozatot, mint maga az íráskép vagy a területi

²³ Sándor–Langman–Pléh (1998: 37) ügynökvizsgálatában az *l*-törlés „közepesen megbélyegzett” jelenséggént jelenik meg, csakhogy e besorolás a tanulmány 3. jegyzete szerint inkább a kutatók intuíción alapul.

változatok fölé rétegződő, normatívnak tartott nyelvváltozat. De – visszatérve az írott források és az íráskép szerepére – képzeljük el, hogy néhány száz év múlva valakiknek az lenne a feladatuk, hogy a ma keletkezett írott forrásokból a ma beszélt nyelvváltozatait rekonstruálják, például a *nyolc* számnév ejtése tekintetében! Vajon milyen kép rajzolódna ki a ma írott forrásaiból, egyezne-e ez a mai beszélt változatok ejtési sajátosságaival vagy az MNyA-ból élénk tároló képpel?

Ezért gondolom azt, hogy a deáki regiszterbe sorolható írott források ismét csak csak erős kritikával használhatóak a tárgyalt időszak beszélt nyelvének vizsgálatában. A jegyzőkönyvek inadekvátságát és annak mértékét azonban lehet és kell is behatóan tanulmányozni, mert sok információval szolgálhat számunkra annak megfigyelése, hogy hol, milyen pontokon van eltérés az írott szövegek nyelvhasználati sajátosságai és a nyelvjárásterületen nyelvi pótkompetenciánk alapján elvárt értékek között. Ha ezekben az eltérésekben tendenciák rajzolódnak ki, akkor azonosítani tudjuk az írnoki normába illeszkedő vagy attól idegen jelenségeket. Ha pedig ezeket a jelenségeket tágabb diakrón összefüggésekbe ágyazzuk, akkor folyamatában tudjuk vizsgálni egyes nyelvi változatok megítélését és esetleg meghatározhatjuk azokat az attitűd-tényezőket, amelyek eredőjeképpen egyes jelenségek mai nyelvhasználatunkban normatívnak számítanak, mások viszont normán kívülinek. Meggyőződésem, hogy az egyes szinkrón nyelvi jelenségek mai nyelvhasználói megítélése csak a diakrónia felől ragadható meg.

A továbbiakban érdemes megvizsgálunk, hogy a nyúlás és *l*-kiesés tekintetében forrásunk szegedi tájnyelvnek való megfelelése magában rejt-e olyan tendenciákat, amelyek többletinformációval szolgálhatnak számunkra az egyes jelenségek megítélésével kapcsolatban. Ehhez érdemes alaposabban szemügyre vennünk a 30. táblázat adatait. A legkevesebb nehézséggel azon szóelőfordulások esetében találkozunk, amelyeknek jegyzőkönyvi és mai szegedi nyelvjárási alakja azonos. Ezen szavaknak legnagyobb csoportja az, amely szóalakokban a mai napig sem történt meg a nyúlás és az *l* kiesése. Táblázatunkból mindenképpen ide sorolhatjuk az alábbiakat: *boldog*, *szolga*, *polgár*. A *szolga* szó esete érdekes, hiszen a SzegSz. a *szolga* alakot tünteti fel, de a *szógáll* származékszóban már a nyúlás és *l*-kiesés is megtörténik. Pedig a *szolga* megfelel a Török (1954: 35) által megszabott nyúlási feltételnek: hangsúlyos, zárt szótagban az *o* nyúlását váránk.

A *szolgál* képzett szóban záródik a második szótag is, de nem valószínű, hogy közvetlenül ez hatna az első szótag magánhangzójának időtartamára – talán inkább e második szótag hosszú magánhangzójának van nyújtó hatása az első szótag magánhangzójára a *szógáll* szóalakban. A *boldog* szó lejegyzésében a nagy számú előfordulás teljes következetességgel párosul a deáki hangjelölésben: valamennyi előfordulása *ol* jelkapcsolatot tartalmaz. Ez a kép tökéletesen megfelel a szegedi tájnyelvben ma élő formának is. Ezt a következetességet az is támogathatta, hogy a *boldog* szó szinte kivétel nélkül az esküformulák invokációs részében kerül elő a *Boldog asszony* vagy *Boldogsagos Szűz Mária* szerkezetekben illetőleg ezek variánsaiban. Az esküformulák szövegeinek kötöttsége miatt itt fennáll a mechanikus másolás lehetősége is, bár ennek mindenképpen ellentmond a szónak hol *g*-s, hol *gh*-s írásmódja. A *polgár* szó lejegyzése is összhangban van a mai nyelvjárási alakkal, bár erre összesen két előfordulást találunk a forrásban.

A következő csoportba azok a szóalakok tartoznak, amelyeknek lejegyzésmódja éles ellentétben áll a mai nyelvjárási alakjukkal: *dolga*, *oltalmaz*, *bolt*, *molnár*. E szavak leírásában sem a nyúlást, sem az *l* kiesését nem jelölték az írnokok, egyetlen előfordulásban sem. Az írásuk tehát következetes, és igen nehezen hozható összhangba a szegedi nyelvjárásban ekkor elvárható szóalakokkal.

A *dolga* szóalak külön figyelmet érdemel, hiszen a szegedi tájnyelv itt olyan nyúlást produkál, amely már túlmutat a jelenségnek Török (1954) által megfigyelt föltételein. A *dolog* ~ *dolga* párt megfigyelve észrevehetjük, hogy a birtokos személyragos alakban ideiglenesen záródik az első szótag, de az egyes szám nominativusban nyílt. Török megfigyelése szerint az ilyen esetekben nem következett be a nyúlás Baronyai Decsi nyelvében. A szegedi nyelvváltozatban viszont megtörténik ez, sőt az *l* kiesése is – ám ebből a deáki íráshagyomány semmit nem tükröz. Hogy a deákok valóban nem feltétlenül a nyelvi tényeket rögzíthették, azt jól mutatja az a szöveghely az 58. lapon, ahol a bűnös nyolc hónapi elzárásáról esik szó: itt a *nyolc* számnévnek a nyúlást és *l*-kiesést jelölő alakváltozata bukkan föl: *nyócz* – ez eddig megfelelhet a hangzó beszédnek. De azután a következő szóban már a túlkompenzáció is bekövetkezik: a deák *holnapi*-t ír a mai nyelvi *hónapi* 'monatlich' helyett. Az *l* betoldása aligha értelmezhető itt másként, mint túlhelyesbitésként, amely a kisebb megbecsültségű forma használatától való félelem következtében áll elő: a deák az észlelt hosszú *ó* hang jelölésére a

megszokott *ol* jelkapcsolatot használja. Lehet, hogy a *nyolc* számnévnek az előbb bemutatott írásmódját itt kompenzálja.

A 30. táblázat szavainak harmadik csoportja az, amely szavak mai nyelvjárási alakjaiban nyúlás és *l*-kiesés van, és ezek valamilyen mértékben az írásképpen is tükröződnek. E szempontból egy csoportba tartozik a mai köznyelvi *volt*, *nyolc*, *olcsó* és *Smolczpucher* jegyzőkönyvbeli megfelelése. A *volt* lejegyzése részben következetesen tükrözi a nyelvjárástól pótkompetenciánk alapján elvárt ejtésmódot, hiszen az *ó* hosszúságát a legtöbb esetben jelölik a deákok. Másfelől viszont egyetlen esetben sem jelölik az *l*-nek szintén elvárható kiesését. Ebből arra is következtethetnénk, hogy a változási folyamat közbülső állomását látjuk a forrásban: a magánhangzó már megnyúlt, de az *l* még nem esett ki. Sokkal valószínűbbnek tartom – a korábban ismertetett kronológiai vélemények fényében –, hogy a Bárczi (1963: 222) és Benkő (1957: 95) által említett íráshagyományt követik itt az írnokok. Figyelemre méltó, hogy a létigének ugyanezt az írásmódját figyelte meg Kiss (1879: 182) Pázmány gyakorlatában.

Érdemes külön szólni a *Smolczpucher* személynév írásmódjáról és valószínű ejtéséről is. E név az egyetlen szó, amelynek lejegyzéseiben föl sem bukkan az *ol* grafémakapcsolat, az öt előfordulás ötször mutatja a hosszú *ó*-s jelölést. A név lejegyzése során egyszer még az *l* kiesést is jelöli a fogalmazó. Mi lehet az oka az előbeszédhez közelebb álló jelölésmódnak e tulajdonnév esetében? Minden bizonnyal a konvenció hiánya. Ennek a névnek valószínű ritka előfordulása miatt (vessük össze föltételezhető előfordulási gyakoriságát a létige *volt* alakjáéval) nem volt kidolgozott, hagyományos írásmódja a deáki normában. A szövegek lejegyzője tehát nem követhette a hagyományt, így intuíciójára volt utalva. Talán éppen ezért születnek a fonetikusabb írásmódú formák.

E szócsoporthoz tartozik még a *nyolc* szó, amely a várt *nyóc* ejtést egyszer, a *nyólc* változatot hatszor, a *nyolc* változatot pedig ismét csak egyszer mutatja írásképpen. A konvenció és az ejtést tükröző írásmód keveredik a három lehetséges lejegyzési módban. Az *ó* hosszúságának domináns jelölése az ejtéshez közelebb álló írásmód megvalósulását mutatja, de az *l* vélhető kiesésének pusztán egyszeri jelölése a konvenció erejét is szemlélteti. Végezetül e csoportba tartozik az *olcsó* szó is, amely kis számú előfordulásában egyszer-számú mutatja az *ol* és *ól* változatot.

Az *l* kiesésének jelölésével kapcsolatban mindenképpen érdemes azt a néhány egyéb esetet is szemügyre vennünk, amelyek talán szintén a likvida kiesésére utalnak hangjelölésükkel, csak nem az *o* hang, hanem más magánhangzó utáni helyzetben. Ezen adatok száma is igen csekély a jegyzőkönyvben, összesen négy adat tartozik ide. Ezek a következők: *elő járomnak* (216), *fére tévén* (217), *előjárojnak* (219), *elő Jároinak* (220). Nem állíthatjuk bizonyosan ezekről az adatokról, hogy egyértelműen az *l* kiesését jelölik, hiszen íráshibára is gyanakodhatunk. Az egyes szavakat tekintve különböző annak a valószínűsége, hogy itt az általunk tárgyalt jelenség jelenik meg az írásmódban, ezért érdemes külön is tanulmányozni ezeket a szóalakokat. Az *elő járo* szó látszólag nehéz kérdést rejt magában, hiszen az *ő* hosszúságát egyáltalán nem jelölték az írnokok, ugyanakkor a morfofonológiai helyzet miatt valószínűsíthetjük a hosszú *ő*-s ejtést minhárom előfordulás esetében (a 216., 219. és 222. lapon). Ebben az esetben – véleményem szerint – az előbeszédbeli *l*-kiesés írásbeli jelölésére gondolhatunk, és egyúttal az írott nyelvváltozat normájának pillanatnyi figyelmen kívül hagyására. A *fére tévén* szintén az előbeszéd sajátságait tükrözheti (általában ma sem ejtjük az igekötőben az *l*-t: *fére ~ férre*). Azonban ez utóbbit íráshibának is tarthatjuk, mert igen kevés adatunk van rá a forrásban, nincs módunk tehát a szóalak jelölését sok példán vizsgálni. Az itt felsorolt néhány adat tehát nem változtatja meg azt a képet, amelyet az *l* kiesése kapcsán vázoltunk fel az írnokok hangjelöléséről.

Összefoglalván a pótlónyúlásról és annak jelöléséről eddig tett megfigyeléseket, alapforrásunkkal kapcsolatban azt állapíthatjuk meg, hogy a jegyzőkönyvek hangjelölése az *l* előtti magánhangzó nyúlásának és az *l* kiesésének jelölése szempontjából kevéssé felel meg a nyelvjárás föltételezhető akkori hangállapotának. A megfelelés a magánhangzó hosszúságának jelölésében jobban, míg az *l* kiesésének jelölésében alig érvényesül. A részletes elemzés során a rendelkezésre álló adatokból azt a következtetést vonhattuk le, hogy az *l* előtt *o* magánhangzó nyúlását az első szótagbeli magánhangzók esetében – legalább részben – tükrözi a hangjelölés. A nyúlás írásbeli jelölése nem mutat szoros összefüggést a szóalak szótagszámával, tehát nem állíthatjuk, hogy csak az egy szótagú szavakat érintené a magánhangzó nyúlása vagy legalábbis ennek jelölése. Abban sem látunk szabályszerűséget, hogy a megvizsgált hangkapcsolat utáni hangzó minősége befolyásolná a nyúlást vagy annak írásbeli jelölését.

A választott másik forrás az *-l* előtti *o* nyúlásának jelölését csak nyomokban mutatja: a 46 szóba jöhető esetből 42 ízben rövid, 4 alkalommal hosszú magánhangzót jelöl a likvida előtt. Azt is hozzá kell ehhez fűznünk, hogy négy jelölt hosszú *ó* (*tólnánál, vólt, tólvai, sólgalt*) mind olyan szavakban fordul elő, amely szavaknak rövid *o*-s jelölése is megtalálható a büntető törvényszéki iratokban – ráadásul az ellenpéldák száma a *tólna* földrajzi név kivételével lényegesen nagyobb, mint a hosszú magánhangzós jelölésű példáké. Utóbbi esetben a név kicsi előfordulási gyakorisága miatt kiegyenlített a két változat aránya. Különösen elgondolkodtató, hogy azokban a szóalakokban, amelyek az azonszótagú *-l* kiesését mutatják, egyetlen esetben sem találjuk meg az *-l* előtti magánhangzó hosszúságára utaló írásváltozatot, tehát *kucsot, bot* (< *bolt*) és *szonokba* (*Szolnokba*) szerepel a kontrollforrásban. Ugyanakkor e szavak első szótagbeli magánhangzója minden bizonnyal hosszan hangzott, hiszen a nyúlást nemcsak az *l* kiesése, hanem a hangsúlyos helyzet is erősítette. A többi *l*-kiesést mutató szó sajnos nem forrásértékű jelen probléma szempontjából, hiszen az *által* < *átal* esetében eredetileg is hosszú az *l* előtti magánhangzó, a *töltött* < *tötöt* előfordulása pedig azért nem releváns, mert a kontrollforrás hangjelölése egyéb helyzetekben sem különbözteti meg a rövid és hosszú *ő*-t.²⁴

A fenti elemzés szemlélteti azt, mennyire óvatosan kell fölhasználni az írnoki regiszter nyelvemlékeit egy korábbi nyelvállapot hangzó nyelvváltozatának megismerésében. Ugyanakkor hasznos információkat nyerhetünk abból, hogy mely nyelvjárási jelenségek kerültek be a vizsgált írott nyelvváltozatokba, és melyek nem – az íráshagyománynak és az írnoki normafölfogásnak köszönhetően. Azt is láttuk, hogy két forrásunk nem azonos módon kezeli a jelenséget. Az elemzés mutatja az íráshagyomány szerepét és fontosságát a vizsgált regiszterben. E hagyománynak is jelentős szerepe lehetett bizonyos nyelvi változásoknak az írott nyelvváltozatokon kívül tartásában, és így közvetve azokban a spontán, nem irányított sztenderdizációs folyamatokban, amelyek fölrajzolták a mai normatív nyelvváltozatok körvonalait.

---

²⁴ A tárgyalt nyúlásos jelenséghez szorosan kapcsolódó *l*-kiesést külön tárgyalom a későbbiekben.

2.2. A mássalhangzórendszer vizsgálata

A szövegek mássalhangzórendszerének vizsgálatában ugyanazok a célkitűzéseim, mint a magánhangzórendszer jellemzésekor. Célom, hogy a nyelvelém pontos jellemzését adjam a kiválasztott fonetikai változók tüzetes vizsgálatával. A kutatás fő vonatkoztatási rendszere a szegedi tájnyelv föltételezhető XVIII. századi állapota. A szegedi nyelvjárással való egyezések és az attól való eltérések foglalkoztatnak e fejezetben is, hiszen az általam bemutatni kívánt spontán sztenderdizációs folyamat a részletekben, a nyelvjárási alakoktól való tendenciaszerű eltérésekben ragadható meg leginkább. A magánhangzórendszerhez viszonyítva könnyebb és nehezebb is az elemzés. Nehezebb azért, mert a magyar nyelvjárások és más, társadalmi érvényű nyelvváltozatok eltérései sokkal inkább a magánhangzórendszerben jelentkeznek, mint a mássalhangzóknál. Könnyebb pedig azért, mert lényegesen kevesebb adatot kell feldolgozni a mennyiségi vizsgálat során, mint a magánhangzók esetében.

A magyar nyelvjáráskutatás a területi változatok elkülönítésére az egyes nyelvjárások magánhangzóállományát és az egyes magánhangzók megterheltségét hagyományosan sokkal inkább hasznosítani tudja, mint a mássalhangzórendszerek efféle összevetését (vö. Imre 1971: 63-74). Ez a magyar nyelvjárások némely elnevezésében is tükröződik (ő-ző, í-ző, ë-ző, a-zó stb. nyelvjárások), kivételt képeznek például azok a terminusok, amelyek az *ly* nyelvjárásbeli megvalósulásaira utalnak: *l*-ező vagy *ly*-ező nyelvjárás. A magyar nyelvjárások viszonylag kevesebb eltérést mutató mássalhangzórendszereinek sorába illeszkedik a szegedi népnyelv is. A nyelvjárás viszonyítási alapként meghatározza azoknak a jelenségeknek a körét, amelyeknek szövegbeli előfordulásaira figyelmet kellett fordítanom az anyaggyűjtés során. A kutatás nem kecsegtet olyan gyakran előforduló, elterjedt nyelvi változó vizsgálhatóságával, mint például az *ë* ~ *ö* volt a magánhangzóknál, ennek alapvetően az az oka, hogy a szegedi nyelvjárás a mássalhangzók rendszere és megterheltsége tekintetében csak kisebb mértékben tér el a többi dialektustól és a sztenderd magyar nyelvváltozattól. Az anyaggyűjtés során az is bebizonyosodott, hogy ezek a vizsgálandó változók közel sem mutatnak olyan előfordulási gyakoriságot, mint a már tárgyalt magánhangzóváltozók, ezért a mássalhangzókkal kapcsolatos megfigyelések mögött sok esetben nem állnak statisztikailag releváns adathalmazok. Ugyanakkor a változók viszonylag kisebb számú előfordulásából is lehet következtetéseket levonni a

nyelvjárási jelenségek érvényesülését érintően, így nem szabad lemondani ezekről a megfigyelésekről sem. Érdemes összehasonlítani a normakövetés szempontjából az írónoki nyelvváltozat aktuális nyelvi megoldásait a magánhangzóknál tapasztaltakkal.

A vizsgálatba bevonandó változók körének meghatározásához a szegedi nyelvjárás mássalhangzórendszerének pontos ismeretére volt szükségem. A legtöbb, a magyar nyelvjárásokat összességükben áttekintő munka, így pl. Imre (1970: 343) is némileg vázlatos képet nyújt a szegedi nyelvjárásnak ezen aspektusáról. Szintén nem túl könnyen hasznosítható egy ilyen áttekintésre – éppen jellegénél fogva – a SzegSz. sem. Ezért olyan tájnyelvi monográfiát kerestem a változók kiválasztásához, amely részletesebb áttekintést ad a szegedi mássalhangzórendszeréről. Mivel magáról Szeged nyelvéről ilyen nem áll rendelkezésünkre, ezért a Szeged nyelvéhez igen közel álló Tápé nyelvét ismertető monográfiát használtam (a továbbiakban: Végh 1971). Ennek segítségével sikerült meghatároznom azoknak a jelenségeknek a körét, amelyekkel mindenképpen érdemes foglalkozni a mássalhangzórendszer vizsgálata során. A következő nyelvjárási jelenségek kerültek be az alapforrásban vizsgált változók körébe: **palatális *ny*-ezés és depalatális *n*-ezés, a teljes hasonulásnak a köznyelvinél szélesebb körű megvalósulása, az *l*-lel kapcsolatos kieséses jelenségek és a magánhangzóközi helyzetű mássalhangzók nyúlásos jelenségei.** A forrásadottságoknak megfelelően a kontrollforrásban e változók közül vizsgálok a **palatális és apalatális tendencia** érvényesülését és a köznyelvinél szélesebb körű **teljes hasonulásokat**, mint a tájnyelvre jellemző sajátosságot, a mássalhangzók mennyiségi jelenségei közül pedig az **azonszótagú *-l* kiesését és a szóvégi *-t* törlését**, mint a beszélt nyelvi és írott nyelvi norma konfliktusának jellemző példáját. Alapforrásomban a mássalhangzók nyúlásának körében Abaffy (1965) alapján vizsgáltam olyan jelenségeket is, amelyek nem választhatók el a hangjelölés kérdéseitől: a középfok jelének alakjait, az igék múlt idejének jelét, a locativusi *-t* ragot és a befejezett melléknévi igenév képzőjének megvalósulását. A közismert – területi különbségeket is mutató – mássalhangzójelenségek közül ném foglalkoztam az affrikálódással, rövidüléssel és hiátustöltéssel, mert ezek nem mutatnak jelentős eltérést a köznyelvhez képest a mai szegedi nyelvjárásban – föltételezésem szerint annak XVIII. századi változatában sem.

A fent ismertetett jelenségkörben az anyaggyűjtést ismét az Abaffy (1965) által alkalmazott módszertani elvek szerint végeztem: összegyűjtöttem mindazokat az

előfordulásokat, amelyek a köznyelvtől való eltérést vagy önmagukon belüli ingadozást mutatnak. E módon egy-egy változó tárgyalásakor a példák és ellenpéldák is rendelkezésre állnak, így a változatok egymáshoz viszonyított arányairól is képet alkothatunk.

2.2.1. Palatális és depalatális tendencia

A mássalhangzójelenségek közül elsőként a depalatális *n*-ezést és a szövegekben csak igen szórványosan jelentkező *ny*-ezést vizsgálom – ezt azonban mindkét forrásban.²⁵ Végh (1971: 822) a következőképpen foglalja össze a tápéi nyelvjárás palatális és depalatális tendenciáját: „A köznyelvhez viszonyítva tehát az *ny*-et tartalmazó szavak egy részében apalatalizációt (depalatalizációt) találunk, az *n*-et tartalmazó szavakban pedig más hangtani helyzetben palatalizációt; voltaképpen tehát az *n*-es és *ny*-es paradigmák bizonyos fajta kiegyenlítődését tapasztaljuk”. Ugyanitt arról is ír, hogy a jelenség főként a névszók körében mutatkozik, bár egyes nazálisra végződő igék csoportjában is kimutatható.

Ezek után érdemes összefoglalnunk, milyen képet mutat bázisforrásunk e tendenciák érvényesülése szempontjából. Az anyaggyűjtés arról győzött meg, hogy viszonylag alacsony a tendenciák szempontjából releváns szóelőfordulások száma a forrásban. A depalatalizáció szempontjából lényeges adatokat a 31. táblázatban mutatom be.

A depalatális tendencia az alapforrásban
(31. táblázat, N=30)

A szó köznyelvi változata	Előfordulások száma <i>n</i> -nel	Előfordulások száma <i>ny</i> -nyel	Tápé
<i>hányni</i>	1	0	<i>hánni</i>
<i>Karácsony</i>	1	0	*
<i>adomány</i>	1	4	*
<i>adományt</i>	4	2	*
magányos	1	0	-
<i>Kényszerített[ek]</i>	1	0	-
<i>Boldogasszony</i>	1	14	<i>asszon</i>

²⁵ A *ly ~ l* változót nem szükséges vizsgálni, mert a nyelvjárásban még allofónként sem él a *ly* hang, vö. Végh (1971: 822) és Imre (1971: 343).

*A szó nem szerepel ugyan Végh (1971) munkájában, de jól illeszkedik a munka egyik jelenségcsoportjába, amelyeket a szerző más példaszavakon mutat be..

Az ide tartozó adatok – *n*-ezők: *hánni* (137), *Karácson* (144), *adománt* (195, 197, 199, 225), *magános tekintetet* (201), *adomán* (206), *Kénszerített[ek]* (207), *Boldog Aszón* (219);
ny-ezők: *Karácsony* (141), *adomány* (196, 201, 202), *adományt* (214, 222), *Boldog Aszszony* (130,195, 196, 197, 198, 200, 201, 211, 214 [*boldogh Aszszony*], 217 [*Boldog Aszony*, 2x], 221 [*Boldogh Aszony*], 225 [*Boldog Aszszony*].

A köznyelvihez képest palatalizáltabb ejtésváltozatra csak két adatot találtam ugyanazon az oldalon, ezeket nem is érdemes táblázatba foglalni: *tehenyet* és *Tehenyet* (208). E szóalaknak nem találtam *n*-ező változatát a jegyzőkönyvben. A szó Végh (1971) példaszavai között nem szerepel, a SzegSz. pedig nem adatozza *ny*-ező változatát. De mit is mutatnak a fentebb felsorolt szóalakok a nyelvjárás és a vizsgált szövegek viszonyáról?

A jegyzőkönyvi szövegek a depalatalizáció szórványos előfordulásaival a jelenségnek hasonló rendszerbeli kiterjedtségére utalnak, mint amilyenre a tápéi nyelvjárás szinkrón adatai alapján számíthatunk. Az a tény azonban, hogy ellenpéldákat is találunk az *adomán* ~ *adomány*, *adománt* ~ *adományt* és főként a *Boldog asszon* ~ *Boldogasszony* vonatkozásában, feltétlenül arra utal, hogy a vizsgált írott nyelvváltozatban a tápéi nyelvjárás depalatalizáló jellege messze nem érvényesül teljes mértékben. Kézenfekvő volna ezt a nyelvjárástól való eltérést a korábban is sokat emlegetett tényezőknek (mindenekelőtt az írott nyelviségnek és a regiszternek) a számlájára írni, azonban – bár ezt a magyarázati lehetőséget is magában hordja az anyag –, nem szabad abszolutizálnunk a korábbi szempontokat. Az is elképzelhető, hogy a palatalizációnak – a tápéi nyelvjárás felől szemlélve – következetlen érvényesülése nem a már sokat emlegetett spontán sztenderdizációs folyamatok, hanem valamiféle helyi nyelvjáráskeveredés vagy regionális köznyelvűsödés következménye. Nem szabad ugyanis megfeledkeznünk arról, hogy nincs elegendő mennyiségű adatunk (sem diakrón sem szinkrón) annak a kérdéskörnek a pontos megválaszolására, hogy e szórványos jelenség szempontjából van-e különbség a tápéi és a szegedi népnyelv között, és ha van, akkor ez az eltérés milyen mértékű. A SzegSz. a *hánni* főnévi igenévi alak kivételével nem közöl depalatalizáló adatot a vizsgált szavak esetében, de lehetséges, hogy a szótár teljes anyagának átvizsgálása más eredményt hozna, és ez a tápéi

nyelvtől való eltérés az adatfelvétel teljesen különböző módszereiből is származhat. Ezt a kérdést tehát egyelőre – a jelenlegi adatmennyiséget figyelembe véve – nyitva kell hagynunk.

A legtöbb adatot az *adomány* és a *Boldogasszony* főnevek előfordulásai szolgáltatják, ezért ezeket közelebbről is szemügyre vesszük. Az *adomány* szó alanyesetű előfordulásai így jellemezhetőek: egy depalatalizáló alak és négy ellenpélda. A tárgyesetben viszont megfordul a helyzet: négy *n*-es változatra jut egy *ny*-ező. A legfontosabb fölmerülő kérdés, hogy lehet-e ebben az adateloszlásban valamiféle morfo(fono)lógiai meghatározottság. A tápéi nyelvjárás következetes ebből a szempontból, hiszen alanyesetben és a mássalhangzós toldalékok előtt *n*-ező, míg intervokális helyzetben *ny*-ező alakváltozatok élnek – erről Végh (1971: 822–3) részletesen ír. Az *adomány* szó különböző tárgyesetű változatainak fenti eloszlása tehát – figyelembe véve a tápéi nyelvjárás sajátosságait – talán nem a morfofonológiai helyzet következménye, hiszen a fentiek szerint a nyelvjárási példák mindegyikében *n*-ező változatot várnánk. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy az adatok fenti képe vagy a különböző (presztízsu) nyelvváltozatok keveredése következtében áll elő az *adomány* szó esetében, vagy pedig az írás következtelenségének köszönhető. Ez utóbbi elképzelést némileg támogatná az is, hogy a nominativusi alakban a szó végén áll a nazális, így a szöveg lejegyzőjének figyelmét jobban megragadja annak jele, az utolsó graféma, míg az accusativusi esetben nehezebb észrevenni (és így esetleg utólag javítani) a hangjelölést. Van ugyanakkor a *Boldog asszony* szó egy *n*-ező változatára tizennégy *ny*-ező alak jut a csak alanyesetű előfordulásokban, itt tehát domináns a tápéi nyelvtől eltérő forma. Ennek oka lehet – az előbbieknél megfelelően – a szóvégi helyzet, de a szót tartalmazó beszédaktus értékű esküszövegek kötöttsége, és ennek következtében a textusok valószínűleg igen pontos másolása is.

A depalatalizációs eseteket összességükben szemlélve azt is érdemes vizsgálni (a kevés releváns adat ellenére is), hogy milyen a nyelvjárásnak megfelelő alakváltozatok és az ellenpéldák aránya. Az *n*-ező és a sztenderd változatok aránya eltér a más jelenségek vizsgálatakor tapasztalttól, hiszen a nyelvjárásra jellemző alakok viszonylag nagy számban maradtak meg, különösen, ha a *Boldogasszony* szó előfordulásait nem tekintjük. Ezt azt mutatja, hogy nem feltétlenül – vagy nem olyan mértékben – tartották az írnokok kerülendőnek a tápéi (és valószínűleg a szegedi) nyelvjárás szórványos *n*-ezését, mint más jelenségeket. A nem elhanyagolható számú *ny*-ező előfordulás utalhat a jelenséggel kapcsolatos bizonyos mértékű

tartózkodásra, de az írásgyakorlat következetlenségére is. A kérdés megnyugtató megválaszolásához mindenképpen árnyaltabb képpel kellene rendelkezünk a szegedi dialektus mai és történeti viselkedéséről a depalatális *n*-ezéssel kapcsolatban. Csak növeli a bizonytalanságot, hogy Imre (1971) sem a szeged környéki nyelvjárás jellemzésekor (343), sem a fonetikai jelenség tárgyalásakor (253–4) nem említi a depalatális *n*-ezést a Szeged környéki táji nyelvváltozattal összefüggésben.

A palatális *ny*-ezés összesen két jegyzőkönyvbeli adata még a fentiekhez hasonló következtetéseket sem tesz lehetővé, mindössze annyit állapíthatunk meg, hogy a jelenség nem idegen a tápéi dielektustól, és így talán Szeged nyelvétől sem. Tekintsük át ezután, hogyan érvényesül e nazálisokat érintő két tendencia a kontrollforrásban, van-e különbség a két forráscsoport között e jelenségek reprezentációjában. A depalatalizációra utaló adatokat érdemes az alábbi táblázatban összefoglalni.

A depalatalizáció adatai (és az ellenpéldák) a kontrollforrásban
(32. táblázat, N=19)

A szó köznyelvi változata	Előfordulások száma <i>n</i> -nel	Előfordulások száma <i>ny</i> -nyel
<i>fenyeket</i>	1	0
<i>cigány</i>	6	4
<i>legény</i>	6	2
<i>kapitány</i>	1	0
Összesen	13	6

Az ide tartozó adatokat azért érdemes felsorolni, mert a hangkörnyezetnek és a depalatalizációnak az összefüggése is fölfedhetővé válhat ezáltal. A **depalatalizációban** érintett szavak adatai: *törvent* (2x), *törveny*; *fenegetek*; *czigantul*, *czigantúl* (2x), *czigan-tul*, *cziganyoknak*, *czigany* (2x), *czigának*, *zigant*, *cziganyokkal*; *legennek*, *légént*, *legeny* (2x), *legent* (3x); *kapitan*.
A szórványos **palatalizációban** érintett (nem foglaltam táblázatba): *ispányokkal*; *illen*y; *istvany*nak.

Mit mutatnak kontrollforrásunk adatai a fönti két jelenség szempontjából? A kép nagyon hasonló a magisztrátusi jegyzőkönyvben tapasztaltakhoz: a néhány szóra korlátozódó depalatalizáció – amelyre a tápéi nyelvjárásból is vannak adataink – nagyjából úgy jelenik meg az

ellenőrző forrásban, mint az alapkörpuszban, azaz a jelenségkörbe tartozó szóalakok mellett több esetben megtaláljuk a szónak a depalatalizációt nem mutató változatát is – bár az önmagukon belül ingadozást mutató szavak esetében mindig nagyobb a depalatalizált változatok száma.

Nem haszontalan, ha elidőzünk kissé a kontrollforrásnak a depalatalizációt mutató adatainál, mert a fenyítő törvényszéki forrás adataiból az világlik ki, hogy a depalatalizáció érvényesülését és a tendenciában érintett szavak egyes alakjaiban való megvalósulását a hangkörnyezet határozza meg. A kontrollforrásbeli *czigán* ~ *czigány* és *legén* ~ *legény* előfordulásait szemügyre véve olyan tendencia látszik kirajzolódni, amely következetesen érvényesül a két szó adataiban: ha az *ny*-t a *-t* mássalhangzó követi, akkor minden esetben megtörténik a depalatalizáció, ha azonban magánhangzóközi vagy abszolút szóvégi helyzetben van a nazális, akkor jellemzően nem játszódik le a folyamat. Vannak persze a szóvégi helyzetű nazálisra olyan adataink is, amelyek a depalatalizáció érvényesülését mutatják ebben a fonetikai helyzetben (*kapitan*, illetőleg az alapforrásból: *Karácson*, *adomán*), ám ezek az adatok minden bizonnyal levezethetők a depalatalizációt „szabályos” helyzetben mutató szóalakokból a depalatalizált nazálist tartalmazó tö analógiás kiterjesztésével. Két olyan adatunk van a két korpuszban, amely e tendencia érvényesülését gyengíti: az *adományt* szóalak kétszeri előfordulása a bázisforrásban – viszont önmagában ez a két nyelvi adat nem cáfolja a többi adatból leszűrt következtetést.

A fenti tapasztalatokat összegezve azt mondhatjuk, hogy a két korpusz tehát bebocsátja az írott nyelvbe a szegedi és Szeged környéki XVIII. századi beszélt nyelvváltozatoknak e föltételezett sajátosságát, és mindkettő megengedő módon viszonyul a helyi nyelvváltozathoz.

2.2.2. A teljes hasonulások

A továbbiakban a teljes hasonulásoknak a köznyelvinél szélesebb körű érvényesülését tekintem át a két korpuszban, mint olyan nyelvjárási sajátosságát, amely a helyi tájnyelvnek egyedi, forrásmunkákban jól adatolt jellemzője. Végh (1971: 823–4) megállapítja a tápéi nyelv

tárgyalása során, hogy a teljes hasonulás hatóköre nagyobb e nyelvváltozatban, mint a köznyelvben. A teljes hasonulásnak az általa ismertetett típusai közül kettő érdemel különös figyelmet a forrás szövegfordulásai alapján: az első néhány -gy végű igető gy-jének hasonulása az utána álló formáns kezdő mássalhangzójához, a második az *rl > ll* hasonulás, amely szintén megkülönbözteti a tápéi népi nyelvet a köznyelvtől. Van egy harmadik fajta hasonulás is, amely a -v tövű igék egy részét érinti, de a forrásban egyetlen igének egyszeri előfordulása képviseli a jelenséget. Ezeket a teljes hasonulás körébe sorolható folyamatokat egy közös táblázatban mutatom be, mivel ugyanannak a jelenségnek különböző fonetikai helyzetben való érvényesülését jelentik.

A teljes hasonulásnak a köznyelvinél szélesebb körű megvalósulása a tanácsi jegyzőkönyvben
(33. táblázat, N=12)

-gy végű tövek		-rl- > -ll-		-v végű tövek	
példa	ellenpélda	példa	ellenpélda	példa	ellenpélda
<i>el hatta vala</i> (180)	0	<i>Talló pénzt</i> (206)	0	<i>ollyák</i> (169)	0
<i>hattuk</i> (194)	0	<i>Salló Pénzből</i> (211)	<i>Sarlokat</i> (187)		
<i>fottáig</i> (195)	0	<i>búza öllésre</i> (215)	0		
		<i>Salló pénzt</i> (215)	0		
		<i>Búza ölésre</i> (216)	0		
		<i>nem pazallok</i> (222)	<i>nem pazarlom</i> (222)		
Összesen 3	0	6	2	1	0

A fenti táblázatban szemléltetett jelenségek Végh (1971) szerint jellemző sajátosságai a tápéi nyelvjárásnak, amelyben a teljes hasonulások a köznyelvnél és a magyar nyelvjárások egy részénél szélesebb körűek. A tájnyelvet bemutató fejezetben a szerző a hasonulások más típusait is a helyi nyelv jellemzőjeként ismerteti, ide tartoznak a következők: *gn > nm*, *dl > ll*, *dn > nm*. Ezek azért nem kerültek be a jelenségkör adatait bemutató táblázatba, mert nem találtam példát

rájuk a nyelvemlékben. A hiány oka valószínűleg nem más, mint a fenti változási sorok kindulási hangcsoportjának ritka vagy nulla előfordulása a vizsgált korpuszban. A kimutatható – a köznyelvinél szélesebb körű – teljes hasonulásos jelenségek így is jól mutatják azt, hogy a jegyzőkönyvek nyelvének formálói nem tartották ezeket a hasonulásokat az általuk használt írott nyelvváltozatból feltétlenül kiiktatandónak. Bár a hasonulásos példák száma egyáltalán nem nagy, és statisztikai megalapozottságú kijelentéseket nem tehetünk velük kapcsolatban, az mégiscsak jól látható az adatokból, hogy az ellenpéldák száma meglehetősen csekély (a három vizsgált hasonulástípus közül kettőnél nincs ellenpélda, az *rl > ll* esetében pedig a példák és ellenpéldák aránya 3:1). A jelenségnek a deákok írott nyelvébe való bekerülése tehát jóval akadálytalanabban történhetett, mint más változatok körében. A *hagy* ige, amely a *-gy* végűek két adatát is adja, Végh (1971) munkájában is szerepel: a típus szemléltetésére szolgál.

Az adatoknak a jegyzőkönyvben való előfordulási helyét figyelve meglehetősen érdekesnek tűnik, hogy egymáshoz viszonylag közel találhatóak a nyelvemlékben, így az is lehetséges, hogy egyazon kéz jegyezte be őket a tanácsi iratokba. A kézirat (és a forráskiadás lábjegyzetei is) sokat segítenek a kezek kérdésének tisztázásában. A táblázatban föltüntetett adatokról (kivétel a 169. lap adata) megállapítható, hogy azon jegyzőkönyvi oldalakról származnak, amelyek az esküformulákat tartalmazzák, és amelyek már nem a nagyon gyakorlott „A” kéz bejegyzései. Az „A” kéz utáni scriptorok tehát engedték érvényesülni a helyi nyelvnek ezt a sajátosságát szövegeikben, míg az „A” kézhez tartozó jegyző nem. Ugyanúgy jobban engedtek tehát a helyi nyelvjárási jelenségeknek az esküformulákat papírra vető kezek, mint ahogyan az más nyelvi jelenségek esetében is tapasztalható. Az adatok eloszlásában megmutatkozó kép tehát arra enged következtetni, hogy viszonylag következetes nyelvjárásiasság és csekély variabilitás jellemzi az esküformulákat beíró kezeket, és ezzel ellentétes az „A” kézhez tartozó deák nyelvhasználata, aki eléggé következetesen kiszűri írott szövegeiből a teljes hasonulásnak a tárgyalt fajtáját. A táblázat két ellenpéldáját illetően csak annyit állapíthatunk meg, hogy különféle okai lehetnek megjelenésüknek: ingadozás az írnok idiolektusában, az eskűszövegek gépies másolása vagy akár valamiféle nagyon halványan mutatózó korrekciós tevékenység (amely az írnoknak az írott nyelvváltozattal és a regiszterrel kapcsolatos ismereteire, elképzeléseire vezethető vissza). Hogy ezek közül melyik játszik döntő szerepet, ezt a kérdést egyelőre nyitva kell hagynunk. Összességében annyit állapíthatunk meg a

vizsgált jelenséggel kapcsolatban, hogy a helyi nyelvjárási sajátosságok a scriptor személyétől függően érvényesülnek (vagy nem érvényesülnek) a jegyzőkönyvben, tehát a teljes hasonulások hatóköre – a helyi tájnyelvnek megfelelően – nagyobb a vizsgált nyelvváltozatban, mint a köznyelvben, és ezt a forrás azon része tükrözi, amely nem az „A” kéz munkája.

A kontrollforrás az esküformulák nyelvhasználatához hasonlatos képet mutat a szegedi és Szeged környéki nyelvjárás fönti sajátosságának érvényesülése szempontjából. Az alapforrásban is előfordult a *hagy* ige *t* időjeles alakja, amelyben az időjel teljes hasonulást indukál. Ugyanerre a jelenségre található adat a kontrollforrásban is: *hattak* ('hagyták'). Sőt, ennek az igének olyan teljes hasonulások alakja is fölbukkan a forrásban, amely a tanácsai jegyzőkönyvben nem szerepelt: az infinitivusi *hanni* ('hagyni'). A másik, az alapforrásból több példával szemléltethető teljes hasonulásra is van példa a büntetőüggyel kapcsolatos iratokban: az *rl > ll* hasonulást példázza a *kobollani* és a *kobollo* igenév. Az e két szóalakban előforduló hasonulási folyamatra az is hathatott, hogy a nyelvhasználók a kellemetlen *rl* torlódást kívánták így föloldani.

A kis számú adat ellenére is megállapítható, hogy az ellenőrző forrás éppen úgy a Szeged környéki nyelvjárás sajátosságait mutatja a megvizsgált jelenség szempontjából, mint alapforrásunk. A köznyelvinél szélesebb hatókörű teljes hasonulások szóalakok az ellenőrző forrás esetében éppen úgy a helyi nyelvjárás jellegzetességének érvényesülését mutatják, mint alapforrásunk záró részében láttuk. A helyi nyelv e nem túl gyakori jellemzője tehát a kontrollforrásban sem esik az írott nyelvi regiszterhez alakítás áldozatául. A jelenség nem sérti a vizsgált írott nyelvváltozatok egy részének normatív előírásait, de sérti az alapforrás „A” kezének normafölfogását.

2.2.3. A mássalhangzók kiesése a két forrásban

A mássalhangzók kieséses jelenségeinek tárgyalását az összehasonlító vizsgálatban alapvetően az *-l* kiesésére szűkíthetjük, hiszen a Szeged környéki nyelvjárások ezt a jelenséget döntően az *-l* esetében mutatják. A szegedi nyelvjárással kapcsolatban Imre (1971: 343) a szótagzáró *-l* (pótlónyúlásos) kiesését és a sztenderd *-ból/-ből* helyhatározóragok *-bii/-bii* változatait tartja a nyelvjárás jellemzőjének. Véleménye szerint nem esik ki az *-l* igeképző sem

abszolút szóvégen, sem szó belsejében és hasonlóképpen viselkedik az *-l* igei személyrag is. Végh (1971: 824) részletesebb és csak a tápéi nyelvjárásra összpontosító vizsgálata ettől kis mértékben eltérő képet rajzol az *-l* kieséséről. A szótagzáró *-l* kiesik szó belsejében, általában az igekötőkben is (ha mássalhangzóval kezdődő ige előtt állnak), abszolút szóvégen a névszóragokban és az esetek nagy részében igeragokban is – ez a fő különbség Imre (1971) áttekintéséhez képest. Viszont szerintem sem esik ki az *-l* igeképzőben. Fontosnak tartom azt a megállapítást, hogy nagy a változatosság az *-l*-kiesés tekintetében, még ugyanazon adatközlő megnyilatkozásaiban is. Az ellentétes folyamatra, az *l* hiperkorrekt betoldására nem talált adatot a nyelvjárásban (szemben az én adatommal, amelyről az *l* előtti pótlónyúlás tárgyalásakor már esett szó). A továbbiakban azt fogom bemutatni, milyen sajátosságok jellemzik e szempontból a jegyzőkönyvekben ránk maradt írott nyelvváltozatot.

Az *l* kiesésének két fő esetét különböztetem meg a vizsgálatban a fonetikai helyzetnek megfelelően: a szó belseji és az abszolút szóvégi helyzetet. A szóvégi helyzetben két morfológiai meghatározottságú alcsoportban vizsgálom a jelenséget: a névszóragokban és az igeragokban (ez a felosztás követi Végh vizsgálatát [1971: 824]).

2.2.3.1. A szóbelseji szótagzáró *-l* kiesése az alapforrásban

A szóbelseji szótagzáró *-l* kiesésével részletesen foglalkoztam a magánhangzók nyúlásának vizsgálata kapcsán, mivel az *-l* előtt álló magánhangzó megnyúlását és az *-l* kiesését csak egymással összefüggésben érdemes tárgyalni. E jelenségek az általam is elfogadott fonetikai magyarázat szerint egymást föltételezik. A magánhangzók nyúlását tárgyaló fejezet 30. táblázatának negyedik oszlopa igen jól mutatja, hogy az *-ol-* hangkapcsolatot tartalmazó, kereken száz szót magába foglaló mintában összesen két olyan adatunk van, amely az *-l* kiesésére írásképeivel is utal. Ezenkívül a fejezetben négy olyan adatot tárgyalok, amelyek esetleg az *l* kiesésének írásbeli jelölését mutatják más magánhangzós környezetben: *elő járomnak* (216), *fére tévén* (217), *előjárojnak* (219), *elő Jároinak* (220). A szóbelseji, szótagzáró *-l* kiesését tehát igen kis mértékben mutatja a jegyzőkönyvek hangjelölése: *l* kiesése kereken 2%-os az *ol* hangkapcsolatot tartalmazó szavakban (l. a 30. táblázatot). Más hangkapcsolatban is összesen

négy példát találunk, amelyek közül az egyik (*fère tévén*) lehet íráshiba következménye, a másik háromról ez nem állítható a következetes, ellenpélda nélküli írásmód miatt. Az utóbbi négy adat korpuszbeli megjelenési helye is figyelemreméltó: a viszonylag terjedelmes forrásban egy öt oldalas egységen fordul elő mind a négy adatunk, lehetséges tehát, hogy az ezeket az oldalakat fogalmazó deák egyéni írássajátsága az *l* jelölésének elhagyása. A szóbelseji, szótagzáró *l* jelölésében mutatkozó következetesség lehetséges okairól a szóvégi *-l* kiesésének tárgyalása után, együttesen érdemes szólni.

2.2.3.2. A szóvégi *-l* kiesése az alapforrásban

A szóvégi *-l* kiesésének tanulmányozására igen jó lehetőséget kínál a névszóragok egy csoportja: a *-ból/-ből*, *-tól/-től*, *-ról/-ről*. Ezekkel a határozóragokkal is foglalkoztam korábban, az *ú ~ ó* és *ű ~ ő* változót tárgyaló fejezetben. Érdemes most visszatekinteni a 17. és 18. táblázatra, amelyek jól mutatják, hogy a magánhangzó zártsági fokától függetlenül a határozóragoknak az alapforrásbeli összesen 225 előfordulása egyetlen *l* nélküli alakot sem eredményez. Ez mindenképpen azt jelzi, hogy a vizsgált írott nyelvváltozatban nem számított normatív jelenségnek a szóvégi, névszóragbeli *l* törlése. (Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az előbeszéd megfelelt az írásképnak e sajátosság szempontjából.)

Érdemes az igeragok *l*-jének kiesését is szemügyre vennünk Végh (1971) tipológiája alapján. Erre a jelenségre szintén nem találunk egyetlen adatot sem a teljes korpuszban. Ezek után összegezhetjük az *l* kiesésével kapcsolatos megfigyeléseket. A szó belsejében igen szórványos adatokat találunk csak az azonszótagú *l* kiesésének jelölésére: ahol ezt számszerűsítettük, ott 2%-os értéket kaptunk. Az abszolút szóvégen álló névszóragbeli *l* kiesésére nagy adatmennyiségben (N=225) egyetlen adatot sem találtunk a tanácsi jegyzőkönyv hangjelölésében, és – lényegesen kisebb adatmennyiségben – szintén nem találtunk adatot az igeragozás szóvégi *l*-jének kiesésére. A jegyzőkönyvből élénk tároló kép, amely elsősorban egy írott nyelvváltozatot rajzol élénk, nem egyezik azzal az elvárásrendszerrel, amelyet a helyi beszélt dialektusváltozatok ismeretében szegezünk szembe adatainkkal. Mi lehet a viszonylag jelentős eltérés oka? Mindenekelőtt azt hiszem, hogy itt is az írott nyelvváltozat (az írnokok

munkanyelve) és a **beszélt** helyi nyelvváltozat közötti különbség. A deákok a szövegformálás során a maguk regiszterének látens normáját követték, amely nem tűrte meg – az élőbeszédben föltételezhetően igen gyakori – *l*-kiesést. Ezt a több évszázados tendenciát igen jól mutatja Papp azon (1961) vizsgálata is, amelyben már a XVI. századi deáknyelvi vizsgálatokban hasonló következtetésre jut (218): „Noha a jelenség [az *l*-kiesés, N. M.] – bizonyos fonetikai helyzetekben – a XVI. században sem új, az írásbeliség általában, de különösen a deáki nyelvhasználat nem enged az ejtésnek, következetesen *volt, föld, zöld* stb.-féle írásmóddal él. Ez a norma, ezt azonban a kevésbé gyakorlott vagy kevésbé gondos tollforgatók megszegik olykor-olykor, hiperkorrekt alakokat is használnak (például *moldon* 'módon') de rendszerint nem a deákok”. Ha pedig az írnokok nem tartották helyénvalónak a jelenség írásbeli jelölését, ez valószínűleg azt is jelenti, hogy nem úgy értékelték a jelenséget, mint értékes, pozitív nyelvi formát, hiszen az írott nyelv deáki változata a XVIII. század első felében hangsúlyosan **presztízsváltozat**. (Itt érdemes arra is gondolnunk, hogy mennyire volt széleskörű volt az írástudás, mennyire becsülték meg az írástudókat, egyáltalán a társadalmi élet mely szinterein, mikor folyamodtak az írott nyelvhez.)

2.2.3.3. A szótagzáró és abszolút szóvégi *-l* kiesése a kontrollforrásban

A fenti következtetéseket érdemes az írott nyelv másik rétegébe tartozó forrás anyagának elemzésével mérlegre tennünk, azaz megvizsgálni, milyen képet mutat kontrollforrásunk az *l*-kiesés szempontjából. A vizsgálatot itt is a két fő fonotaktikai helyzetben végeztem el: először a szóbelseji, majd az abszolút szóvégi *l*-ek kiesésének érvényesülését keresvén a forrásban. Az adatok megoszlását a következő táblázatban mutatom be.

Szóbelseji / kiesése a kontrollforrásban
(34. táblázat, N=93)

	az / kiesik	%		az / nem esik ki	%	Sorösszeg
-ol hangkapcsolat	2	5		42	95	44
-VI (o nélkül) hangkapcsolat	8	16		41	84	49
Oszlopösszeg	10	100		83	100	93

Az ide tartozó nyelvi adatok közül csak azokat mutatom be, amelyekben az /-kiesés megjelenik. Az *ol* hangkapcsolatra: *bot* (< *bolt*, olv.: *bót*), *sonokba* (< *Szolnokba*, olv.: *szónokba*). Az egyéb magánhangzók környezetében mutatózó *l-kiesés* adatai: *átal* (< *által*, 5 adat), *tőtöt* (< *töltött*, olv.: *tőtött*, 2 adat), *bekokucsot* (< *békókulcsot*, olv.: *békókúcsot*).

A részletes összehasonlítás előtt érdemes az abszolút szóvégi *-l* adataira is egy pillantást vetnünk, ezeket táblázatba sem kell foglalni. Az ablativusi irányú határozóragok 33 előfordulásában egyetlen szóvégi *-l* nélküli alakot sem találunk, ugyanígy nincsen adat a nyolc egyéb szóvégi *-l* törlésére (ezekből kettő E/2. igei személyrag). Ezek után érdemes a két forrás adatait egymásra vetítenünk. A legkevesebb problémával az abszolút szóvégi *-l* adatainak összehasonlítása jár, hiszen mindkét forrásban teljesen egységesen azt a lejegyzői szándékot látjuk érvényesülni, hogy a szóvégi *-l* az írott nyelvváltozatban nem eshet ki, még a kevésbé iskolázott, gyakorlatlan írnok szövegében sem. Ez a tény figyelmet érdemel azért is, mert Végh tápéi nyelvjárási vizsgálata (1971: 824) alapján azt várnánk, hogy a helyi nyelvjárás hatása következtében kiessen az abszolút szóvégi *-l* ige-és névszóragokban egyaránt. E tekintetben tehát a két különböző iskolázottságú nyelvhasználó olyan normatív előírásnak engedelmeskedik a szövegek lejegyzése során, amely tiltja a szóvégi *-l* törlésének írott nyelvváltozatbeli alkalmazását. Ez a szabály erősebb, mint a dialektus hatása, és – a kontrollforrás tanúsága szerint – e szabályt a gyakorlatlan írástudó is következetesen alkalmazza, jogunk van tehát föltenni, hogy ez nem a deáki regiszter előírása, hanem általánosabb érvényű, amely az írott nyelvváltozatokra általában jellemző.

A szóbelseji *-l* kiesésével kapcsolatosan már nem ilyen egységes a két forrásból kirajzolódó kép. A kisebb terjedelmű kontrollforrás arányaiban több adatot szolgáltat a szóbelseji *l* kiesésére. Az *ol* hangkapcsolatban mindkét forrásban 2-2 adatot találunk a törlésre, de ez az alapforrás esetében kerekén 100, a kontrollforrás esetében 44 lehetséges előfordulásra jut. A más magánhangzós környezetben érvényesülő *l*-kiesés adataiban van a legjelentősebb kimutatható különbség a tanácsi jegyzőkönyv és a fenyítő törvényszéken készült iratok között: míg az előbbi, nagyobb terjedelmű forrásban 4 adatunk van a jelenségre, utóbbiban összesen nyolc, amelyeket a fenti táblázat alatt föl is sorolok. A gyakorlatlanabb írnok tehát arányaiban lényegesen többször érvényesíti írásban az *l*-törlést, mint a magisztrátus alkalmazásában álló deák, előbbinél a törléses alakok aránya eléri a 15%-ot, míg az utóbbinál 1-2%. Miből fakadhat az eltérés? Minden bizonnyal a mindkét lejegyző által ismert implicit normatív előírások kevésbé következetes (az előbbi tollforgató esetében) és konzekvens (a magisztrátusi írnok esetében) alkalmazásából. A jelenséget szabályozó íráshagyományt és normatív előírásokat vélhetően mindkét tollforgató jól ismerte, csak a gyakorlatlan írónak kevésbé sikerült alkalmaznia az előírásokat, és többször került a hangzó nyelv hatása alá a lejegyzés során, ezért szolgáltat az általa jegyzett forráscsoport több adatot a törlésre (ugyanígy történt ez a hiátustöltő hangok jelölése esetében is – erre a forrást bemutató fejezetben utaltam).

Az előbb vázolt kép kontúrjai még élesebbnek tűnnek, ha egy filológiai tényre is figyelmet fordítunk: ahogyan már korábban utaltam rá, a tanácsi jegyzőkönyv négy *l*-kiesést nem *o* magánhangzós környezetben jelölő adata szorosan egymás mellett található a jegyzőkönyvben, és nem a forrás döntő részét lejegyző „A” kéz szövegeiben, hanem az attól más nyelvhasználati sajátságokban is eltérő azon kezek írásaiban, amelyek az esküformulákat vetették papírra. A nagyon rutinos „A” kézhez tartozó írnok tehát még sokkal kevésbé megengedő a szó belseji *l*-kiesés tekintetében, mint első pillantásra látszik – így másként, jelentős eltérésként kell értékelnünk a kontrollforrásban a nem *o*-s környezetben lejátszódó nyolc *l*-törlés 15%-os megvalósulását is.

Talán itt kell keresnünk az *l*-kiesés mai megítélésének gyökereit is, bár a jelenséggel kapcsolatos mai értékítéletekről alig áll rendelkezésre tudományos vizsgálat. Az egyetlen általam ismert munka a kérdéskörben Sándor–Langman–Pléh (1998: 29-40) publikációja. A szerzők az általam is elfogadott fonetikai magyarázat szerint „közepesen megbélyegzett” jelenséggént

tárgyalják az *l*-törlést (példáik: *-ró, taláni*), amely számunkra nem érdektelen módon az *ö*-zéssel azonos megbélyegzettségi fokú. A besorolásnak némileg gyengéje, hogy az egyes jelenségek megbélyegzettségi fokának megállapítása nem széleskörű adatfelvételen alapul, hanem a kutatók intuícióján, a vizsgálatban dolgozó „ügynök” véleményén és az ügynökvizsgálat eredményein (37, 3. sz. jegyzet). E tanulmány nélkül azonban még hézagossabb ismereteink lennének a jelenség társadalmi megítéléséről. Mi a jelenkori vizsgálat tanulsága a mi témánk szempontjából? Legfőképpen az, hogy az *l*-kiesés ma az előbeszédben közepesen megbélyegzett, míg a jegyzőkönyv írott nyelvváltozatában legalább szintén közepesen megbélyegzettnek kell tartanunk a változatok megoszlása alapján. A jegyzőkönyv keletkezése idején nyilvánvalóan főleg az írásbeli *l*-kiesés számított megbélyegzettnek, az előbeszédbeli előfordulásokra nem vonatkozhatott ilyen szigorú általános felfogás, mivel nem volt köznyelvi norma sem. Az *l*-kiesés sokkal kevésbé számíthatott normasértőnek az előbeszédben, mint ma. De mára azzá vált, és ennek oka talán az írott elit nyelvváltozatok hatásában (így a deáki nyelvén is) keresendő. E változatok hatása főleg akkor tudott kiteljesedni, amikor az írástudás és a műveltség terjedésével az elit nyelvváltozatok társadalmi eloszlása egyenletesebbé vált, azaz a korábban csak szűk réteg által ismert nyelvváltozatokat (a maguk normarendszerével) szélesebb rétegek ismerték meg: ennek a folyamatnak pedig a jegyzőkönyv keletkezése és a mai vizsgálat közötti időszakban kellett lejátszódnia. Talán itt van a kapcsolat a jegyzőkönyvbeli *l*-kieséses alakok szerény száma és a jelenség mai megítélése között.

2.2.3.4. A szóvégi *-t* kiesése a kontrollforrásban

A kontrollforrás nyelvi elemzése egy olyan változóra is ráirányította figyelmemet, amelyet eredeti szándékom szerint – és az alapforrásból kiindulva – nem terveztem vizsgálni, végül mégis fölkelte érdeklődésemet: ez pedig az abszolút szóvégi *-t* törlése, mindenekelőtt a *-Vrt* hangkapcsolatban, különös tekintettel az *-ért* ok- és célhatározói ragra. A jelenséghez kapcsolódó mai attitűdökről nem áll módomban tudományos vizsgálat alapján írni, mert a főntebb ismertetett ügynökvizsgálat mintaszövegébe nem vették föl a jelenséget, és más fölmérést sem ismerek a jelenséggel kapcsolatban. Intuícióm alapján mégis úgy minősíteném,

hogyan bizonyos szóbeli nyelvrétegekben enyhén megbélyegzett, másutt egyáltalán nem. Mai megítélését enyhébbnek tartom a szóvégi *-r* és *-l* kiesésénél.

Az egyes nyelvi jelenségek területi megoszlásának vizsgálatában eddig alapvető támpontnak tekintett MNyA. 1055. *(fáért)* és 1129. *(pénzért)* lapja foglalkozik az *-ért* rag nyelvjárási megvalósulásaival. A két térképlap tanulmányozásának legfőbb tanulsága az, hogy az *r* utáni szóvégi *-t* egyáltalán nem jelentkezik a magyar nyelvjárások beszélt változataiban, tehát ismét olyan nyelvi jelenségről van szó, amely nem az egyes területi nyelvváltozatokban valósul meg különbözőféleképpen, hanem különféle realizációja a beszélt és írott nyelvet választja el egymástól. A térképlapok csupán a peremnyelvjárások némelyikében mutatják a szóvégén található *-t* szórványos ejtését: a Mura vidékén és Kelet-Erdélyben – ám ezekben a változatokban a *-t* megmaradása együtt jár az azt megelőző *-r* kiesésével. A XVIII. századi tanácsi jegyzőkönyv e jelenség szempontjából tökéletesen egysíkú, hiszen nem találhatni benne példát a szóvégi, mássalhangzó utáni *-t* kiesésére. Ezzel szemben a kontrollforrásban érdekes eloszlást mutatnak az e változó körébe tartozó adatok, ezt az alábbi táblázatban mutatom be. A táblázatban két morfológiai csoportra bontva szemléltetem a nyelvi adatokat: az *-ért* ragban és egyéb szóvégi pozíciókban: ez utóbbi kategóriában az előfordulások számát tekintve kiemelkedik a *mindjárt* időhatározószó.

A szóvégi *-t* kiesése a *-Vrt* hangkapcsolatban a kontrollforrás anyagában
(35. táblázat, n=51)

	Esetszám az <i>-ért</i> ragban	% az <i>-ért</i> ragban	Esetszám egyéb pozícióban	% egyéb pozícióban	Sorösszeg
Kiesik a <i>-t</i>	7	21	15	83	22
Nem esik ki a <i>-t</i>	26	79	3	17	29
Oszlopösszeg	33	100	18	100	51

Az ide tartozó adatok közül elsőként a törlésre utaló adatokat mutatom be. Az *-ért* ragban: *egy dögér, árájér, lovakker, szeretetier, tehenér, borrer, gatyajer*.

A többi morfológiai helyzetben: *mingyar* (14x), *mér*. A *-t* megmarad az alábbi *-ért* ragos szóalakokban: *kiert* (16x, a hiátustöltő *j* néha jelölve), *borokert, borért, azzert* (6x), *lopasert, solgaijert*. A többi helyzetben megmaradó *-t*: *mert* (3x).

Mit mutatnak a táblázat alatt felsorolt nyelvi adatok? Az *-ért* határozóragban az adatok 20%-ában törlődik a szóvégi zárhang, ez a sajátosság a magasabb írott nyelvi norma nem következetes alkalmazására és a beszélt nyelvi jelenségek érvényesülésére utal. Előbbit jól illusztrálja a magisztrátusi jegyzőkönyvnek az a sajátossága, hogy egyetlen adatot sem találunk a jelenségre a presztizsváltozatban, a megállapítás második felét pedig jól illusztrálják a tisztán tájnyelvi és a beszélt nyelvváltozatok. A büntető törvényszéki anyagban fennmaradt forrás szerzője rendkívül következetesen törli a *mindjárt* határozószó *-t*-jét, hiszen mind a tizennégy előfordulás ezt mutatja. Ugyanilyen következetesség érvényesül a *kiért* (16) és az *azért* (6) szóalakokban, csak éppen a másik irányba lendül a nyelvhasználat: minden esetben jelöli a szóvégi *t*-t a szövegalkotó. Nyelvhasználatában tehát föllelhető bizonyos fokú következetesség, amely a *mindjárt* szó esetében nyilvánvalóan megengedi a *t* kiesését, az *azért* és *kiért* szóalakokban pedig tiltja azt.

Ha összevetjük a fenti képet az azonszótagú, nem abszolút szóvégi likvida kivetésével, akkor meglehetősen érdekes megállapításra jutathatunk a kontrollforrás nyelvhasználatával kapcsolatban. Összességében azt mutatják adataink, hogy a kontrollforrás szerzőjének írott nyelve arányaiban nagyobb teret enged a szóvégi *-t* törlésének, mint az azonszótagú *l*-ének – ezt jól mutatja a *mingyár* szóalak sokszori előfordulása, de az *-ért* határozórag több megvalósulása is. Ez esetleg azt is jelentheti, hogy ez utóbbi sajátosság kevésbé stigmatizált ebben a nyelvrétegben.

2.2.4. A geminált mássalhangzók hangjelölése az alapforrásban

A továbbiakban azt vizsgálom, mennyire volt következetes az írnokok hangjelölése a kettőzött mássalhangzók jelölése szempontjából, hiszen az írásnak ebbéli következetessége erősítheti, következetlensége gyengítheti a geminált mássalhangzókra az íráskép alapján teendő megállapításainkat. A gemináció jelölését abból a szempontból is vizsgálom, hogy az ejtést tükröző hangjelölés mutat-e korrelációt a fonetikai vagy morfológiai helyzettel vagy a kettőzött hang minőségével. A hangjelölés vizsgálatára olyan toldalékmorfémákat választottam, amelyek geminált mássalhangzót tartalmaznak (amelyek geminálódása mindegyik esetben másodlagos

fejlemény, és a magánhangzóközi helyzet következménye): a locativusi *-t ~ -tt* ragot, a befejezett melléknévi igenév képzőjét, a befejezett múlt idő jelét és a melléknévi (és határozószerű) középfok jelét. A vizsgálatba a fenti morfémaknak csak azokat az előfordulásait vontam be, amelyek a geminált mássalhangzós allofónhoz köthetők, és e bázisra vonatkoztatva vizsgáltam a gemináták jelölésének részarányát. A morféma kiválasztásában Abaffy (1965: 51–2) volt segítségemre. Fontos azonban megjegyezni, hogy ő a nyúlásos jelenségek vizsgálatában fordult ezekhez a toldalékokhoz, nem pusztán hangjelölési tesztként használva azokat – tőlem eltérően. Az ő korpusza azonban másfél-két évszázaddal korábbi, így ezek a geminációk az általam vizsgált korpusz keletkezésének idejére az előbeszédben végbementek. A kérdés tehát nem az, megtörtént-e a nyúlás, hanem az, hogy jelölik-e a folyamat eredményét. Ha ezekben az esetekben következetességet tapasztalunk az írnokok írásmódjában, akkor jogunk van az egyéb morfológiai helyzetekre is kiterjeszteni a szövegek hangjelölésének e sajátosságát. A hangjelölésnek ezt az aspektusát egyetlen táblázatban tekintem át, amely összefoglalását adja e hangjelölési kérdésnek. A számadatokhoz tartozó nyelvi adatokat ezúttal nem közlöm a táblázat kiegészítéseként. Egyfelől azért, mert a hangjelölés kérdéskörét nem tekintem dolgozatom centrumába tartozó problémának, csak olyan mértékben foglalkozom vele, amennyire azt a nyelvváltozatokra irányuló vizsgálat megköveteli. Másfelől azért, mert a rengeteg nyelvi adat felsorolása e helyütt megtörné a munka szerkezetét. A mennyiségi vizsgálatok eredményeiről a 36. táblázat ad áttekintést

Geminált mássalhangzók jelölése az alapforrás teljes korpuszában
(36. táblázat)

Morféma	N	Jelöli		Nem jelöli		A jelölt esetből intervokális	
		n=	%	n=	%	n=	%
Középfokjel	80	65	81	15	19	24	37
Múlt idő jele	98	5	5	93	95	4	80
Igenévképző (-t, -tt)	134	16	12	118	88	2	17
Locativusi rag	98	13	13	85	87	5	38

A fenti adatok érdekes hangjelölési tendenciákat rajzolnak ki a gemináták jelölése tekintetében. A vizsgált négy toldalék-morféma geminációjának jelölése nem egyenletes, hiszen a középfokjel esetében meggyőző többségben vannak a jelölt alakváltozatok, míg a locativusi rag, az igenévképző és az időjel vizsgálata során azt tapasztaljuk, hogy a geminációs eseteknek csak igen kis hányadát jelölik a deákok: 5 és 12% közötti a jelölt alakok aránya, tehát nincs számottevő eltérés az egyes kategóriák között. A gemináták jelölésének megvalósulása tehát összefügg azzal, hogy azok milyen morfémban fordulnak elő. Ezt olyan íráshagyomány többé-kevésbé következetes alkalmazásának kell tulajdonítanunk, amely a gemináták jelölését különbözőképpen kezeli: általánosságban nem követeli meg szigorúan a fenti toldalékoknak az előbeszédet követő hangjelölését, de a középfokjelet inkább kettőzött grafémával jelöli. Az adatokból az is kiviláglik (a táblázat negyedik oszlopa mutatja), hogy a gemináták pontos jelölése nem mutat szoros korrelációt annak fonetikai helyzetével. Előzetesen azt várnánk, hogy a jelölt esetek többsége a magánhangzóközi helyzetű geminátákra vonatkozik, de a vizsgálat azt mutatja, hogy ez az előfeltevés nem igazolható a jegyzőkönyvi adatokkal. Az egyetlen kivétel a múlt idő jele, hiszen itt a jelölt esetek többsége valóban az intervokális helyzetben jelentkezik, de olyan kis mennyiségű a jelölt esetek száma, hogy abból még óvatos általánosítást sem tehetünk. Ahol az adatok száma nagyobb, ott pedig nem igazolódik a fonetikai helyzet és a jelöltség összefüggése. Ez talán azt is magába foglalja, hogy az írnokok hangjelölése ebben a vonatkozásban nem épült kizárólag az előbeszéddel kapcsolatos észleleteikre, azt más tényezők is (mindenekelőtt a nem kodifikált íráshagyomány) erősen befolyásolták.

A gemináták jelölése az egyes morféma adatain belül abban a tekintetben sem egyenletes, hogy a jegyzőkönyv egyes részeiben milyen gyakorisággal fordulnak elő. Az igenévképző, az időjel, és locativusi rag előfordulásai egyértelműen azt jelzik, hogy a jelölt adatok nagy része az utolsó jegyzőkönyvi oldalakra esik. Számszerűsítve az előbbi megállapítást azt mondhatjuk, hogy a 201. és 232. lap közé esik az igenévképző kettőzött grafémával jelölt 16 esetéből 9, az időjel 5 esetéből 2, míg a locativusi rag 13 releváns előfordulásából 7. Ezek a számok a jelölt adatoknak igen egyenetlen eloszlását mutatják a jegyzőkönyvön belül. Ez azt jelentheti, hogy a forrás lapjaira író kezek közül az utolsó (néhány) más elveket vallott a hangjelöléssel kapcsolatban – noha nem követte teljes következetességgel őket –, mint elődei. Ezeknek az

utolsó bejegyzéseket készítő írnokoknak az egyedi nyelvhasználatuk már más nyelvi változók tárgyalásakor is kiütközött, például a határozóragok allomorfjainak vizsgálatában. Csak a jegyzőkönyv utolsó oldalain fordult elő például a domináns *-tül* határozóraggal szemben a *-tol* (230), és a *-tül* (*-tül*) alakkal szemben a *-tól* (*-től*) (219 és 222). Fontos azonban megjegyeznünk, hogy ez utóbbi sajátosság nem vagy nem csak hangjelölési kérdés, szemben a megnyúlt mássalhangzók jelölésével. Ugyanígy egyedi módon bánt más hangjelenségek jelölésével is az utolsó deák: az *l*-kiesés írásbeli jelölésének összes (4) adata az általa írott oldalakra esik, ugyanúgy, ahogy a depalatális *n*-ezés tíz adatából nyolc és a köznyelvinél szélesebb körű teljes hasonulásoknak mind a tíz esete. Az jegyzőkönyvet készítő írnokok közül az utolsók az írásgyakorlata a fentiek alapján jól elkülönül a korábbi kezekétől (különösen a normativitásban élen járó „A” kézétől), és az is megállapítható róluk, hogy hangjelölésük közelebb áll az élőnyelv föltételezett állapotához, mint elődeiké. Az írott nyelvi normával kapcsolatos fölfogásuk tehát kevésbé szigorú és hagyománytisztelő, mint a többi deáké. Ez ismét azt jelzi számunkra, hogy az írnokok nem egy jól szabályozott, mindenki által hozzáférhető és követendő egységes előírásrendszert követtek, amely a legapróbb részletekig meghatározta írott nyelvi tevékenységüket, hiszen ebben az esetben nem tapasztalnánk a fentebb fölsorolt különbségeket a korpuszon belül. Viszont az is tény, hogy összességében mégis több az egyezés, mint a különbség az írnokok által ránk hagyományozott szövegekben. Léteznie kellett következésképpen egy implicit normának, amely nyelvi tevékenységüket szabályozta, de nem mindenki számára egyformán hozzáférhetően és korántsem minden jelenségre kiterjedően. A normának (vagy a norma ismeretének) jelentős hézagait az írnokok saját nyelvi intuíciójuk alapján töltötték ki, ennek köszönhető a jegyzőkönyvben megmutatkozó különbségek. Ezt a rejtett (mert nem kodifikált), nem egységes normát a szövegformálás során saját értékítéleteik alapján kiegészítették, hiszen állást kellett foglalniuk egy-egy kérdésben. A sok-sok írnok nyelvi értékítéletei rajzolják ki a már említett **spontán sztenderdizációs** folyamatot, amelynek eredőjeképpen a regiszterben a nyelvhasználat az egységesülés irányába mozdul el – még ha kilengésekkel is.

Visszatérvén az írnokok hangjelöléséhez a megnyúlt mássalhangzók írásmódját érintően: azt tapasztaljuk, hogy az nem tükrözi következetesen az élőbeszéd sajátosságait. Ezért azok a következtetések, amelyeket az írott szövegből vonunk le a város élő nyelvével kapcsolatban,

mindig magukban hordozzák annak a lehetőségét, hogy részben a hangjelölés módja határozta meg kiindulási pontunkat – így pedig megállapításaink az élőbeszéd vonatkozásában soha nem lehetnek sem kategorikusak sem véglegesek. Mindazonáltal a továbbiakban sem mondhatunk le arról, hogy óvatosan bár, de visszakövetkeztessünk az írott szövegekből a város hangzó nyelvére.

A mássalhangzók nyúlásos jelenségeinek tárgyalásában ismét Végh (1971) a vezérfonál, amely elvezet bennünket a nyelvjárás vizsgálandó jelenségeihez. A köznyelvhez viszonyítva három intervokális nyúlásos jelenséget ismertet (825), mint a tápéi nyelvjárást jellemző tényezőket: az *l* nyúlását, amely néhány szóra korlátozódik (pl. *szallag, hallad, ellem*), az *s* és *sz* morfológiai kötöttségű nyúlását az *-n* határozórag (*erössen, sebössen*) és a középfokjel (*magassabb, hamissabb*) előtt; végül a birtokos személyragbeli *j* nyúlását (*deszkájja, ekéjjük*). Tekintsük át anyagunkat abból a szempontból, hogy e jelenségek kirajzolódnak-e, s ha igen, milyen mértékben a jegyzőkönyvben! Először a magánhangzóközi *l* megvalósulásait mutatom be a 38. táblázatban, a példákat és ellenpéldákat egy egységben összefoglalva. Fontos megjegyezni, hogy a magánhangzóközi helyzetű *l* nem minden esetben kettőződik meg, ezt sem Végh (1971), sem más nem állítja. Ezért nem lehet semmiféle mennyiségi elvárásunk az adatokkal szemben: nem állíthatjuk, hogy ennyi vagy annyi százaléknyi kettőződéses alakot várunk a korpusz egészéhez viszonyítva. Ami inkább érdekes lehet számunkra: van-e olyan szó, amely alakváltozataiban önmagán belüli váltakozást mutat a geminálódás szempontjából.

A magánhangzóközi *l* geminálódása az alapforrás teljes korpuszában
(37. táblázat, N=31)

Szóalak	Van geminálódás	Nincs geminálódás	Sorösszeg
<i>becsül-</i>	3	0	3
<i>szólok</i>	0	1	1
<i>belöle</i>	0	3	3
<i>szölő</i>	1	5	6
<i>nála(m)</i>	0	2	2
<i>telik Ki</i>	0	1	1
<i>parancsolatit</i>	1	0	1
<i>tölök</i>	0	1	1
Oszlopösszeg	5	13	18

Az ide tartozó adatok (az előfordulás sorrendjében): *böcsülletes* (122), *Szölön*, *Szölöbül* (132). *Szölö* (2x), *Szölöt* (135), *nála* (138), *telik Ki* (179), *böcsüllené* (180), *böcsülletire* (196). *nálam* (198), *belöle* (2x, 198), *Szóllók* (201), *Parancsollatit* (202), *belöle* (210), *tölök* (210), *Szóllókra* (222).

A tápéi nyelvjárásban kimutatott szórványos magánhangzóközi *l*-kettőződésre csak nagyon kevés adatunk van a forrásban. Mivel azonban a jelenség tápéi (és szegedi) gyakoriságával kapcsolatos kvantitativ vizsgálatok eredményei nem állnak rendelkezésre, ezért le kell mondanunk a mennyiségi megalapozottságú megállapításokról adatainkkal kapcsolatosan. Az azonban így is föltűnik, hogy mennyire kicsi az önmagukon belüli váltakozást mutató szavak száma, hiszen egyedül a *szölő* szó tartozik ide. A szóalakváltozatok hiányának legfőbb oka minden bizonnyal az adatok kis száma, hiszen a vizsgált szavak nagy része mindössze egyszer jegyeztetik be a jegyzőkönyvbe. Számbeli előfordulásuknál fogva váltakozást mutathatnának a *böcsül*-ből képzett szavak, ezek azonban három esetből háromszor írásmódjukkal is a geminációra utalnak.

A gemináció jelölése a szóbelseji *-ll-* hangkapcsolat lejegyzésekor eszerint talán nem számított normasértőnek, hiszen akkor talán még ennyi adatot sem kapnánk rá. Viszont nem jelölik a geminációt olyan szavakban, amelyeknek mai ejtésében bizonyosan megtörténik a nyúlás a nyelvjárásban: pl. *nála(m)*, *tölök*. E szórványos nyelvjárási jelenség bizonyos fokú érvényesülésére következtethetünk tehát a nyelvelmélet hangjelöléséből, de nem állíthatjuk, hogy minden esetben érvényesülhetett, amikor ma megtörténik a nyúlás. Az adatok kis száma és a szinkrón nyelvéllapot kvantitativ vizsgálati eredményeinek mint viszonyítási alapnak a hiánya miatt azonban e megállapításokat nem áll módomban sem gazdag nyelvi anyaggal alátámasztani, sem pontosítani.

A továbbiakban a Végh (1971) által felsorolt morfológiai kötöttségű geminálódástípusok példáit és ellenpéldáit egyetlen közös táblázatban foglalom össze. A táblázat értékeihez tartozó nyelvi adatokat a táblázat alatt – a szokásos formában – közlöm.

**Morfológiai kötöttségű geminációs jelenségek intervokális helyzetben az alapforrásban
(38. táblázat)**

Jelenség	Van geminálódás		Nincs geminálódás		Sorösszeg
	esetszám	%	esetszám	%	
s geminálódása a középfokjel előtt	5	55	4	45	N=9
s geminálódása az -n rag előtt	73	100	0	0	N=73
a birt. sz.ragok j-jének geminálódása	0	0	39	100	N=39
Összesen	78	65	43	35	N=121

Adatok: *s -bb* előtt: *leg Kisebb, leg Kisebbet* (130), *leg Kisebb* (137), *leg Kisebb* (138). *Kevesebbet* (197), *Kevesebbet* (198), *Kevese'bbet* (206), *kiszebbitem* (222), *Kevesebbet* (231).

Az *s -n* előtt: *világossan, tellyessen* (43), *törvényessen* (44), *világossan, törvényessen* (45), *Törvényessen, törvényessen* (2x), *törvényessen, halalossan* (57), *igyenessen* (88), *Közönségessen* (98), *eörökössen, alazatossan* (99), *Kglmessen* (100), *alazatossan* (101), *erössen* (110). *Törvényessen, Közönségessen* (121), *világossan* (124), *világossan* (125), *Törvényessen* (125). *Közönségessen* (132), *Szerencsessen, Kglmessen* (133), *bizonyossan* (137), *Törvényessen* (138), *Világossan* (141), *erössen* (142), *nevezetessen* (147), *bizonyossan* (148), *Törvényessen* (151), *alazatossan, Szerencsessen, Kglmessen* (167), *Törvényessen* (171), *Törvényessen* (3x. 172). *Szerencsessen* (179), *Közönségessen, Kglmessen* (181), *világossan* (190), *Istenessen, Csendessen* (192), *Kglmessen* (194) *különössen, Szorgalmatossan, helyessen* (195), *Szorgalmatossan* (2x, 197), *Szorgalmatossan* (198), *Szorgalmatossan* (2x), *helyessen* (195), *Szorgalmatossan* (2x, 197), *Szorgalmatossan* (2x. 198), *Szorgalmatossan* (2x. 200), *Szorgalmatossan* (203), *Szorgalmatossan* (2x, 206), *Szorgalmatossan* (2x: 211: 214; 3x: 215, 216: 2x, 222), *helyessen* (217. 220). *szorgalmatossan* (230), *Szorgalmatossan* (230), *szorgalmatossan, Szorgalmatossan* (231:2x). *Szorossan* (232).

A *birt. személyrag j-je*: E/3. sz.: *Kendőjével* (56), *peldájára* (129), *Gazdájának* (131) *Impetitiójátul, idején* (138), *manuentiójára* (139), *peldájára* (141, 142), *idejen* (142), *peldájára* (143), *idején, peldájára* (144), *üszöjét, Tinóját, Szolgájának* (147), *üszöjét, marhaját, Tinajárul, üszöjéről* (149), *Tinajárul, peldájára* (150), *Korcsmaján, peldájára, Buzáját* (169), *Korcsmajára, peldájára* (171), *fassiojából, Satisfactiojának* (172), *marhaját* (178), *arendájából, Arendájában* (179), *peldájára* (206), *Désmájának* (211); T/1. sz.: *allegatiojokból, fassiojokból* (43), *fassiojokból*

(3x), *allegatiojokbul* (57), *Introductiojok* (98), *Actiojok* (125), *Tinojok*, *Szölőjök* (132), *Szolgájok* (169), *allegatiojok* (171), *Arandejok* (177), *functiojokban* (192).

A nyúlásnak a tápéi dialektust jellemző esetei nagyon érdekes eloszlást mutatnak a forrásban. A legbővebb adathalmazt az *s*-nek az *-n* határozórag előtti geminációja szolgáltatja: összesen 73 előfordulással. Ami igazán meglepő, az az adatok tökéletes egyszínűsége: az összes esetben geminált mássalhangzóra utaló jelölést találunk a nyelvemlékben. Egyetlen olyan adat nem kerül előnk, amely szimpla grafémás jelölést alkalmazna. Ebből először is az következik, hogy az írnokok ebben az esetben nem tartották a regisztertől idegennek a gemináció e fajtájának jelölését. Másodszor rendkívül következetes írásmódjuk arról is meggyőz bennünket, hogy a hangzó beszédben teljesen elterjedt, valószínűleg kivétel nélkül, minden esetben jelentkező gemináció ez, amely a különböző szegedi és Szeged környéki néprétegek nyelvhasználatában egyaránt jelentkezik, és az „elit” nyelvében, az általunk vizsgált írnoki regiszterben is elfogadták.

Ha a jelenség mai társadalmi megítélését is belefoglaljuk a képbe, akkor azt látjuk, hogy az intervokális *s* kettőzése a Sándor–Langman–Pléh (1998) által végzett ügynökvizsgálatban a „gyengén megbélyegzett” minősítést kapta (39). Természetesen e változó minősítése is úgy történt, mint az *l*-kiesése, az ott tett figyelmeztető megszorítások a megbélyegzettség fokának megállapítását érintően itt is ugyanúgy érvényesek. Kisebb eltérés a két vizsgálat között, hogy az ő kutatásukban a *-bb* előtti intervokális *s* szerepelt (*legfontosabb* ~ *legfontossabb*), de ez nem releváns eltérés a kutatási célok szempontjából. A 1717–23 közötti időben a szegedi írnoki regiszterben nem volt tehát normasértő az *-s-* nyúlása, és annak jelölése sem, míg ma a nyelvhasználók „gyengén megbélyegzik” azt a beszélőt, akinek beszéde ilyen geminációt mutat. A jelenségnek a vizsgált korszak- és regiszterbeli megítélése ismét nem áll távol a mai értékítéletektől, bár az egyezés nem olyan szoros, mint az *l*-kiesés esetében. A diakroniában kialakult különbséget sok tényező eredményezhette. Alapvetőnek gondolom ebben az esetben a nyelvjárási beszélők és a sztenderd beszélők értékítéleteiben jelentkező különbséget (amelyet empirikus vizsgálat még nem igazolt e tekintetben, de intuícióm alapján léteznie kell). A mai vizsgálat megkérdezettjei valószínűleg a sztenderd beszélői (főiskolai hallgatók), így az ő racionális és érzelmi értékelésük ehhez viszonyít. A nyelvemlék keletkezése idején viszont még nincs sztenderd nyelvváltozat az azt ismerő beszélők tömegével, így az értékítéletek viszonyítási

alapja más, nyilván egy a sztenderdnél szűkebb körű, helyi nyelvváltozat. A helyi nyelvváltozatok többségétől nem idegen a hangzóközi *s* és *sz* kettőzése, így az ítéletek kedvezőek lettek volna, ha 1717–23 között is készült volna egy a maihoz hasonló ügynökvizsgálat például Szeged környéki beszélők körében. A jelenség mai, egy fokkal negatívabb megítélése tehát a sztenderd dominanciájának és a helyi nyelvváltozatok alulértékeltiségének köszönhető.

Teljesen más képet mutat a hangzóközi *j* nyúlása. Ez a jelenség Végh (1971: 825) tapasztalata szerint főleg a birtokos személyragozás *-ja/-je*, *-juk/-jük* elemeiben jelentkezik. A szegedi jegyzőkönyv 39 személyragját megvizsgálva egyetlen esetet sem találtam, amely jelölné ezt a nyúlást. Az írnokok jelölésmódja tehát ez esetben is teljesen következetes, a különbség az, hogy a jegyzőkönyvbeli adatok tökéletesen ellentmondanak a nyelvjárással kapcsolatos mai ismereteinknek. Mi lehet ennek az oka? Talán részint a hangjelölés módja. Lehetséges, hogy az íráshagyomány azt követelte a deákoktól, hogy ebben a morfológiai helyzetben akkor se jelöljék a geminációt, ha az valójában megtörténik az élőbeszédben. A gemináció jelölésének morfológiai meghatározottságát jól bizonyította az e fejezet elején található 38. táblázatban bemutatott adatcsoport. Ami ellentmond egy olyan magyarázatnak, hogy a morfológiai helyzet (és nem utolsósorban a mássalhangzók eltérő minősége) miatt jelölik egyik morfémában a geminációt, és nem jelölik a másik toldalékban, az éppen a két vizsgált csoport önmagán belüli tökéletes hangjelölésbeli homogenitása. Ez túl nagy fokú következetességet föltételez az írnokoktól, akik ennyire szigorú normakövetést még egyetlen sajátosság jelölésében sem mutattak. Ezért lehetséges, hogy egy másik magyarázat közelebb áll az igazsághoz, bár ezt a kínálkozó hipotézist nem tudom bizonyítani: elképzelhető, hogy a Végh (1971) által leírt nyúlás a forrás keletkezésénél későbbi keletű, és a nyelvemlék keletkezése idején még nem érvényesült, ezért marad ki a hangjelölésből – szemben más geminációs jelenségekkel, amelyek kisebb vagy nagyobb mértékben a lejegyzés során is érvényesülnek.

Ezt a hipotézist alátámaszthatja az a tény, hogy az E/3. *-a(i)* és *-e(i)* előtt igen gyakori a mássalhangzó geminálódása a jegyzőkönyvek írásképe alapján. Ez a nyúlástípus pedig kiindulási alapként szolgálhatott egy olyan analógiás változás számára, amely a későbbiekben továbbterjeszthette a nyúlást azokra az E/3. személyű birtokos személyragos alakokra is, amelyek a hiátustöltő eredetű *j*-t tartalmazták. Így maga a *j* nyúlt meg, talán nem pusztán intervokális helyzete, hanem a paradigma kiegyenlítődésének kényszerítő hatása miatt is, amikor

a beszélők nyelvtudatában kezdett összeformni a birtokviszony jelölése és az E/3. birtokos személyrag *-a*, *-e* eleme előtti mássalhangzónyúlás. Majd a *j*-nek ez a nyúlása terjedhetett a T/3. személyű *-juk*, *-jük* alakra is, hiszen a kiterjesztést a hangzóközi helyzet nemcsak lehetővé tette, hanem motiválta is. A jegyzőkönyvekben meglehetősen egységes kép tárul a szemünk elé, ha az *-a*, *-e* előtti geminációt vesszük szemügyre. E vizsgálódás eredményeit az alábbi, 39. számú táblázatban szemléltetem.

Az alapforrás tövégi mássalhangzójának geminációja az E/3. személyű *-a/-e* előtt
(39. táblázat)

	-s	-ny	-ly
Van	19	23	1
Nincs	0	2	0
Összes	19	25	1

Adatok: *Törvénnyej* (45), *Törvénnyeitül* (56), *Korcsomárossa* (58), *Törvénnye* (106), *Várossából* (109), *Törvénnyeit*, *Törvénnyej* (124), *Törvénnyej* (125), *Törvénnyeivel* (129), *Inassa* (137), *Lakossaj* (139), *Törvénnyej*, *Szemellye* (141), *Törvénnyeit*, *Törvénnyej* (144, 147), *Várossa* (149), *Gulyassának* (149), *Törvénnyej*, *Titulussa*, *Articulussa* (150), *Törvénnyeivel* (168), *Törvénnyeit* (169), *Törvénnyej*, *Törvénnyeivel* (170), *Lakossa*, *Törvénnyeivel*, *Authoritassa* (171), *Törvénnyej* (173), *Törvénnyejvel*, *Várossából* (179), *Törvénnye* (180), *Törvénnyej* (181), *Contractussuk* (185), *Lakossajra*, *Lakossinak*, *Törvénnyej* (195), *Lakossj* (203), *Várossa* (210, 212), *Törvénnye* (213), *forgássá* ((214), *lakossaitól* (230).

A tövégi mássalhangzó tehát szinte minden esetben megnyúlt az *-a* és *-e* előtt, és ezt a geminációt az írni jelölési gyakorlat igen következetesen érvényesíti a maga lejegyzésében. Az *s* nyúlását – egyáltalán nem meglepő módon – 100%-osan jelölik, és igen kevés az ellenpéldák száma az *ny* esetében is. Az *-a*, *-e* előtti *s* nyúlásának előtti a hangjelölésben való megjelenését elősegíthette a hang geminációjának a többi morfofonológiai helyzetben való elterjedtsége és e beszéd-sajátosság – hangkörnyezettől független – általános jelölése. A fenti példákban megjelenő nyelvvállapot az analógiás kiterjesztés révén valóban átmehetett egy olyan, következő fázisba, amely már a birtokos személyrag *j*-jét is geminálta, és ez a folyamat akár 1723 után is lejátszódhatott. Ahhoz, hogy ezt a föltevést nyelvi adatokkal tudjuk alátámasztani, évtizedenként mintát kellene venni ugyanennek a regiszternek a *-ja*, *-je* birtokos személyragos szóalakjaiból.

Ha ehhez elegendő forrás áll rendelkezésre, és a hangjelölési konvenció sem távolodik durván az élőbeszédtől, akkor van arra esély, hogy a *j* geminációjának terjedési folyamata megragadhatóvá váljék a diakroniában.

Az *s*-nek a középfokjel előtti, magánhangzóközi alakjára csak kilenc adatunk van a jegyzőkönyvben, ezek közül öt alkalommal jelölik a deákok a mássalhangzó nyúlását, négyszer pedig nem. Ez azt mutatja, hogy az élőbeszédben már nyilván volt gemináció ebben a morfológiai helyzetben, de ezt a jelölés nem tükrözi minden esetben. Különös, hogy az *-n* határozórag előtti *s* nyúlását minden esetben jelölik az írnokok, míg a *-bb* középfokjel előtt már nem ennyire következetes az írásmódjuk. Ennek azonban egyelőre nehéz meggyőző magyarázatát adni. Nem tartom kizártnak ugyanakkor, hogy a középfok jelének kettőzött mássalhangzója szerepet játszott abban, hogy az előtte álló *s* nyúlását nem jelölték az írnokok, hiszen az talán nem is nyúlt meg minden szóalakban. Az *s* nyúlása tehát – fonetikai okból – már a hangzás szintjén korlátozódik: néha egyáltalán nem nyúlik meg, néha csak félhosszú lesz, és a beszédnek ez a hangzó sajátossága kerül be a jegyzőkönyveknek az ejtést is tükröző jelölésmódjába.

3. Morfológiai változók a két forrásban

A fejezetben néhány morfológiai változó vizsgálatára kerül sor. Az elemzendő jelenségek száma meg sem közelíti a hangrendszeren belül tárgyalt változókét. Ennek több oka is van. Legfőképpen az, hogy az egyes nyelvváltozatok egymástól való elkülönítésére a magyar nyelv viszonylatában nem túl nagy számú toldalékmorféma alkalmas (különösen így van ez, ha írott forrással dolgozunk), és ez tapintható a mai szociolingvisztikai kutatásokban is, amelyekben korlátozott számú változó bukkan föl sokszor, sokféle aspektusban. Ez a tény nem a vizsgálati módszerek tökéletlenségét jellemzi, hanem azt mutatja, hogy a magyar nyelvváltozatok közötti különbségtételre nem túl sok toldalékmorféma alkalmas, mivel többségükben elmarad a váltakozás.

A másik tényező, amely tovább apasztja a vizsgálat szempontjából releváns morfológiai változók számát, az e munka fölépítése. A morfológiai váltakozásnak is tekinthető jelenségek

közül ugyanis viszonylag sok került a magánhangzó-változók nyíltsági fokával foglalkozó fejezetbe – tudatos koncepció alapján: az *-unk ~ -onk* és *-ünk ~ -önk* többes szám első személyű, határozatlan ragozásbeli igei személyrag, a vele alakilag és eredetét tekintve egyező többes szám első személyű birtokos személyrag, a többes szám első személyű személyragozott főnévi igenév (*-niuk ~ -niok, -niük ~ -niök*), a többes szám harmadik személy birtokos személyragozásának *-(j)uk ~ -(j)ük* és *-(j)ük ~ -(j)ök ~ -(j)ék* személyragja, a *-bül ~ -ból, -tül ~ -tól, -rül ~ -ról* és *-bül ~ -ból, -tül ~ -tól, -rül ~ -ról* határozóragok valamint az egyes szám harmadik személyű birtokos személyragnak, a terminativusi ragnak, a *-ként* határozóragnak és az *-int* igeképzőnek *i ~ é* váltakozása. Ezeket a váltakozásokat jól be lehet illeszteni a magánhangzórendszeren belüli ingadozások tárgyalásának vizsgálatába. A fentebb felsorolt határozóragok mind olyan magánhangzók alternálódásának következtében térnek el fonológiailag egymástól, amely magánhangzók váltakozása más morfémius helyzetekben is jól megfigyelhető, tehát nem korlátozható egyetlen kitüntetett morfológiai helyzetre. Ezt jól szemléltette a magánhangzók zártsági fokáról szóló fejezet. Ezért indokoltnak tartom, hogy ezekről a változókról a magánhangzókról szóló fejezetben essék szó – annak ellenére is, hogy sem Abaffy (1965), sem Papp (1961) nem alkalmazza ezt az integrált tárgyalásmódot. Természetesen a változóknak a morfológiai fejezetbe sorolása sem lenne teljesen indokolatlan, hiszen nem állapítottam meg szoros korrelációt az előbbi határozóragokban lévő magánhangzóknak a határozóragbeli és más morfémiákban jelentkező értékei között, azaz a ragokban a morfológiai helyzet is determinálja a magánhangzó-tendenciák érvényesülését vagy ennek hiányát. A váltakozás kiváltó oka viszont a morfológiai helyzettől független, széles körű magánhangzó-tendencia volt a fenti esetekben.

Milyen jelenségeket tartok ezek után a morfológiai fejezetben tárgyalandónak? Azokat az alternációkat, amelyek kizárólag egy bizonyos toldalékmorfémában jelennek meg, jelentkezésük tehát keletkezésében is szigorúan morfológiai meghatározottságú.²⁶ Ebből látható, hogy jelen morfológiai fejezetben viszonylag szűken értelmezem a morfológiai változó és az ilyen váltakozás fogalmát. A morfológiai változókon belül az inessivusi *-ban/-ben ~ -ba/-be*, az alapvetően illativusi *-ba/-be ~ -ban/-ben* változókat elemzem és azokat, amelyek ugyanazon morfológiai elem – közelebből a *-t* tárgyrag – ismétlésével keletkeznek – szembeállítva őket az

²⁶ Szintén nem a morfológiai váltakozásokon belül tárgyalom azokat az ingadozásokat, nyelvjárástól, köznyelvtől való eltéréseket, amelyek a szintaktikai szabályok eltérő alkalmazásának, esetlegesen a latin nyelvi (a jegyzőkönyvek szövegeinek másik fő nyelve) interferencia hatásának következményei.

elemismétlés nélküli formákkal (pl. *azt ~ aztat*). Ezenkívül az igeragozás egy sajátos vetületét is vizsgálom: a határozatlan ragozás T/3. személyű ragjának alakjait a *-t* jeles befejezett múlt időben (pl. *voltak ~ voltak*).

3.1. A *-ba/-be* és *-ban/-ben* használata az alap- és kontrollforrásban

A *-ba/-be* és *-ban/-ben* ragváltozatok mögött húzódó változók számának kérdéskörét a szociolingvisztika oldaláról Kontra (1998) tisztázta. Alapvető fontosságú vizsgálatunk szempontjából az a megállapítása, hogy e ragok két változó vizsgálatát teszik szükségessé. A kérdést pontosan foglalja össze tanulmánya bevezetőjében (9): „Az inessivusi (bVn) változónak két változata van: [bVn] és [bV]. Az utóbbi kissé stigmatizált. Az illativusi (bV) változónak is két változata van: [bV] és [bVn]. Az utóbbi hiperkorrekt”. Fontos megállapítása még a változókat illetően, hogy a (bVn) változóban mutatkozó szóvégi *n*-törlés nagyon erős morfológiai meghatározottságot mutat, hiszen egyetlen más morfológiai helyzetben sem törlődik a szóvégi *n*. Kutatásom szempontjából értékes megfigyelések a következők is: „Jelentős korreláció mutatkozik az inessivusi *n*-törlés és szóvégi *t*-törlés és *l*-törlés között” és hogy „a (bVn) változó stabil váltakozást mutat, tehát nem most folyó változást (uo. 21)”.

Ha a változókat a diakroniában tanulmányozzuk, megállapíthatjuk, hogy ez az alternáció mélyen gyökerezik a magyar nyelv történetében, és arról is képet alkothatunk, milyen volt az egyes változatok megoszlása a különböző funkciójú és presztízssű nyelvváltozatokban. A nyelvelmékeknek a kései ómagyar kori tanulságait Korompay (1992: 397–400) tekinti át – impozáns nyelvi anyagra építvén megállapításait. Az ő megfigyelései szerint a két különböző funkciójú rag alaki keveredése már az ómagyar korban megindult, a korábbi következetes rendszer bomlása ekkor kezdődhetett. A különböző esetet jelölő ragok nagyfokú keveredéséről beszél az általa vizsgált korszakkal kapcsolatosan: statisztikai relevanciájú adatai szerint az előfordulásoknak több mint 31%-a nem felel meg az alaki és funkcionális elkülönülés követelményének. A *-ban/-ben* ragoknak kb. 14%-a, a *-ba/-be* ragoknak kb. 53%-a a másik rag funkciójában szerepel a kései ómagyar kor nyelvelmékeiben. A kor beszélt nyelvére nézve széles körben elterjedtnek tartja a „két ragot közös *-ba/-be* alakban kiegyenlítő” (398) típust, amely

norma hiányában az írásbeliségbe is behatolt. Ott ugyanakkor ellenhatásként – nyilván az írott szöveg magas presztízisének köszönhetően – megjelentek a fönti típus kiszorítása jegyében azok a nyelvváltozatok, amelyek a *-ban/-ben* ragokban egyenlítették ki a rendszert. Korompay „a hiperurbanizmus jellegzetes esetének” (399) nevezi a raghasználatnak ezt a módját. A már sokszor idézett vizsgálatok – Abaffy (1965) és Papp (1961) – nem tárgyalják ezt a kérdést, pedig jó volna a kései ómagyar kor utáni adatokkal is szembesülni, különösen az írnoki nyelvhasználat terén. Némileg iránymutató lehet Bárczi (1963: 222) megállapítása, aki a XVI. századdal kapcsolatban az írott nyelvváltozatokban a *-ban/-ben* túlsúlyáról beszél az illativusi funkcióban. Ezek után érdemes megvizsgálnunk, milyen raghasználati sajátosságokat mutat a XVIII. század első harmadának hivatalos szegedi nyelvemléke. Az adatgyűjtés eredményét a 40. és 41. táblázatban szemléltetem.

Az illativusi eset kifejezőeszközei az alapforrásban
(40. táblázat, N=47)

	<i>-ba/-be</i>		<i>-ban/-ben</i>	
	n=	%	n=	%
<i>Illativusi eset</i>	2	4	45	96

Az inessivusi eset kifejezőeszközei az alapforrásban
(41. táblázat, N=101)

	<i>-ba/-be</i>		<i>-ban/-ben</i>	
	n=	%	n=	%
<i>Inessivusi eset</i>	0	0	101	100

Az ide tartozó adatok közül az inessivusi adatokat nem közlöm, mert ezek nem térnek el a mai sztenderdtől és nem mutatnak ingadozást.

Az **illativusi** eset *-ba /-be* ragos alakjai: *arestomba tétetik* (106), *eleibe fogok mennem* (216).

Az **illativusi** eset *-ban/-ben* ragos alakjai: *elejben adatik* (44), *előnkben adatván* (56), *gyilkosságban ejteni* (57), *Törvény Székünk eleiben Statuálni* (58), *Számban vetetődik* (97), *fel kelletik menni Bécsben* (98), *három Karban, vagy rendben vétetődgyenek* (99), *Bécsben deputáltatott* (100), *Executioban venni* (122), *Szemében mondották* (126), *Számban be'adom* (130), *Verenben esett* (131), *előnkben compareálván* (132), *egyben gyülvén* (133), *eő Kgme helyében* (152), *Posonyban küldöt* (167), *Végben vitelére, végben vitelére* (168), *Búza Kévében bé kötni*

(169), *Kézben adással, rosszszaságban foglalná magát, Kézben adással*, (180), *Végben viselére* (!188), *be menvén (...) Kapolnában* (194), *egyben hordani, Várasban bé hoznak* (198), *rendben akarta venni* (199), *Populét jó rendben venni* (202), *azokban (...) be bocsátani* (210), *veghben vinni* (210), *Vér folyásban (...) essek, Gutta ütésben essek, Abráhám kebelében (...) jussak* (213), *Végben viszem* (214), *hambárban betöltöm* (2x,215), *kezében adom* (2x,219), *korcsmában menni* (221), *Könyvekben be irni, Cassajában (...) által adom* (231), *könyvben be irni* (232).

A 40. és 41. táblázat adatai igen erős tendenciákat tükröznek a (bVn) és (bV) változó értékeit érintően. Az első adatoszlop mindenekelőtt azt mutatja, hogy az inessivusi eset kifejezése tökéletesen ingadozásmentes a jegyzőkönyvben: minden alkalommal a *-ban/-ben* változatok jelölik. Egyetlen adatot sem találunk az élőbeszédben vélhetően viszonylag széles körben elterjedt *n*-kiesésre. A helyi beszélt nyelv és az írnokok által formált nyelvváltozat ismét viszonylag távol került egymástól, azaz az írnokok nem pusztán lejegyzik a szövegeket (pl. a tanú vallomástétele folyamán), hanem saját normafölfogásukhoz is igazítják azokat. Javítások nélkül érvényesítik a fenti törekvést az általuk fogalmazott szövegek esetében. Fönnáll annak a lehetősége is, hogy ez a spontán sztenderdizáció nem vagy nem teljes mértékben tudatos, az írás automatizmusa nagyfokú lehet, akár olyan is, hogy az íródeák némileg függetleníti magát beszélt nyelvi észleletektől. Mindazonáltal valószínűnek látszik – a tudatosság fokától függetlenül is –, hogy az inessivusi ragban az *n* kiesése nem számított még megtűrt jelenségnek sem a regiszter írott változatában, hiszen az írásmódban megjelenő teljes következetesség erre utal. A kései ómagyar kortól bőségesen adatolt hangváltozást tehát ez az írott nyelvi látens norma egyáltalán nem engedi érvényesülni a szövegekben. Ezzel szorosan összefügg az a másik figyelemreméltó tény is, hogy a presztízsváltozat *-ban/-ben* az illativusi funkcióban is csaknem teljesen kiszorította a tőle alakilag különböző *-ba/-be* változatot. Az illativusi esetrag értékében 96%-os a *-ban/-ben* reprezentációja, ezért nem jelentős túlzás azt állítani, hogy az általam vizsgált írott nyelvváltozat (melyet a tanácsi jegyzőkönyv képvisel) szinte nem is tartja számon a *-ba/-be* ragot, sem szabályos, sem stigmatizált esetekben nem használván azt. A két esetjelölő elem paradigmája tehát egybetolódott a nyelvemlékben, méghozzá oly módon, hogy az illativusi értékű hiperkorrekt *-ban/-ben* kiszorította a szabályos alakváltozatot. Az élőbeszédben föltételezhetően ennek az alaki kiegyenlítődésnek éppen az ellenkezője ment végbe – ahogyan

Korompay (1992: 399) is utalt rá a kései ómagyar korról kapcsolatban –: az illativusi *-ba/-be* szorította ki az inessivusi szabályos alakot. A stigmatizáció és hiperkorrekció viszonyrendszeréből következően nyilvánvaló, hogy az írott nyelv e változatában (is) végbement korábbi hiperkorrekciós eredetű alaki egybemosódás a beszélői elit válaszreakciója egy magas presztízsű nyelvrétegben, amelyben igyekszik presztízsvariantákkal körülbástyázni magát, ilyen módon elhatárolván szövegeit, nyelvhasználatát és önmagát az általa nem vagy kevésbé becsült nyelvi megnyilvánulásoktól és ezek beszélőitől.

A két változó kezelésmódja azt is jelzi, hogy a jelenség mai, viszonylag enyhébb megítélése (ezt csak intuicióm alapján minősíthetem) némileg ellentmondásban van a forrásból kikövetkeztethető, az *-n* nélküli alakoktól való túláltalánosító elhatárolódással. A megoldás ismét az írott nyelv és beszélt nyelv következetes megkülönböztetése lehet. A forrásadottságok következtében nem tudunk arról véleményt mondani, hogy milyen lehetett az *-n* nélküli inessivusi változatok megítélése a beszélt nyelvben, csak azt mondhatjuk, hogy a vizsgált írott nyelvváltozatban egyáltalán nem használnak *n* nélküli inessivusi alakot, sőt a nazálisos változatok az illativusi funkcióban is szinte kizárólagosak. Az általunk vizsgált írott nyelvváltozat viselkedését e szempontból nem a mai beszélt nyelvi *n*-kiesés megítélésével kell összevetni, hanem a mai írott nyelvi normával, amennyiben folyamatosságot keresünk a diakroniában a jelenség megítélését illetően. És ebben az esetben valóban érzékelhető a kapcsolat az 1717–23 közötti időszak és a ma írott nyelve között: egyik sem látszik megtérni az *n*-kiesést az inessivusi (vagy arra visszavezethető) használatban. A különbség abban ölt testet, hogy a nyelvemlékben az illativusi alakokban is *n*-ező túlhelyesbítéses alakváltozatokat találunk, míg a mai írott nyelvben efféle változatokkal csak ritkán találkozhatunk. A két írott nyelvváltozat közötti különbséget aligha teremthette meg más, mint az 1723 után születő egységes írott nyelvi norma, amely szabályozta a *-ban/-ben* és *-ba/-be* ragok grammatikai esetek közötti, átfedések nélküli megoszlását. Ez a norma újra érvényesítette az alaki különbség és funkcionális különbség megfelelésének elvét, és kodifikáltsága folytán (azoknak a társadalmi intézményeknek köszönhetően, amelyek ezt a rögzített normát közvetítették, pl. oktatás vagy sajtó) elterjedt az írott nyelvet használók egyre szélesebb táborában.

A főnti két rag alakváltozataival foglalkozott a magyar nyelvjáráskutatás is, e tevékenység legfőbb eredményei közé tartoznak az MNyA. térképlapjai, amelyek a két helyhatározórag

használati megoszlását szemléltetik. Az illativusi rag megvalósulásait ábrázolja az 1045. (*kezébe*), 1101. (*házba*), és 1111. (*kertbe*) térképlap, míg az inessivusi alakokra kérdez rá az 1100. (*házban*), 1110. (*kertben*) és 1131. (*hajnalban*) lap. Milyen képet mutatnak a magyar nyelvjárások mindegyikét felölelő vizsgálat adatai? A kép, amelyet kapunk, eléggé meglepő: mindegyik térképlapon kizárólag a morfémaazáró nazális nélküli alakváltozatok szerepelnek az egyes kutatópontokon, ez pedig azt jelenti, hogy nincs olyan nyelvjárás – az MNyA. tanúsága szerint –, amely az inessivusi rag *-n*-jét ejtené, de az is meglepő, hogy olyan adatot sem találunk az illativusi ragra, amely a túlhelyesbítés eredményeképpen betoldott *-n*-et tartalmazná. Gondoljuk végig, mit jelentenek ezek a rendkívül egyöntetű adatok! Nem kevesebbet, hogy a magyar nyelvjárások között nem állapítható meg különbség abból a szempontból, hogy az inessivusi rag *n*-jét ejtik-e, illetőleg ejtenek-e hiperkorrekciós betoldással nazálist az illativusi ragban. Ez azt is jelenti, hogy az előbbi két jelenség nem a nyelvjárásokat, hanem beszélt és írott nyelvváltozatokat különíti el egymástól. Hasonló képet mutatnak a szinkrón szociolingvisztikai vizsgálatok is, amelyek az inessivusi *-ba/-be* elterjedtségét kutatják a beszédben, és amelyekre Kontra (1998) támaszkodik.

A két változó eltérő kezelésmódja a mai írott és beszélt nyelvben talán arra is figyelmeztet, hogy újra kell gondolnunk azt a nagyon kézenfekvőnek tűnő és igen széles körben elterjedt labovi tézist, hogy minden nyelvi változás a beszédben zajlik. Rendkívül furcsának tűnik ugyanis, hogy a két ragban a kései ómagyar kortól folyamatosan tömegével kimutatható váltakozás semmiféle módon nem jelenik meg a magyar nyelvjárásokban és a beszélt nyelvben. Fölmerül a kérdés, honnan eredeztethető a nyelvelmékekben kimutatható váltakozás, ha nem a tájnyelvi változatokból? Az írott- és beszélt nyelvi norma szétválasztása sok mindent megmagyarázhat, de nem feltételezhető, hogy a kettő tökéletesen szétvált volna már az ómagyar korban, és hogy az írott nyelvi norma önmaga termelte volna ki az illativusi hiperkorrekt *n*-et. Mi mások lehettek volna a kései ómagyar kori írott normatív változatok építőkövei, mint az egyes területi nyelvváltozatok?

Az illativusi hiperkorrekt alakok szinte egyeduralkodóak az alapforrás szövegeiben. Ez azt jelzi, hogy a vizsgált írott nyelvváltozat a funkcionális különbségtétel ellenében is az *n*-ező ragváltozatot használja. Ez a szociolektus már a kései ómagyar kor kódexeiben kimutatható – erről s ennek okairól l. Korompay (1992: 399). A nyelvhasználati zavar – a magisztrátusi

jegyzőkönyvben is – nyilván két elv ütközéséből támadt: az egyik azt írta elő, hogy a fonetikai észleletekhez, azaz a beszélt nyelvi formákhoz kell igazítani az írott nyelv hangjelölését. A másik elv, amely az előző ellenében hatott, azt diktálta, hogy meg kell tartani az inessivusi *n*-t a szóvégen, hiszen a korábbi íráshagyomány is tartalmazta azt. A két elv nem minden közegben érvényesült egyforma erővel, ezért keletkeztek a különböző lejegyzési technikák, – köztük egy olyan is, amely annyira fontosnak tartotta a szóvégi *n* jelölését, hogy az ezt előíró szabályt túláltalánosította. E típus természeténél fogva csak az írásbeliségben terjedt, míg a későbbi századok írnokainak számára talán már hagyománnyá érett. Ha ez így volt, ezt a hagyományt követik a szegedi írnokok a XVIII. század első harmadában.

Hogy fenti következtetéseim valóban megállnak-e lábukon, nézzük meg a két változónak a kontrollforrásbeli értékeit! Az anyaggyűjtés eredményét a 42. és 43. táblázatban mutatom be.

Az illativusi eset kifejezőeszközei a kontrollforrásban
(42. táblázat, N=42)

	<i>-ba/-be</i>		<i>-ban/-ben</i>	
	n=	%	n=	%
<i>Illativusi eset</i>	31	74	11	26

Az ide tartozó adatok közül csak a mai sztenderd nyelvváltozattól eltérő adatokat közlöm az alábbiakban.

A *-ban/-ben* rag illativusi értékben: *odavit á hova ak-kartam: német órságban selézijában, be is hágtam á lenygyel orsagban, uraknak kezükben akkadok, tisaban öllek, tánácban ültetik, patikaban mengyen, kimengyen putr-iban, vaksagban ne ejcsek, keziben ada, keziben attak.*

Az inessivusi eset kifejezőeszközei a kontrollforrásban
(43. táblázat, N=26)

	<i>-ba/-be</i>		<i>-ban/-ben</i>	
	n=	%	n=	%
<i>Inessivusi eset</i>	12	46	14	54

Az ide tartozó adatok közül csak a mai sztenderd nyelvváltozattól eltérő adatokat közlöm az alábbiakban.

-ba/-be inessivusi értékben: erdőbe lesen temetése, az erdőbe (...) addot (!), a nyakamba egyetsem hurcoltam, mibe mesterkedik, hirtádván alattomba, kár lesen az udvárodba, mén-öbe, gyüvöbe, kibe a rozos semit nem tudot, meg alkudott 10 forintba, kibe rozos semit nemtudot, hainalba.

Mit állapíthatunk meg az ellenőrző forrás illativusi és inessivusi ragjának szóródásából? elsőként azt, hogy a két különböző funkciójú rag korántsem mutat olyan egyenletes eloszlást az ellenőrző forrásban, mint a szegedi magisztrátus jegyzőkönyvében. Míg ott mind az inessivusi, „eredeti” funkcióban, mind a másodlagos, illativusi funkcióban domináns volt a *-ban/-ben* rag (utóbbi esetben hiperkorrekció következtében), addig a fenyítő törvényszéki forrásban jóval egyenetlenebb a raghasználati kép. Az inessivusi eset kifejezésére majdnem azonos arányban használja írástudónk az eredeti *-ban/-ben* ragot, és a beszélt nyelvi nazálistörlést jelölő alakváltozatot. Ez mindenképpen azt mutatja, hogy ő az írás során sokkal kevésbé igazodik a deáki írott nyelv látens normájának előírásrendszeréhez, és az írástevékenység nála nem azonos a látens írott nyelvi norma alkalmazásával. Hogy mégis lehet valamiféle ismerete a deáki normáról, azt éppen az mutatja, hogy – bár nem következetesen –, de előfordulnak az általa lejegyzett forrásban illativusi értékben a *-ban/-ben* ragok, noha ezek egyáltalán nem kizárólagosak, sőt előfordulásaik száma csak harmada a *-ba/-be* ragénak ebben a funkcióban. A laikus írástudó a szövegalkotó tevékenysége során tehát részben fölhasználja azokat a hiányos ismereteket, amelyekkel a deáki normáról rendelkezik, részben pedig észleletei és intuíciói alapján a hangzó beszéd jelenségeinek pusztá rögzítésére szorítkozik. Ami a két forrást tehát megkülönbözteti egymástól: az immanens írott nyelvi norma alkalmazása és az ebben megnyilvánuló következetesség.

Kezdeti kérdésfeltevésünkkel kapcsolatosan megállapíthatjuk, hogy a nyelvemlék lejegyzőjének az írott nyelvi normában való jártassága maga után vonja a reális **beszédtények** hű megismerésének nehézségét. A fentiek fényében azonban mégis éppolyan érdekes és tanulmányozandó kérdésnek tartom az írott nyelvi normára koncentráló vizsgálatot, mint a letűnt korszakok beszélt nyelvének megismerését célzó kutatást, mert úgy vélem, bizonyos nyelvi változásokat talán az írott nyelv indukál, (szemben a közkeletű, a beszéd kizárólagosságát hangoztató fölfogással), másfelől pedig bizonyos nyelvi jelenségeket hosszú időn keresztül talán

csak az írásbeliség tartott fenn – alkalmanként az összes lokális beszélt nyelvváltozattal szemben.

A két változó elemzésekor nem hagyhatjuk figyelmen kívül azokat a korábbi megfigyeléseinket, amelyek a fönti két változó és az *l*-kiesés között kapcsolatot mutatnak. Mind az *l*-kiesés néhány elszigetelt példája, mind az inessivusi rag *n*-kiesésének teljes hiánya azt tükrözi, hogy az írott nyelv által nem tűrt jelenségek ezek a mássalhangzó-kiesések, amelyek persze valószínűleg igen nagy elterjedtségűek voltak az élőbeszédben. A jelenségeket kerülő következetes írni magatartás az íráshagyomány szerepe mellett talán a hozzájuk fűződő negatív beállítódást is jelzi, bár meglehet, hogy merő hagyománykövetés a deáki nyelvhasználat efféle alakulásának igazi oka. Pontosabban: az *l*-kiesés ellenében keletkezett túlhelyesbítéses formát inkább hiperkorrekt alaknak tartom, mint az illativusi ragok túláltalánosító *n*-betoldását, ez utóbbi valószínűleg sokkal inkább az írni magatartás merev követéséből táplálkozik. Fölfogásom szerint sokkal inkább túlhelyesbít az az írni, aki egyszer ír *hónap* helyett *holnapot*, mint az, aki következetesen *-ban/-ben*-t ír illativusi értékben. Ez utóbbi magatartás túlságosan rutinszerű ahhoz, hogy a nyelvhasználat e módjának lelki motívumát pusztán a megbélyegzettségtől való félelemben keressük. A jelenség keletkezésének valamikor nyilván ez volt az oka, de a forrásban való előfordulása már a hagyomány erejét mutatja. A túláltalánosítás példáinak száma tehát nem dönti el nyomban az aktuális nyelvhasználó hiperkorrektségének fokát is.

A két jelenségnek a teljes korpuszban való előfordulási gyakorisága igen közel áll egymáshoz: mindkettő erősen kerülendőnek számíthatott a deákok írott nyelvében. Különbséget jelent viszont az *l*-kiesés és *n*-kiesés között az, hogy az előbbit fonetikai-, utóbbit morfológiai változóként tárgyalom. Besorolásuk indoklásától most eltekintek, hiszen jelen fejezet bevezetésében szó esik azokról az elvekről, amelyek segítségével meghatároztam és elkülönítettem egymástól a fonetikai és morfológiai változókat. Mindezek figyelembevételével az is megállapítható, hogy – statisztikailag nem pontosított – korreláció mutatható ki egy fonológiai és egy morfológiai változó között – azaz nem kizárólag azonos nyelvi szintre sorolt elemek együttes előfordulásai között lehetséges összefüggés. Ez a tény nem annyira meglepő akkor, ha tudjuk, hogy az inessivusi ragban megjelenő váltakozás (amely azután az illativusiban is ingadozást indukált) egy alapvető fonetikai tényezőnek is köszönheti létét, ahogyan erre

Korompay (1992: 399) is figyelmeztet: ez pedig a szóvégi nazális „gyengesége”, a redukált artikulációval szembeni védtelensége. Az, hogy e fonetikai tényező a nyelvi rendszernek e helyén változást indukált, más morfológiai helyzetekben viszont nem – például az *-on/-en/-ön* ragban vagy az igét záró *-n* képzőben (*moccan*) vagy igei személyragban (*megyen*) –, ez már a morfológiai rendszer jelöltségi viszonyainak köszönhető: a *-ban/-ben* ragon kívüli formánsok esetében az *n*-kiesés után nem kapnánk szabályos, szóalakzáró szuffixummal lezárt alakot. Valószínűleg ezért történhetett meg a kései ómagyarban az *n*-törlés az inessivusi *-ban/-ben* ragban, és talán ezért nem játszódtott le a főnti esetekben. Az *n*-kiesés kiváltó oka tehát éppen úgy fonetikai jellegű (a mássalhangzó „gyengesége”), mint az *l*-kiesésé (csak az inessivusi *n* esetében a fonetikai ok nem minden morfológiai környezetben indukál azonos hatást), ezért nem meglepő, hogy ma is korrelációt mutat a szóvégi *l*-nek és a *-ban/-ben n*-jének (sőt a szóvégi *r*-nek, pl. *akkor ~ akkó*) törlése. Itt szükséges a következő megfigyelésemre utalnom: a két forrás vizsgálata arról árulkodik, hogy a szóvégi *-n*-kiesés és *-t*-kiesés írásbeliségben való megjelenése között talán kapcsolat van, mert az alapforrás jellemzően egyikkel sem, a kontrollforrás pedig mindkettővel él.

Összefoglalásul elmondhatjuk, hogy az inessivusi és illativusi ragok nyelvemlékbeli formáinak elemzése megerősítette azt a szakirodalmi véleményt (l. Kontra 1998) is, hogy az ezekben a mai nyelvéllapotban jelentkező ingadozás valóban stabil váltakozás, nem folyamatban lévő nyelvi változás szinkrón lecsapódása (az ingadozás már kb. hatszáz éve kimutatható nyelvünkben). A változók elemzése azt is szemléltette, hogyan teremthető kapcsolat egy-egy változatnak a nyelvemlék keletkezése idején való megítélése és a vele kapcsolatos mai értékítéletek között, valamint azt, hogy mennyire alapvető fontosságú az írott nyelv és beszélt nyelv megkülönböztetése az efféle történeti vizsgálatokban. Talán azt a Susanne Romaine-i gondolatot (Romaine 1982: 14–15) is sikerült igazolni, hogy az írott nyelv nem pusztán a beszélt nyelvvel kapcsolatos viszonya szempontjából tarthat számot a nyelvészek érdeklődésére, hanem önmagáért is, hiszen a nyelvi változások keletkezésében és terjedésében ennek a formának is fontos szerepe lehet.

3.2. Az accusativusi eset kétszeres jelölése a két forrásban

Ebben az egységben az accusativusi eset többszörös jelölésének kérdéskörében végzett vizsgálódásról esik szó, ez a harmadik tiszta morfológiai váltakozás, amellyel a nyelvemlékek elemzése során szembesültem. Az ide tartozó változók egy $(V)t \sim tVt$ váltakozással jellemezhetőek. A vizsgált jelenség elterjedtsége a nyelvi rendszer elemeiben meglehetősen kicsi, ez bármely magyar nyelvváltozatra igaz. A kétszeres accusativusi esetjelölés szempontjából releváns szóalakok – amelyek valamely változatukban előfordulnak az alapforrásban – a következők: az *az* és *ez* mutató névmások és az *ő* személyes névmás. Az *ő* névmás tárgyesete azonban egyetlen egyszer fordul elő az alapforrásban (*ütet*, alakban, 56), ezért vizsgálódásunkból kirekeszthetjük. A többi szóalakban megjelenő ingadozás azért furcsa, mert a hosszabb alakváltozatokat ugyanazon grammatikai eset kétszeres jelölése teremti meg: így alakulnak ki az *aztat*, *eztet* szóalakok. Ezeknek a formáknak a kései középmagyar kori megítéléséről szinte semmit nem tudunk, ezért csak a jegyzőkönyvek szövegének tanulmányozása vihet közelebb bennünket ahhoz, hogy megállapíthassuk, milyen volt a deáki írott nyelv általam vizsgált rétegének és a többszörös jelölésű formáknak a viszonya. Az írnoki nyelvhasználat XVI. századi állapotát felmérő munkákban – Papp (1961) és Abaffy (1965) – nem találtam nyomait ezirányú vizsgálódásnak. Ugyanígy nem foglalkozik a kérdéssel Bárczinak (1963) az érintett korszakokat is áttekintő műve sem. G. Varga (1992: 466) a kései ómagyar kort áttekintvén az egyes szám első személyű névmás accusativusi alakjairól statisztikát is közöl, de a mutató névmás kétszeres jelölését ő sem említi tanulmányában. A szakirodalom sem könnyíti meg tehát azt, hogy képet alkothassunk a kétszeres jelölésű alakok korábbi nyelvtörténeti korszakokban való elterjedtségéről. Itt érdemes megjegyezni, hogy a jelenségekkel kapcsolatos mai attitűdökről sem találunk egzakt felmérésre épülő ismertetést a szakirodalomban, így a már többször idézett ügynökvizsgálatban sem. Érdemes tehát immár a változatoknak a szegedi tanácsai nyelvemlékben való megvalósulását áttekinteni, ebben a 44. táblázat nyújt segítséget.

A tárgyeset kétszeres jelölése bázisforrásunkban az *ez*, *az* mutató névmáson
(44. táblázat, N=18)

Változó	Egyszeres jelölés	Kétszeres jelölés	Sorösszeg
<i>ezt</i> ~ <i>eztet</i>	2	1	3
<i>azt</i> ~ <i>aztat</i>	8	7	15

Az ide tartozó adatok: *ezt*: *ezt* (149 és 192); *eztet*: (151);

azt: (107), (2X, 110, 135, 142, 205), *asztis* (216);

A fenti adatok jól mutatják, hogy valóban ingadozás van az egyszeres és kétszeres jelölésű adatok között a szegedi jegyzőkönyv által képviselt írott nyelvváltozatban is. A vizsgált szavak egyike sem ingadozásmentes, tehát nem rajzolódik ki az adatokból olyan tendencia, amely valamely változat ellenében következetesen a másikat részesítené előnyben. Ahhoz azonban sajnos kevés az adatunk, hogy összevessük egymással az egyes szavak ragozásában megnyilvánuló ingadozás mértékét. Azért annyi így is kiviláglik az adatokból, hogy a vizsgált írott nyelvváltozatnak vélhetően nem volt előírása (még implicit formában sem) a jelenség kezelésére, és úgy tűnik, hogy ebben az esetben az írnokok teljes mértékben szabadon dönthettek egy-egy változat mellett és a másik ellenében. Nem sejlik föl összefüggés az írnokok személye és az egyes változatok előfordulási gyakorisága között sem: több esetben ugyanazon kéz szomszédos jegyzőkönyvi lapokon használja egymás mellett az egyszeresen és a kétszeresen jelölt alakot. A váltakozást tehát nem determinálják normatív előírások, eléggé szabadnak tűnik.

E nyelvhasználati sajátosságot érintően ellenőrző forrásunk sem képes árnyalni a XVIII. századi szegedi írott nyelvváltozatokról tett megállapításainkat, hiszen e gyakorlatlan író által jegyzett forrás sok hasonlóságot mutat a tanácsi jegyzőkönyvvel. Az utóbbi korpuszban csak az E/3. személyű *ő* személyes névmásnak fordulnak elő kétszeresen jelölt accusativusi alakjai, összesen háromszor, ellenpélda nélkül. Más kétszeres jelölésű alakot nem találunk a forrásban, így pl. az *azt* mutató névmás mindig egyszeresen jelölt. Így csak annyit állapíthatunk meg hogy mindkét forrásban előfordulnak kétszeres jelölésű alakok, de más-más névmásokon. A két forrás tehát olyan nyelvi normát követ, amellyel összeegyeztethető a fenti újrjelölt alakok jelenléte. Azt a tényt nem tudjuk értelmezni, hogy miért mások a kettős jelölésű alakok alapszavai, ez azonban akár a források eltérő szógyakorisági mutatóinak következménye is lehet.

A szövegek kétszeres jelölésű mutató névmási alakjai (*eztet*, *aztat*) és a személyes névmás *engemet és ötöt* alakjának előfordulási gyakorisága és az ellenpéldák számaránya azt jelzi számunkra, hogy ez a változó minden bizonnyal regiszterbeli szabályozatlanságának köszönhetően veszi föl hasonló számban a különböző értékeket. Nem tudjuk ezt az állapotot a jelenséghez fűződő értékítéletek szempontjából másképpen minősíteni, mint úgy, hogy sem túl negatív, sem túl pozitív értéket nem láttak a deákok a változatok egyikében sem. Saját nem rendszeres megfigyeléseim szerint ma az *eztet*, *aztat* formák stigmatizáltak (nem véletlenül használják ezeket előszeretettel kabarészerzők a műveletlen ember figurájának nyelvi megjelenítésére) –, még a beszélt nyelvben is, nemhogy az írott változatokban. A mai megbélyegzettségről csak annyit állíthatunk, hogy az a jegyzőkönyvek keletkezése óta eltelt időszakban alakulhatott ki.

A fentiekben elemzett változókéval rokonítható ingadozás tapasztalható a helyhatározószók kétszeres locativusi esetjelölésében is. Az *itt/ott* ~ *itten/ottan* hasonló kiegyenlített megoszlást mutat az alapforrásban, amelyben összesen négy kétszeres jelölésű szóalak (*itten* [126], *ottan* [221, 224, 232]) áll szemben három egyszeres jelölésű alakkal (*ot* [sic!] [131, 137, 169]) – a kontrollforrásban a előfordulási gyakorisági tényezők miatt nem vizsgálom e változót. A jelenség tehát vélhetően a normatív előírások hiányának köszönhető „szabad” váltakozásnak egy másik példája.

3.3. Egy jellemző morfológiai váltakozás az igeragozásban: az általános ragozás -t jeles múlt idejének T/3. személyű személyragja

A két forrás nyelvi anyagának tanulmányozása közben föltűnt, hogy a befejezett múlt idejű, általános ragozású T/3. igealakok a személyragban ingadozást mutatnak, és hogy a két alakváltozat használati arányában talán eltérés van a két nyelvemlék között. Az alapforrásban többségben láttam azokat a személyragokat, amelyek eltérnek a mai nyelvállapottól, míg a kontrollforrásban ezt a tendenciát nem érzékeltem a forrás első áttanulmányozásakor. Az igei személyragozási sorok kései középmagyar kori szilárdságának fényében váratlan a ragozási paradigmának ez az ingadozó jellege, bár a szakirodalomban Abaffy (1992a: 201) pontos képet ad az ingadozás eredetéről és a kései ómagyar kori állapotokról: „Az igenévből keletkezett

igeragozási sor eredetileg puszta *-k* többesjele értékelődött át az általános ragozásban a T/3. jelölőjévé. Éppen a kései ómagyar korban azonban e *-k* mellett a többi általános ragozású paradigma mintájára morfológiai variánsként a *-nak/-nek* rag kezd terjeszkedni. Ám ez sehol nem válik kötelező érvényűvé, sohasem szorítja ki a *-k* ragot, annak mindig szabad, kötetlen variánsa marad (...). Adataink megoszlása és kronológiája nemcsak arra enged következtetni, hogy az analogikus hatás a kései ómagyar korban indulhatott meg, hanem talán arra is, hogy a *-nak/-nek* terjedése a könyvírásban kezdődött el”.

A két forrásban tehát egy a kései ómagyar korban megindult analogikus váltakozás nyomait fedezhetjük föl az igeragozási paradigmában. A két forrásban megjelenő ingadozást az alább látható táblázatban mutatom be.

A T/3. személyű igei személyragok a határozatlan ragozás *-t* jeles múlt idejében alap- és kontrollforrásunkban
(44. táblázat, N=68)

	<i>-k/-Vk</i>		<i>-nak/-nek</i>		Sorösszeg
	n	%	n	%	-
Alapforrás	22	40	34	60	56
Kontrollforrás	11	92	1	8	12
Oszlopösszeg	34	-	35	-	68

Az ide tartozó adatok a bázisforrásból: *vóltanak* (27), *mulattanak* *vólna*, *verekedtenek*, *jötte* *nek* (56), *találtattanak*, *attanak* (57), *el tagadtak* (100), *meg verekedtenek* (125), *indítottak*, *viseltettek* *nem felemlettek* (129), *adjudicálat* *tanak* (130), *Esküttek meg* (131), *egyezhettenek*, *igazított* *tanak*, *maradtanak* (132), *igazítottak el* (135), *voltanak*, *meg egyeztenek*, *el vesztenek* (137), *láttak*, *tapasztaltak* (138), *el fogtanak*, *vóltak* (139), *vettenek meg* (142), *le' vágtanak*, *ki mértenek*, *fordított* *tanak*, *szoktanak*, *vóltanak* (144), *el adatttanak* (2x), *meg étettenek*, *el vesztenek* (147), *lettek* (150), *confirmáltattak* (153), *felemlettek*, *viseltettek*, *indítottak fel*, *félemlettek* (169), *csináltak*, *causáltattanak* (173), *alkuttanak meg* (177), *viszsa adattattanak* (179), *laktanak* (180), *deputáltattak* (184), *adattattanak* (190), *el bucsuztanak*, *candidáltattak* (192), *meg esküttek* (196), *valasztattak*, *meg is Esküttek* (197), *valasztattak*, *meg is e'sküttek* (198), *deputáltattanak* (205).

A kontrollforrás adatai: *tötenek*, *értek*, *tántak* (!), *végeztek*, *csereltek*, *voltak*, *adtak*, *ostoskottak*, *kertek*, *ettek*, *ittak*, *voksoltak*.

Milyen következtetést vonhatunk le a fenti táblázat adataiból? Azt tapasztaljuk, hogy az analógiás kiegyenlítődéssel létrejött változatok többségben vannak az iskolázott írnokok által jegyzett forrásban, míg a ez a változat marginális a fenyítő törvényszéki forrásban, amelynek szerzője a lappangó írnoki norma más aspektusait sem ismeri olyan pontosan, mint a magisztrátus alkalmazásában álló kollégája. Az elit írott nyelvváltozatban tehát már inkább a *-nak/-nek* felé billen a mérleg nyelve, míg a másik forrás e nyelvi jelenség szempontjából is közelebb állónak látszik a kor beszélt nyelvéhez. A *-nak/-nek* tehát vélhetően presztízsváltozat volt, amely inkább az igényes írott nyelvben fordult elő, míg a *-k* inkább a beszélt- és és alacsonyabb presztízű írott változatok sajátja. Ez a megfigyelésünk összhangban van Abaffynak (1992a) azzal a megállapításával, hogy a személyragnak a szóban forgó változata a könyvírásból indult el. Lehetséges – adataink megengedik ezt a feltételezést –, hogy a kései középmagyar korban sem tudott a jelenség utat törni magának a szélesebb körben, a szóbeliségben használt nyelvváltozatokba.

4. Néhány szintaktikai változó vizsgálata

A morfológiai változók elemzése után érdemes rátérni a kiválasztott szintaktikai változók vizsgálatára. Itt is hasonló kérdések foglalkoztatnak, mint a korábbi elemzésekben, a kutatási célok azonban még egy újabb szemponttal is kiegészülnek: azt is szemügyre veszem, hogyan, milyen mértékben érvényesül az írnoki szövegek grammatikai megformáltságában az írnokoknak és maguknak a szövegeknek a kétnyelvűségére visszavezethető latin nyelvi interferenciahatás.

A vizsgálat e viszonylag rövidebb fejezetével arra is szeretnék rámutatni, hogy nem haszontalan és nem is reménytelen a szintaktikai változók történeti vizsgálata – amint azt Romaine (1982) is példázza. Azok a változók, amelyekről e fejezetben esik majd szó, kivétel nélkül a vizsgált nyelvváltozat(ok) mondattanát jellemzik. A mondattani sajátosságoknak efféle történeti vizsgálata kevésbé kidolgozott területe a magyar kutatásoknak, ennek az okai részben ismét a magyar regionális változatok sajátágaiban keresendők. A szövegek nyelvjárásiassága kapcsán már szó esett arról, hogy a magyar nyelvjárások közötti különbségek leginkább a fonetikai rendszerek eltéréseiben érhetők tetten. A hazai történeti nyelvjáráskutatás figyelme

ennek megfelelően elsősorban a hangtani változatokra irányult, és kevésbé törődtek a mondattani sajátosságokkal. Ez így is van rendjén, hiszen ha egy történeti nyelvészeti munkát azzal a céllal készít valaki, hogy a szövegek nyelvjárásiasságának fokát, az írnoki norma és nyelvjárás viszonyát tisztázza, akkor a mondattani komponens nem hordozhat túlságosan sok releváns információt munkájának alapkérdése szempontjából – éppen a magyar dialektusok e téren mutatkozó viszonylagos hasonlósága miatt. Talán ennek köszönhető, hogy azok az általam is felhasznált történeti-nyelvjárástörténeti vizsgálatok, amelyekre többször hivatkozom – Deme (1959), Papp (1961), Abaffy (1965) –, alapvetően megmaradnak a fonológiai vizsgálatok körén belül, és nem foglalkoznak részletesen a felsőbb nyelvi szintek jelenségeivel.

Ha azonban egy nyelvváltozatot nem kizárólag a nyelvjáráshoz való viszonyában kívánunk jellemezni, hanem a maga teljességében, akkor nem állhat meg a vizsgálat a fonetika keretein belül. Ezt bizonyította már azon jelenségeknek az elemzése is, amelyeket „tisztán morfológiai” változóknak neveztem. A kutatásnak a szintaktikai szintre való kiterjesztése tehát a helyi nyelvjáráshoz fűződő viszony felderítésén túlmenően egyéb célokat is szolgál. Melyek ezek a célok? Az egyik közülük az, hogy a vizsgálat kiderítse, hogyan tér el a jegyzőkönyvek által használt nyelvváltozat mondattana más kortárs nyelvváltozatokétól – ebben a pótkompetencia lehet segítségünkre. Másfelől a diakroniában kell vizsgálni a szövegek grammatikai megoldásait, azt, milyen kapcsolat fedezhető föl a korábbi (kései ómagyar kori) és a későbbi (korai újmagyar kori) írott nyelvváltozatok nyelvi megoldásai és a jegyzőkönyv mondatformálása között. A regiszter jellemző sajátosságának megfelelően az is vizsgálandó, miképpen befolyásolja az írnokok magyar nyelvi tevékenységének eredményét kétnyelvűségük: hatnak-e, és ha igen, hol, milyen mértékben az írnokok által ismert latin grammatikai minták, a szövegekben gyakori kódváltások, a regiszternek a két nyelv átalati meghatározottsága. Hogy ezt kimutassuk a szövegekben, a változóknak egy speciális körére is szükségünk lesz az elemzésben, az ún. kontaktusváltozókra. Ezeknek az a legfőbb sajátosságuk, hogy a változatok valamelyike egy másik nyelv grammatikai rendszeréből való kölcsönzés eredményeképpen jön létre.²⁷ Az is hozzátartozik e változótípus meghatározásához, hogy kontaktusmentes közegben a változó nem jelentkezik az átvevőként jellemezhető nyelvben. E változókat képviseli a mennyiségjelzős szerkezet alaptagjának számbeli egyeztetése és a múlt idejű főmondatnak alárendelt tagmondat ragos igealakjának igemódja.

---

²⁷ A kontaktusváltozó fogalmát l. Lanstyák–Szabó Mihály (1998: 106).

Induló hipotézisem szerint latin nyelvi interferenciára kell gyanakodnunk ott, ahol a mennyiségjelző után a főnév többes számba kerül, illetve a mellékmondatoknak olyan feltételes módú igealakjai esetében, amelyeknek ezt a formáját a magyar grammatika szabályai nem írják elő. Arról, hogy ezek az ingadozások valójában mennyiben kezelhetők egy kontaktusváltozó változataiként, a részletes tárgyalás során fogok szót ejteni.

A vizsgálható szintaktikai változóknak csak töredékét elemzem behatóan, éppen ezért igyekeztem a legjellemzőbbeket kiválasztani az anyagból, a két korpusz sajátosságait, a főntebb megfogalmazott célokat és a viszonyítási pontokat figyelembe véve. Az a véleményem, hogy a más nyelvváltozatokhoz való viszonyról, a nyelvi interferenciáról már ezek a változók is számos információval szolgálnak – másfelől a változók számának többszörösére bővítése árán sem nőnének az eredmények a befektetett munkával arányosan. Hangsúlyoznám természetesen, hogy részben ismereretlen terepen járok: nincs a magyar szakirodalomban jól körvonalazott módszertana az efféle, történeti korpuszokat érintő mondattani változóvizsgálatnak. A nyelvi interferenciáról alkotott képet pedig egy későbbi, a szövegek lexikális sajátosságait feltáró dolgozatnak lesz feladata tovább árnyalni, amely a kódváltásokat és a jegyzőkönyvek terminológiájában kimutatható latin hatást vizsgálja majd.

4.1. A mennyiségjelzős szerkezet számbeli egyeztetése a két forrásban

Azon két változó közül, amelyeket előzetes hipotézisként nyelvi interferencia következményének tartottam, elsőként a mennyiségjelzős szerkezet számbeli egyeztetésében megjelenő ingadozást vizsgálom. Kiindulási alapként érdemes figyelembe venni, hogy a magyar nyelv ősi, finnugor sajátsága örökölt meg a mennyiségjelzős szerkezet számbeli egyeztetésének, mint redundanciának kerülésében. A számnév utáni főnév azonban – történeti emlékeink tükrében – nyelvtörténetünk folyamán sokszor került többes számba a különböző nyelvváltozatokban. E jelenség mai elterjedtségéből nem célszerű kiindulni, de ha mégis vetünk rá egy pillantást, azt tapasztaljuk, hogy a köznyelvben igen ritka (és megfigyeléseim szerint megbélyegzett). A nyelvjárásokban is ritkán használatos a többes szám, mégpedig főként a határozatlan számnévi jelzőt tartalmazó szerkezetekben – írja róla Klemm (1928: 292). A

diakroniában tehát bizonyosan változott a többes számú alakok gyakorisága, mert kiindulópontnak az ősi finnugor időkéhez hasonló állapotot tekinthetjük, amelyben nem volt számbeli egyeztetés a mennyiségjelzős szerkezetben, és egy olyan nyelvállapot a végpont, amelyben szintén ritka a többes szám használata e jelzős szerkezetekben. A nyelvemlékes időszakban azonban láthatóan nem ritka az ellenpélda. A kései ómagyar korra irányuló mennyiségi vizsgálatok eredményeiről a részletes elemzésben esik majd szó, ugyanígy arról is, hogy az általam vizsgált korpusz milyen fokát mutatja az ingadozásoknak.

A szűkös szakirodalmi háttér áttekintése után úgy tűnik, hogy az egyeztetésnek e vonatkozását nem tartotta különösképpen fontos vagy érdekes kérdésnek a magyar nyelvtörténeti irodalom. Ezt az is jelzi, hogy a deáki nyelvhasználatra irányuló vizsgálatok sem térnek ki a mennyiségjelzős szerkezet számbeli egyeztetésére. Mégis, milyen okokra vezeti vissza a szakirodalom a mennyiségjelzős szerkezetekben megjelenő számbeli egyeztetést? Alapvetően két okot neveznek meg a problémával foglalkozó magyar nyelvészek: egyfelől a latin nyelv (és legközvetlenebbül a fordításirodalom) hatását, másfelől az értelmi egyeztetés iránti beszélői igényt és készséget. A szerzők azonban eltérő állásponton vannak abban a tekintetben, hogy a két befolyásoló tényező közül melyik az alapvető vagy domináns. Klemm (1928: 292) mindkét tényező szerepét említi, de a régi írásbeliséggel kapcsolatosan a latin minta jelentőségét hangsúlyozza. Berrár (1957: 122) rövid áttekintésében azt állítja, hogy a kódexekben latin mintára jött létre a szerkezetben a számbeli egyeztetés, de ez az irodalmi nyelvben soha nem honosodott meg, – másfelől ő is beszél az értelmi egyeztetésről a kódexek koránál későbbi irodalmi és nyelvjárási példákkal kapcsolatban. Rácz (1976: 58) megengedő állásponton van: nem foglal állást a két tényező súlyának meghatározását illetően. A legalaposabb, és tekintélyes kései ómagyar kori korpuszra épülő kutatás (S. Hámori 1995: 354–5) nem foglal egyértelműen állást a két tényező fontossági sorrendjével kapcsolatban, de a fordításirodalom főlemlítése a kérdéskörrel kapcsolatban idegen nyelv interferencia-hatására utal.

Dolgozatom szempontjából úgy fogalmazható meg tehát az alapkérdés, hogy kontaktusváltozó-e a mennyiségjelzős szerkezet alaptagjának számbeli egyeztetése? Erre a kérdésre valószínűleg igennel felelhetünk, azzal a megszorítással, hogy azért nem állítható biztonsággal: „tisztá” kontaktusváltozóval van dolgunk. Néhány tényezőt azonban érdemes tekintetbe venni, ahhoz, hogy világosabban lássunk az interferencia fontosságával kapcsolatban.

Az első tény, amelyet nem hagyhatunk figyelmen kívül, hogy a vizsgálat alapkorpusza kétnyelvű, a magyar szövegek megfogalmazói ugyanazok a személyek, akik a jegyzőkönyv latin szövegrészeit alkották. Ők fölváltva használták a két nyelvet, néha még iraton, bekezdésen, sőt szóalakon belüli kódváltásokat is produkálva – ez a regiszter és az írónoki nyelvhasználók mentális szférája tehát ideális termőtalajt adja a nyelvi interferenciának. Az értelmi egyeztetésnek talán kisebb súlyát mutatja az is, hogy a többes számú főnévvel alkotott számnévi szerkezet egyetlen magyar nyelvjárásban vagy szociolektusban sem tudott dominánssá válni. Ha a beszélők az értelmi egyeztetés jegyében kezdték volna a szerkezet alaptagját többes számban használni, akkor ennek a törekvésnek – egy központi, kodifikált norma létrejötte előtt – minden nyelvváltozatban hasonló módon kellett volna megjelenie, ide értve a különböző nyelvjárásokat és szociális változatokat is. A nyelvemlékek viszont azt mutatják, hogy a fordításirodalommal kezd jelentkezni a jelenség, és léte során mindvégig csak bizonyos szűkebb használati érvényű nyelvváltozatokban él, amelyeknek közül van az írásbeliséghez és a latinsághoz. A nyelvjárásokban néha jelentkező *sok emberek*-féle konstrukciók viszont valóban az értelmi egyeztetés eredményeképpen jöhettek létre – talán teljesen függetlenül a latin interferenciától. Összefoglalóan azt mondhatom tehát, az írónoki regiszterben indokoltnak tartom, hogy a mennyiségjelzős szerkezet alaptagját a számbeli egyeztetés szempontjából kontaktusváltozóként kezeljük. Ha így tárgyalom, akkor arra is alkalmas, hogy megmutassa: mennyire gyakorolt erős hatást az írónokok latin másodnyelve a vizsgált írónoki regiszterbeli magyar nyelvváltozatra. Ezt az interferenciát a későbbiekben összevethetjük a másik mondattani változó esetében kapott képpel és a lexikai szint bizonyos érintkezéseivel, így mérve le a latin másodnyelvnek a regiszter egészére gyakorolt erős vagy gyenge hatását.

Az alábbiakban azt mutatom be, hogyan oszlanak meg az egyes változatok a tanácsi jegyzőkönyv szövegében. Az adatokat olyan szerkezetben tárgyalom, mint S. Hámori (1995), így a korpusz eloszlásai összevethetők a kései ómagyar korra irányuló mennyiségi vizsgálat eredményeivel. A két vizsgálat korpuszában vannak hasonlóságai és különbségei is. A hasonlóságok közé tartozik, hogy mindkét nyelvemlékcsoport olyan nyelvváltozatot képvisel, amelyet az írásbeliség határoz meg, ezenkívül a latin másodnyelvvel, a kétnyelvű beszélőkkel való szoros kapcsolat. Eltérés viszont a két vizsgálat korpusza között (a 2–300 évnyi távolság mellett) az, hogy S. Hámori vizsgálata elsősorban a latinból fordított liturgikus szövegek

jellemzőit szemlélteti, míg a középmagyar kori kutatás forrása nem tekinthető fordításnak, mert nem föltételezhetjük, hogy a szegedi jegyzőkönyv valamennyi iratának volt latin szövegelőzménye. A magyar nyelvű szövegek és a latin nyelv kapcsolata tehát kevésbé szoros a későbbi nyelvemlék esetében, ezért enyhébb latin interferenciahatást és kisebb mértékű szerkezeti kölcsönzést várhatunk a későbbi forrás szövegeitől. Hogy a várakozásaink igazolódnak-e, azt a 45. táblázat mutatja meg, amelybe beépítettem S. Hámori (1995) kutatási eredményeit is. Fölösztását egyszerűsítettem, és nem vettem figyelembe azokat a típusait, amelyekre nincs példa (illetőleg csak elszórtan van) a későbbi forrásban.

A mennyiségjelzős szerkezet számbeli egyeztetése a kései ómagyar korban és az alapforrásban
(45. táblázat, N=184)

Az alaptag szófaja	Kései ómagyar kor		Szegedi jegyzőkönyv	
	Egyes szám	Többes szám	Egyes szám	Többes szám
Határozott számnév	93	41	51	81
Határozatlan számnév	49	35	1	9
A minden névmás	128	57	11	31
Összesen	270	133	63	121

Az ide tartozó adatok. **Határozott számnév utáni egyes szám:** *három Karban* (99), *három részben* (100), *Két hétig* (100), *Két Országos Vásárt* (101), *Tizenöt nap alatt* (121), *Két nadrágot, Két forintot, háromszáz forintom,* (122), *három esztendőnél* (126), *Ötven út Szőlőjök, harmincz utat,* *Két Gyermekek, Két ökör* (132), *hatvan tallérig* (133), *három esztendeig* (138), *négy ökör, négy Ökör, Két Tehen* (139), *három része, Két része* (140), *Két ökröt, Két Ökröt* (2x,141), *hét izben, Két ökör, Két ökröt* (142), *Két Ökröt* (144), *Két ökröt* (145), *Két borjárul* (147), *hat forinton, Két borjárul, Két harmadfű üszöjérül* (149), *Két forint büntetést* (168), *Két forintra, négy forintyával* (169), *nyölcz forintra, száz pálczával* (170), *Két rész közt, Két résznek* (171), *Három Czigány* (187), *Száz pálczával* (190), *Kett, s harom* [?] *Szemelly* (203), *Tizenegy malacznak* (206), *Tizenhárom Ezer, Két Száz, Kilencz Rhenensis forint, ötszáz tizennégy forint, harminczegy pénz,*

61 Rhenensis forint, 73 pénz, harmincz egy forint (207), harmincz ló, Eött tehenyet, nyolcz jármos ökröm (208).

Határozott számnév utáni többes szám: tizenket forintokban (44), 40. forintokban (45), más Két Vásárokat, három Rhenensis forintokban (106), hat Rhenensis forintokban, Tizenkét Rhenensis forintokat (107), hatvan Rhenensis forintokat, Tizenöt Rhenensis forintokban (109), húsz Rhenensis forintokon, Tizenkét forintokban (110), nyolcz nyolcz Rhenensis forintokon (121), hat Száz Rhenensis forintokat, Tiz forintokat, Tiz forintokon (122), Ötven Rhenensis forintokra, Tizenöt Rhenensis forintokra (125), Tizenket forintokra (126), Tizenhat forintokat (129), Tizenkét esztendővel maradtanak három Gyermekei (132), négy Kántorokat, négy Vásárokat (133), husz Tallerokat (134), Kilencz Rhenen forintokon, az Kilencz Rhen forintokat (135), öt forintokat, 15 forintokat (136), Ötven Kilencz Rhen forintokkal, Negyven öt Rhen forintokban, TizenKilencz Rhen forintok (137), Tizenkilencz Rhen forintokat, Tizenkilencz forintoknak, huszon négy Rhen forintokra (138), Két Száz Emberek, hét ökröknek, nyolcz ökrök között (139), negyven Tallerokból (141), Tizenhárom forintokon (147), négy marhákat, azon négy marhák (147), négy marhákat (148), Tizen három forintokon (149), Száz forintokon, huszonöt Rhen forintokban, Száz forintokat (151), Ezer, Két Száz Rhenensis forintokban (167), Tizenkét forintokban, Négy forintokra (168), Két, Két forintokban, hat Személyek, nyolcz forintokra (169), Két forintokra (170), Tizenkét forintokra (170), nyolczvan Rhen forintokban, Tizenkét Rhenen forintokra (172), öt Mészáros Legények, hat Rhenensis forintokban (173), négy Kántorokon (178), Kilencz Rhenensis forintokban, Hat Száz Rhenensis forintokat (179), Négy Rhenensis forintokat (180), húsz forintokat, húsz forintoknak (181), hat márványokban, harmincz forintokból (185), négy forintokra (190), huszonöt Rhenensis forintokat, hat Rhenensis forintokat (206), Tizen nyolcz pénzeket, 514 Rhenensis forintokat, 31 pénzeket, 514 Rhenensis forintoknak, 31 pénzeknek, 61 Rhenensis forintokkal, 73 pénzekkel, 76. pénzekkel, 514 Rhenensis forintokat, 31 pénzeket (207), negyven forintokat, harmincz lóvak (208), Moyses ött könyveiben (213), 30 forintokig (216).

Határozatlan számnév utáni egyes szám: Kevés nyereségnek (144).

Határozatlan számnév utáni többes szám: több társaikkal (56), Városunknak sok, és hasznos dolgaira (98), Sok panasza, és fogyasztására (130), sok panaszok (133), más több Tolvajságokban (144), több marháknak (148), több böcstelen Szokat (151), Keves javacskaimból (208).

Minden utáni egyes szám: minden eszközömnek felét (122), minden jószágomat (208), minden Tekintetet (215), Minden lopástúl (219), minden Kártúl, minden tehetségem (220), Minden igyekezettel, Minden lopástúl (221), minden restség nélkül; minden ígéret, adomány (222), minden Segedelemmel (231).

Minden utáni többes szám: minden Kántorokon (100), minden Szentekre (2x), minden pénzbelőli Impositákat (197), minden Szent, minden Szentekre (198), minden Szent, minden Szentekre

(199), *minden Szentekre* (200), *minden Szentetj*, *minden Szentekre* (201), *minden Szentj*, *minden Szentekre* (202), *minden Szentetj* (203), *minden hataribul* (206), *minden Szenteire* (210, 212, 214), *minden Szentei* (214), *minden Szenteire* (2x), *minden Szentetj* (217), *minden Szentyei* (219), *minden Szentyeire* (220), *minden Szenteire*, *minden Szentetj* (222), *minden ottan lévő Ioszágokra* (224), *minden Szenteire*, *minden Szentei* (225), *minden rosszasságokat*, *minden munkaimat*.

Mit mutatnak ezek az adatok a számbeli egyeztetés állapotáról a diakroniában? Látványosan rajzolódik ki belőlük az, hogy, a középmagyar kori forrásban megfordul az egyes számú és többes számú alakok egymáshoz viszonyított aránya: S. Hátori (1995) összesített kései ómagyar kori korpuszában az egyes számú alakok vannak többségben az egyes szófaji kategóriákon belül, míg a szegedi városi jegyzőkönyvek anyagában minden szófaji kategóriában a többes számmal egyeztetett alaptagok kerülnek többségbe. Ez az eredmény ellentétes elvárásainkkal, hiszen a latin és magyar nyelv egymásra hatásának körülményeiből – ezekről fentebb szóltam – inkább az következne, hogy az alapvetően fordítás-jellegű kódexbeli szövegekben erősebb legyen a latin nyelv hatása következtében megjelenő szerkezeti kölcsönzés, mint a XVIII. századi írnoki szövegekben.

Hogyan indokolhatjuk ezt az adateloszlást? Az írnoki nyelvben erős ingadozást találunk a vizsgált jelzős szerkezet számbeli egyeztetésében, ami mindenképpen azt mutatja, hogy az implicit norma sem szabályozza teljesen a nyelvhasználatnak ezt a kis szeletét, hiszen ha létezne valamiféle előírás, nem tapasztalhatnánk ennyire erős ingadozást. A XVIII. századi deáki nyelvhasználat ingadozása azonban inkább a többes szám felé lendül ki, és az eredeti egyes számú alakok jóval kisebb szerepet kapnak. A diakroniában tehát olyan változás történhetett a kései ómagyar kor és a kései középmagyar kor között, amely megnövelte a többes szám arányát a vizsgált jelzős szerkezetben – legalábbis az írott nyelvben. (A különbség indoklásakor arról sem szabad elfeledkezni, hogy a források más-más regisztert képviselnek, erről az adatok részletes elemzése során szólok.) Milyen tényezők segíthették a többes számú alakok terjedését a két forrás keletkezési ideje közötti időszakban? A nyelvi változás terjedésében minden bizonnyal szerepe volt a latin nyelvi hatás körülményeiben beállott változásoknak. A kései ómagyar kor fordítói egy nagyon szűk réteget képviseltek, hiszen az írástudás és a latin nyelv ismerete csak egy jól meghatározható, szűk, elit jellegű társadalmi csoportnak volt sajátja. Ezzel szemben a kései középmagyar korra jelentősen bővült az előbbi ismeretekkel rendelkezők

száma. A XV–XVI. századi kódexfordítók a fordítási munka jellegéből fakadóan használnak a latin nyelv hatását mutató többes számú alakokat, de ezek száma egyáltalán nem éri el az eredeti, egyes számú formákét. A kódexfordítók nem támaszkodhatnak az általuk használt nyelvváltozatban a hagyományra, mert az írott nyelvváltozatot érintő tevékenységüknek nincsenek számottevő előzményei a kései ómagyar kori írásbeliség meglehetősen korlátozott volta miatt – éppen az ő nyelvhasználati megoldásaik kövülnek majd az írott magyar nyelv későbbi változatainak alappilléreivé. A kódexek fordítói a számbeli egyeztetés kérdésében tehát teljesen intuícióikra vannak utalva, mivel nem fordulhatnak az íráshagyományhoz, csak a szóbeliségben élő magyar nyelvváltozatokhoz, amelyekben vélhetően nem terjedt jelentős mértékben az értelmi egyeztetés. Tevékenységükben tehát a beszélt nyelv és a latin szöveg hatása konfrontálódik a megfigyelt változó szempontjából. Ezzel szemben a XVIII. század első felében élt szegedi deákok már a több évszázados hagyományok kontextusában sajátították el az írott nyelv használatát, azaz egy olyan írásbeliségnek lettek részesei, amely elég jól megtűri a többes számú alaptagot a mennyiségjelzős szerkezetben. A kódexek és a jegyzőkönyvek nyelvhasználati különbségének hátterében tehát az előzmény nélkülség áll szemben a hagyományokra épülő nyelvhasználattal. A jegyzőkönyvek többes számú alakjainak túlsúlyában szerepet játszhat az írnoki nyelvhasználatnak az a látens törekvése is, hogy – nem föltétlenül tudatosan – elkülönüljön a sajátjánál alacsonyabb presztízstűnek tekintett „köznapi”, nem hivatalos nyelvváltozatoktól, akár olyan formális szempontok alapján is, mint a számbeli egyeztetés. Ez azt jelenti, hogy az írnok, aki *57 rhenensis forintokat ír*, talán fesztelenül használja az *57 forint* kifejezést az *élőbeszéd*ben. A latin nyelvvel való kapcsolatból önmagában nem magyarázható az a különbség, amely a 45. táblázatból kirajzolódik a vizsgált változó szempontjából a kései ómagyar- és a kései középmagyar kor forrása között. Ezért nem tagadhatjuk, hogy a mondattani kölcsönzést társadalmi és presztízstényezők is befolyásolták, nem pusztán a kölcsönzésben részt vevő nyelvek tipológiai, szerkezeti sajátosságai határozták meg.

A továbbiakban azokat a tényezőket kísérelm meg földeríteni, amelyek az egyes esetekben determinálják a szerkezet főnévi tagjának egyes- vagy többes számban való megjelenését. Ehhez szükséges, hogy közelebbről szemügyre vegyük a 45. táblázat alatt felsorolt jelzős szerkezeteket. Az egyes és többes számú alakok aránya a vizsgált jelzők közül a határozott

számnév esetében változott legkisebb mértékben a táblázat első sorának tanúbizonysága szerint, de ebben a szerkezetben is jelentős arányban meghaladja a jelzett szó többes száma az egyes számmal egyeztetett alakokét – szemben a kései ómagyar kori egyes számú alakok fölényével. A többes számú alakok nagy részét minden bizonnyal több tényező együttes hatásával magyarázhatjuk (főttebb már utaltam a hagyomány, a nyelvi előzmények szerepére), de ezen tényezők közül az egyik mindenképpen a latin nyelv közvetlen hatása. Az írnokok ugyanis a határozatok meghozatalakor használták a latin nyelvet is, tudatukban elengedhetetlenül ott volt az is. Ezt olyan tényezők tették szükségsszerűvé, mint például az, hogy a fölhasznált jogi szabályzatok, pl. a Tripartitum szövege latinul állt rendelkezésre, így az egyes esetekhez illő passzusok, indoklások, ítélkező formulák vélhetően latin szöveg formájában voltak ismerősek számukra. Ennek egyik példája az ítélet kimondása, amely a 151. jegyzőkönyvi lapon így történik: „*a T. N. Tanács egyenlő akarattal Sensu, et conformitate Articuli 89. 1635. in minori Summa 25 florenum azaz huszonöt Rhenensis forintokban convincálta*”. A büntetés összegének latin megnevezése után tehát a magyar fordítás következik, és a magyar számbeli egyeztetés a latin mintát követi. Az efféle kontextusok ideális terepei a számbeli egyeztetésben megjelenő nyelvi interferenciának, amelyet megengedő módon kezel a deáki regiszter hagyománya. A határozott számnév utáni többes számú jelzett szók legnagyobb részét éppen az iratokban szereplő rajnai forintban megadott pénzüsszegek utáni *forintok* szó előfordulásaiban találjuk, és ezzel szemben csak néhány olyan szerkezetet találunk, amelyekben a *forint* szó egyes számban áll a határozott számnévi jelző után. A tíz ilyen előfordulásból azonban csak négy szerepel az ítéletekben – ez pedig azt jelzi, hogy ebben a funkcióban a többes szám szinte teljesen átvette az egyes számú alakok helyét. A többi határozott számnévi jelzős szerkezetben jóval nagyobb az ingadozás, és az adatok arányaiból az következik, hogy a *forint ~ forintok* alaptagú szerkezetet leszámítva a kései ómagyar kori korpuszéhoz hasonló arányokat kapnánk a számbeli egyeztetést illetően. A jelentős diakrón eltolódás tehát valószínűleg a középmagyar kori regiszter jellegével függ össze ebben a típusban, hiszen az ide tartozó adatok legnagyobb része az ítéletekben megjelenő formula (a pénzbüntetés összegéről), amelynek számbeli egyeztetése mindenképpen eltér az ugyanebben a regiszterben is megtalálható hasonló grammatikai szerkezetekétől.

A kései ómagyar korhoz viszonyítva megfordult az egyes és többes szám aránya a határozatlan számnévi jelző után is, bár az adatok csekély száma miatt statisztikailag

egyértelműen igazolható következtetéseket itt nem lehet levonni. Az azonban szembeötlő, hogy a többes számban egyeztetett főnévi alaptagok száma többszöröse az egyes számúaknak, mert a kései ómagyar korpusztól való eltérés a rendszer e pontján a legnagyobb. Ennek nem tudom pontos okát adni, de úgy tűnik, hogy a latin nyelvi hatás mellett talán az értelmi egyeztetésnek is lehet némi szerepe ebben, hiszen a szövegben előforduló határozatlan számnevek két kivétellel a nagyobb mennyiségre utaló *sok* és *több* előfordulásai, míg az egyetlen határozatlan számnév, amely ingadozó egyeztetést indukál: a *kevés*, amely egyszer-egyszer fordul elő egyes- és többes számú főnév előtt. A helyzet jelentősen változott a kései ómagyar korhoz képest, hiszen S. Hámori (1995: 355) így fogalmaz: „A határozatlan számnevek közül a *sok* és a *több* mellett ingadozik az egyeztetés, a *kevés* rendszerint egyes számú jelzettel jár...”. Ezzel szemben a későbbi korpuszban azt tapasztalom, hogy a *sok* és *több* mellett nincs ingadozás, mert mindig többes számú a jelzett szó, és csak a *kevés* mellett van ingadozás. A kis számú középmagyar kori adat talán azt mutatja, hogy ebben a regiszterben tovább haladt a fordításirodalommal indult nyelvi változás, és a határozatlan számnév mellett megszorodnak a többes számú főnévi alakok. A deáki gyakorlat, a hagyomány, az implicit norma tehát nagyon megengedő módon viszonyul a határozatlan számnév utáni jelzett szó többes számmal való egyeztetéséhez.

Harmadsorban a *minden* névmást vizsgáltam. Ezzel kapcsolatban S. Hámori (1995: 355) mutat rá arra az alapvető tényre, hogy két funkcióban használatos, és a latin mintákban sem áll feltétlenül többes számmal. Ha az 'egész, teljes' jelentésben használják, akkor egyes számmal, ha az 'összes, valamennyi' jelentésben, akkor többes számmal egyeztetik a kódexekben. A jegyzőkönyvi adatok alapvetően a második jelentést tükrözik (kivétel a *minden tehetségem* [220]), ezért erre a szempontra nem támaszkodhatom a vizsgálatban. Van viszont egy igen érdekes tulajdonsága a többes számú adatoknak: a 31 adatból 26 ugyanannak az esküformulákban topikussá vált szerkezetnek a különböző határozóraggal ellátott és különféle írásmódú alakja – ez a *minden Szentek* szerkezet. Ha ennek a szerkezetnek a túlreprezentáltságától megtisztítva vizsgáljuk a *mindennel* való egyeztetés kérdését, akkor azt látjuk, hogy az egyes és többes számú alakok aránya 12:5, ami egészen jól megfelel a kódexek korában megfigyelt arányszámnak. A többes szám túlsúlyát a szegedi forrásban tehát kizárólag egy többes számban lexikalizálódott szerkezetnek (l. *Minden szentek*) az esküszövegekben való sokszori előfordulása eredményezi. A kései ómagyar kori és középmagyar kori adatok

összevetése tehát nem mutat jelentős arányeltolódást a *minden* mennyiségjelző utáni számbeli egyeztetésben, ha a *minden Szent*i sok-sok előfordulását nem vesszük figyelembe. Márpedig ez a sok adat csak annak köszönhető, hogy a korpusz igen nagy számban tartalmaz efféle kötött szövegű (mert beszédített értékű) esküformulákat. A *minden* utáni számbeli egyeztetés esetében így nem tapasztalunk a diakroniában jelentős nyelvhasználati változást a kései ómagyar kori – más regiszterbe tartozó – adatokhoz képest.

Ha immár a táblázat utolsó sorát vesszük szemügyre, akkor azt mondhatjuk, hogy az abban található összesített abszolút számoknak önmagukban nincsen jelentős információértékük a számbeli egyeztetés diakrón változása szempontjából. A részletes elemzés azt mutatja, hogy nincs jogunk valódi nyelvi változásról beszélni a *minden* névmás utáni főnév számbeli egyeztetésével kapcsolatban. Csak fenntartásokkal föltételezhető a nyelvi változás általános kiteljesedése a határozott számnév utáni jelzett szó számbeli egyeztetését érintően, az adatok inkább azt mutatják, hogy ez a deáki regiszter sajátossága lehet, nem minden nyelvváltozaté. Többé-kevésbé kirajzolódik a kései ómagyar korban indult nyelvi változás kiteljesedése a határozatlan számnév jelzettje esetében, itt viszont az adatok össz mennyisége gyengíti a következtetésemet. Az mindenesetre kitetszik a jegyzőkönyv ide sorolható adataiból, hogy az értelmi egyeztetés is befolyásolta az alapvetően interferencia következtében létrejött formák terjedését, erre utal a *sok* és *több*, illetve a *kevés* utáni jelzett szó számbeli egyeztetésének különbsége. Végezetül fontosnak tartom megállapítani azt, hogy semmiféle nyelvjárási hatást nem föltételezek a mennyiségjelzős szerkezet többes számú alakjainak terjedésében, mert erre a szegedi és Szeged környéki nyelvjárások történeti fejlődése és mai állapota nem szolgáltat alapot.

A mennyiségjelzős szerkezetbeli egyeztetésről tett megállapításainkat tovább árnyalhatják azok a nyelvi adatok, amelyek a másik korpuszban, az értekezés kontrollforrásában tűnnek föl, ezért érdemes a kontrollforrás mennyiségjelzős szerkezeteinek megoszlását is táblázatban összefoglalni.

A mennyiségjelzős szerkezet számbeli egyeztetése a tanácsi jegyzőkönyvben és a kontrollforrásban
(46. táblázat, N=248)

Az alaptag szófaja	Tanácsi jegyzőkönyv		Kontrollforrás	
	Egyes szám	Többes szám	Egyes szám	Többes szám
Határozott számnév	51	81	50	3
Határozatlan számnév	1	9	4	2
A minden névmás	11	31	5	0
Összesen	63	121	59	5

Az ide tartozó adatok közül csak a többes számúakat sorolom föl, mivel a teljes korpuszt csatolom függelékként a dolgozathoz. A **többes számú adatok**: *sok dolgaim vannak, 10 tallerokat, több jo lovaka-tis (!), 10 forintokat, 40 forintokat.*

A két forrás mennyiségjelzős szerkezetei között meglehetősen jelentős különbség van: míg a magisztrátusi jegyzőkönyvben túlsúlyban vannak a többes számú alaptagot tartalmazó szószerkezetek, addig a kontrollforrásban nagyon erős az egyes számú formák dominanciája, és csak öt olyan szerkezetet találunk, amely többes számú alaptagot foglal magába. Milyen következtetéseket lehet ebből levonni a két forrással kapcsolatban? Elsőként azt érdemes nyugtázni, hogy az adatok megerősítik azt a korábbi megállapítást, hogy a tárgyalt szerkezetben megjelenő többes számot sokkal inkább a latin interferencia következményének és így kontaktusváltozónak kell tartanunk, mint önálló belső fejleménynek, amely az értelmi egyeztetés pszicholingvisztikai igényével magyarázható. A két forrás deákjai éppen az írni regisztrált való jártasságukban és a latin nyelv ismeretében (vagy ennek hiányában) különböznek leginkább egymástól. Az adatok azt mutatják, hogy az írni regisztrált kiművelt változatában dominánssá vált a szerkezetben a többes szám használata, de a regisztrált implicit normájának hiányos ismerete és a latinul tudás hiánya a kontrollforrás szerzőjének nyelvhasználatában együttjár a nyelvi interferencia eredetű jelenség marginalizálódásával, csekély reprezentációjával. Ha az értelmi egyeztetés iránti beszélői igény vezérelné a folyamatot, akkor vélhetően sokkal nagyobb

hasonlóságot mutatna a két korpusz, és a többes számú alakok dominanciája nem rekedt volna meg egy presztízsfunkciókkal terhelt elit nyelvváltozatban. A többes számmal való egyeztetés tehát egy „magas” nyelvrétegben jött létre, olyan kommunikációs körülmények között, amelyek a beszédhelyzetben kétnyelvű beszélő jelenlétét föltételezték. Ez a nyelvi interferencia azután elkezdett lefelé szivárogni más írott és hivatalos nyelvváltozatokba is, olyanokba, amelyek már nem voltak latin nyelvi hatásnak kitéve. A mindennapi beszélt nyelvtől eltérő sajátosság azután tovább növelte a hivatali nyelv kellékeinek számát.

A nyelvjárási hatásnak sokkal kevésbé ellenálló (l. pl. az ő-zést tárgyaló fejezetet) kontrollforrásban alig találunk többes számmal ellátott mennyiségjelzői alaptagot – ez a tény arra is bizonyítéku szolgál, hogy e forma terjedésében nem a nyelvjárás a főszereplő, a nyelvi anyag tehát nem a helyi nyelvváltozatokból került magasabb presztízssű változatokba. Ez persze nem jelenti azt, hogy a helyi beszélt nyelvváltozatokból ne indulhatott volna el olyan, a többes szám használatát érintő tendencia, amely – a latin hatásnál lényegesen kevésbé jelentős módon – szintén a többes számnak a mennyiségjelzős szerkezetben való használati gyakoriságát növelte előbb a beszélt, majd az írott nyelvrétegekben is. E tendencia kiindulási góciát azonban nem lehet egyetlen nyelvjárással azonosítani – ezt mutatja elterjedtsége és pszicholingvisztikai motivációja is. Kiinduló föltételezésünk tehát helyesnek bizonyult: a jelenség (nem tiszta) kontaktusváltozóként tárgyalandó, amelynek kialakulásában döntő szerepe van a latin nyelvi hatásnak, de az alsóbb nyelvrétegekben emellett az értelmi egyeztetésre irányuló törekvés is előidézheti. A nyelvi rendszer két különböző szintjéről induló tendencia az általunk vizsgált írott nyelvváltozatok közül a deáki regiszter kiművelt változatában találkozott egymással, míg másik forrásunkban részben az értelmi egyeztetés következtében is találhatók többes számú alakok.

4.2. Egy másik szintaktikai kontaktusváltozó: a múlt idejű, feltételes módú igealakok használata a mellékmondatokban

E mondattani sajátosság vizsgálatakor is föl kell tennünk azt a kérdést, hogy tekinthető-e a feltételes mód szokatlan, indokolatlannak tűnő mellékmondatbeli használata kontaktusváltozónak, vagy esetleg a jelenségnek nincsen köze a magyar nyelvet az ó- és

középmagyar korban ért latin nyelvi hatáshoz. A feltételes mód mellékmondati használatának kérdéskörét Abaffy (1992b) tekinti át nagy alaposággal, széles nyelvi anyagra építve megállapításait. Ebben a munkában arra a következtetésre jut, hogy a mellékmondatokban, különösen a múlt idejű főmondatnak alárendelt típusban megjelenő, látszólag indokolatlan föltételes mód használat nagy valószínűséggel döntően latin nyelvi hatásra jelentkezik a magyar írásbeliségben. A latin interferenciahatást az erősítette – mondja –, hogy a korai írásbeliségben gyakori latinból fordított szövegek a latin *consecutio temporum* révén előállt igealakokat a magyar feltételes móddal adták vissza (vö. 171–2). A jelenség különösen terjedt a múlt idejű főmondatnak alárendelt mellékmondatokban, de azután megkezdte önálló életét: a latin szövegektől független magyar nyelvemlékekben is hemzsegnének a mellékmondati feltételes módú alakok, sőt megjelennek olyan múlt idejű mellékmondatokban is, amelyek már jelen idejű főmondatnak vannak alárendelve – a jelenség tehát idővel függetlenedett a latin grammatikára jellemző *consecutio temporum* szabályaitól. A fejezet élén föltett kérdésre tehát azzal válaszolhatunk, hogy igenis jogos ezt a mondattani sajátosságot kontaktusváltozóként kezelni, amely azután az átvevő nyelvben függetlenedett az átadó nyelv szabályaitól.

Fontos témánk szempontjából az is, amit Abaffy (uo. 177) a jelenség időbeli és szociális terjedéséről ír. Megfigyelése szerint forrásaiban „...kései ómagyar kori írott nyelvi szövegeinkben a feltételes mód múlt ideje latin hatásra erősen felszaporodott. Az időhatározó mellékmondatok feltételes módja az írott nyelvi normát egyre erőteljesebben jellemző latinizmus lehetett a kései ómagyarban, s utána még hosszú ideig. Lehetséges, hogy a latinul tudó műveltebb réteg beszélt nyelvébe is be-beszüremkedett, de valószínűtlennek látszik, hogy a mindennapi nyelvhasználatban közönséges, általános lett volna”.

Ha a jelenség elterjedtségéről írottakat forrásainkban ellenőrizni akarjuk, akkor érdemes mind alap-, mind ellenőrző korpuszunkat szemügyre venni e mondattani jelenség szempontjából. Az értekezés forrásaiban található latinizmus jellegű mellékmondati feltételes módú igealakokat az alábbiakban sorolom fel.

Az ide tartozó nyelvi adatok (csak az alapforrásban találtam rá adatot): ... *Hogy a midön fölső Városi Korcsmán nevezet Civiseink együtt mu-lattanak vólna, ital Közben magok Közöt öszve veszven, rütul verekedtenek...* (56); ... *meg Szurta orozva Bába János Civisiün-Ket, a mellvet midön ordine juris ventillaltunk vólna, Györi János tanquam I. meg vallya ugyan/ hogy a Kést Ki*

huzván nevezet Bába Jánost meg Szurta de maga mentségére cselekedte (56); mint az által az I. nek Eöcse' a midön húsz tallerokat le' tet vólna fent emli-tet Kónya mihálynak, akkoron egvűt lévén Báló János I. az Kezesseget is le'tette...(134), ...ennek előtte' még az 1692dik e'sz-tendőben Kónya mihály az melly hatvan Tallerokat Eöcséme'n Báló Jánoson Kergetet vólna, azokért való hogy Kezes Vóltam...(134); ...az alpörös Becsiác Demjén meg Kinoztatot ugyan Hoher által, de Semit nem vallot, hogy az Actionalis ökrökön Kívül hogy életében lopot vólna (142); ...a Ttetes Nemes Törvény Szék előtt nyilván vallotta, hogy azon actionalis Két ökröt Eczakának idején, Nemes Bács Vármegyében lāvő Szivacz Nevű helységnek határából lopta vólna... (142); ...a midön aratták vólna thot János Buzáját (...) Pálinkás Thamásnak Feleségét le' aratot Búza Kévében bé kötni, lábbal fel tamasztani és ugy csufolni nem félemlettek (169); Mínt hogy bizonyossan értettük, hogy Kis telek nevű Vára-sunk Terrenumát, méltóságos Palatinus Groff Pálffy miklos Urunk eő Excellentiája valamely Mészáros György nevű Nemes Urj Embernek Kglmeseen conferálta vólna... (188); ...midön ezen Királyi Peculiumnak meg maradá-sára, Kglmes urunk eő felsége Szolgálatyára, és a Köz népnek Kormányozására, más közönséges Vigyázó Tiszteket, és Szolgákat rendelni, és tenni Kívántunk vólna, Szintén akkoron Kglmes Királyunk, és Földes Urunk Parancsolattya érkezik... (194); Annak okáért Miller János Úr eő Kglme minek előtte vox Szerint let Birosagra fel eme'ltetet vólna (...) meg nevezet Miller János Úr eő Kglme, az Populetúl Biro- sagra fel emeltetet (194).

Mit mutatnak a fenti lista adatai? Első tapasztalatunk az, hogy e latinizmusra találhatunk adatokat a szegedi nyelvelmékekben is. Ha azonban közelebbről is megvizsgáljuk a nyelvi adatok forrását, akkor kitetszik számunkra, hogy összes adatunk a tanácsi jegyzőkönyvből való, a fenyítő törvényszéki forrás korpusza ezzel szemben egyetlen adatot sem tartalmaz. A bázisforrás tehát azt a képet mutatja, amelyet egy kései középmagyar kori jogi forrástól Abaffy (1992b) alapján elvárunk, míg a kontrollforrásban nem találunk példát a jelenségre. Mi lehet ennek a jelentős eltérésnek az oka? Minden bizonnyal azok a tényezők vezetnek ehhez az eltéréshez, amelyek a két forrás más különbségeiért is felelőssé tehetők. Bizonyosnak látszik, hogy a magisztrátusi jegyzőkönyv deákja nemcsak a kalligráfiában, hangjelölésben és íráshagyományban jártasabb a másik forráscsoport lejegyzőjénél, hanem egyszersmind sokkal jobban ismeri a jogi közigazgatási regiszter írott változatával kapcsolatos előírásokat ill. hagyományokat is. Míg a tanácsi jegyzőkönyv deákja tudja, hogy az általa használt írott nyelvváltozatban hol és hogyan használandó (latin mintára) a feltételes mód a mellékmondatokban, addig a másik, alkalmi (vagy kevésbé képzett) írnok nem ismeri az implicit deáki normának e sajátosságát. Nem pusztán arról

van tehát szó, hogy nem tud alkalmazni egy általa ismert normatív előírást, hanem azt látjuk, hogy minden bizonnyal nem is ismeri e nyelvváltozatnak a feltételes módra vonatkozó előírásait.

Ezek után vizsgáljuk meg közelebbről, milyen típusai jelennek meg a feltételes mód latinos használatának az alapforrás „A” keze által jegyzett szövegekben! Ami a mondatok időviszonyítását illeti, a fentebb felsorolt mondatok főmondatának állítmánya döntően múlt idejű. A típus igen gyakorivá válik a hivatalos írásbeliségben, különösen az időhatározói mellékmondatokban lesz domináns megoldása feltételes mód múlt idejének használata már a kései ómagyar kor folyamán. Érdemes táblázatban bemutatni, milyen az egyes mellékmondattípusok aránya értekezésünk alapforrásában: ezt a 47. táblázat mutatja be.

A múlt idejű, feltételes módú igealakot tartalmazó mellékmondatok megoszlása az alapforrásban a mellékmondat típusa szerint
(47. táblázat, N=10)

A mellékmondatok típusa	A mellékmondatok száma	A mondatok előfordulási helye
időhatározói	6	56/1, 56/2, 134/1, 169, 194/1, 194/2
állandó határozói	1	134/2
tárgyi	3	142/1, 142/2, 188

A táblázatból jól kivehető – az adatok kis száma ellenére is –, hogy a kései középmagyar kori alapforrásra is jellemző az, amit Abaffy (1992b) a kései ómagyar kori korpuszban figyelt meg: a latinos igemódhasználat legfőbb előfordulási helyei az időhatározói mellékmondatok. Ez a sajátosság vélhetően a jelenség genezisével, a latin mellékmondatok finit igealakjainak fordításával is összefügg. A kontaktusjelenség ebben a szintaktikai környezetben hat először – éppen az idegen nyelvi interferenciahatás következtében, és használata e mondattípusból terjed majd tovább – már függetlenül az átadó nyelv grammatikájától. Az időhatározói mellékmondatokat az időviszonyítás szempontjából tovább csoportosítván már nem kapunk bázisforrásunk e sajátosságáról a kései ómagyar kori korpuszával teljesen egyező képet. Míg például a Jókai kódex fordítója leginkább az előidejű időhatározói mellékmondatokban használja

(Abaffy 1992b: 176), addig a szegedi magisztrátusi jegyzőkönyv példái egyetlen kivétellel a főmondatnál egyidejű időhatározói mellékmondatokban bukkannak fel, amelyeket jellemzően az egyidejűséget kifejező *midőn* vezet be. Az egyetlen kivétel a 194. lap második mondata, amelyben a mellékmondat a *minek előtte* szerkezettel van bevezetve, és a főmondathoz képest utóidejű mellékcselekvést ábrázol. Forrásunk tehát ebből a szempontból nem teljesen az előzetes elvárásoknak megfelelő képet mutat.

A 47. táblázatban a tárgyi mellékmondatok tűnnek még ki viszonylag nagyobb gyakorisággal. Ha közelebbről megvizsgáljuk mondatainkat, akkor észrevehetjük, hogy talán nem véletlen ennek a mellékmondattípusnak a főnti reprezentációja: e három tárgyi mellékmondat közül kettő (142/1, 142/2) olyan főmondatnak vannak alárendelve, amelynek állítmánya mondást fejez ki – e jelenségre Abaffy (1992b) is figyelmeztet, megtoldva azzal megfigyelését, hogy ez a típus különösen peres ügyek leírásában gyakori. Ehhez hozzátehetjük azt is, hogy az esetek jegyzőkönyvi újrafogalmazásakor nyilvánvalóan nem lehetett kikerülni a különböző mondást kifejező igéket akkor, amikor a tanúvallomásokra utaltak az összefoglalókat író deákok.

Van az igemód használatának egy nagyon sajátos funkciója is – figyelmeztet Abaffy (1992b: 176) –, amely funkció talán független a latin hatástól. A feltételes mód használata kifejezheti a beszélőnek az általa elmondott proposícióhoz való viszonyát is: azt, hogy a beszélő mennyire bizonyos abban, hogy az, amit állít, igaz. A feltételes mód használata ebben az esetben olyan árnyalt többlettartalmat hordoz, hogy a beszélő nem teljesen bizonyos abban, hogy az általa közölt információk megfelelnek a valóságnak – Abaffy (1992b: 176) az 'állítólag' jelentésmozzanatáról beszél e mondatokkal kapcsolatban. Megfogalmazása szerint a későbbiekben a peres ügyek leírásában szinte kötelezővé vált a feltételes mód használata, már az állítólagosság jelentésmozzanata nélkül is.

Az igemódnak erre a funkciójára szolgáltató példát a 142/1. és 142/2. mondat: *...az alpörös Becsiácz Demjén meg Kinoztatot ugyan Hoher által, de Semit nem vallot, hogy az Actionalis ökrökön Kivül hogy életében lopot volna* (142); *...a Ttetes Nemes Törvény Szék előtt nyilván vallotta, hogy azon actionalis Két ökröt Eczakának idején, Nemes Bács Vármegyében lévő Szivacz Nevü helyységnek határábúl lopta volna...* (142). Mindkét tárgyi mellékmondatban azt látjuk, hogy a vádlott tanúvallomásának megállapításait összegzi a jegyzőkönyvet vezető deák.

Ha belegondoljuk magunkat a szöveg keletkezését meghatározó szituációba, akkor beláthatjuk, miért érezzük a mellékmondatokat olvasván, hogy a feltételes mód itt a bizonytalanság, az állítólagosság kifejezését is szolgálhatja. A deák jelen van egy bűnöző kihallgatásán, aki semmit nem ismer el a szóban forgó két ökör eltulajdonításán kívül, ugyanakkor a szövegből kiderül, hogy már hét ízben volt áristomban, mert lopással gyanúsították. Vajon hitelt ad-e a fogalmazó ezek után a bűnöző szavainak, akinek amúgy is alapvető érdeke, hogy minél kevesebb bűnt vállaljon magára, hiszen a korabeli büntetőjogi gyakorlat a beismerést – akár más bizonyítékok teljes hiányában is – tökéletesen elegendőnek tekintette a vádlott bűnösségének megállapításához? Nyilvánvaló, hogy a deák nem hiszi el a vádlottnak minden szavát, és ez a szubjektív mozzanat fejeződik ki a 142/1. és 142/2. mondat igemódhasználatában: előbbiben a fogalmazó némileg kételkedik abban, hogy a vádlott csak a szóban forgó két marhát tulajdonította el életében, míg a második mondatban a kételkedés nyilvánvalóan a lopás körülményeinek a vádlott által elmondott változatát érinti (honnan és mikor lopta a vádlott a két jószágot).

A feltételes mód mellékmondatbeli használatát a fenti sajátos többletfunkció tárgyalásával át is tekintettük, így a két forrás elemzése alapján biztonsággal állíthatjuk, hogy a jelenség jellemző volt a kései középmagyar kori írnoki nyelvváltozatra, de úgy tűnik, hogy nem tudott kitörni az írásbeliség hatóköréből. Egyáltalán nem tűnik valószínűnek, hogy beszélt nyelvváltozatokban élő jelenség lett volna a kései középmagyar korban, sokkal inkább úgy tetszik, hogy a hivatali írásbeliségben is csak az elit használja a látszólag indokolatlan mellékmondati feltételes módot – erre utal legalábbis az a fontos tény, hogy a kontrollforrásnak az implicit deáki norma követésében és a spontán sztenderdizációban kevésbé jeleskedő fogalmazója egyetlen példát sem szolgáltat a jelenségre a ránk maradt iratokban. A jelenséget eredetét tekintve kontaktusváltozóként érdemes kezelni, mint a latin nyelvi interferenciahatás egyik érdekes mondattani vetületét, amelynek azonban a magyar mondattanban való használata már sok esetben független az eredeti latin mintáktól. Ha a korábbiakban elemzett másik szintaktikai változóval (a mennyiségjelzős szerkezet alaptagjának számjelölésével) vetjük össze e mondattani jelenséget, akkor megállapítható, hogy ez utóbbi sokkal inkább regiszterfüggő, és a regiszterben is korlátozottabb használatú – eredetét tekintve pedig talán nagyobb a latin nyelvi hatás szerepe, mint a számnév utáni többes számú alakok terjedésében.

4.3. Egy apró különbség az igeidők használatában: az *-nd* jeles jövő

A források mondattani sajátosságainak tanulmányozása közben különbséget találtam a jövő idő kifejezésében a két nyelvelék között. A jelenség, amellyel e rövid fejezetben foglalkozom, az *-nd* jeles jövő idő. Mivel megfigyeléseim simét csupán kis számú adatra épülnek, nem áll szándékomban a jelenségekört a fönti két mondattani változóval azonos mélységben tárgyalni, céloom inkább az, hogy e megfigyeléseimmel is megerősítsem, alátámasszam azokat a korábbi megállapításaimat, amelyek a két forrás eltérő normafölfogására, a deákok különböző szintű írott nyelvi kompetenciájára vonatkoznak.

Erről az igeidőről tudvalévő, hogy már első szövegemlékünkben előfordul, és hogy olyan funkcionális többlettárgyalata van, amely a jövőben potenciálisan bekövetkező cselekvésre utal. Abaffy (1992b) leginkább a latin *futurum perfectum*-ban látja a magyar igeidő funkcionális előzményét és mintáját, az igeidő terjedésében jelentős szerepet tulajdonítván a fordításirodalomnak. Aligha tévedünk tehát, ha a grammatikai jövő idő kifejezésének ezt a módját – szemben az ősi időjeltelen igealakokkal – ugyanúgy a latin nyelv interferenciahatásából származtatjuk, mint előző két mondattani változónkat. A jövő idő kifejezésének ez a módja más szempontból is több hasonlóságot mutat a már elemzett szintaktikai jelenségekkel. Érdemes itt mindenekelőtt ennek a fajta jövő időnek a nyelvváltozatokon belüli, különösen a XVIII. századi elterjedtségére külön is kitérnünk. E mondattani változó a latin - magyar nyelvi kontaktus meghatározó körülményeinek megfelelően a művelt kétnyelvű elit által használt írott magyar nyelvváltozatokban kezdhette meg terjedését a korai ómagyar kor folyamán. Annak ellenére, hogy már a Halotti Beszédből van rá adatunk, igazat kell adnunk Abaffynak (1992/b: 168), aki szerint igen valószínű, hogy a jelenség nem tudott számottevően elterjedni a beszélt nyelvváltozatokban. Bárczi (1963: 279) némileg megengedőbb álláspontot képvisel a jelenségnek a beszélt nyelvváltozatokba való bejutását illetően, ám éppen ő hangsúlyozza, hogy „A XVIII. századra az *-and*, *-end* jeles jövő idő nemcsak az élő beszédből avul ki, de az írott nyelvben is ritkává lesz”. Két forrásunk keletkezése idején tehát már visszaszorulóban van ez az igeidő, amely ekkorra régen túljutott expanzív szakaszán, és amelyet háttérbe szorít a *fog* segédigével képzett jövő idejű alakok terjedése.

Vajon milyen hipotézist fogalmazhatunk meg e nyelvi jelenséggel kapcsolatban, ha az *-nd* jeles jövő időnek két forrásunkban való megjelenését szeretnénk az eddigi tapasztalatok figyelembevételével megjósolni? Első sejtésünk az lehet, hogy – ugyanúgy, ahogyan a mellékmondati igemódhasználatban – különbség rajzolódhat ki a két forrás mondatana között: az alapkörpusz talán jobban, míg az ellenőrző forrás kevésbé él ezzel a mondattani sajátossággal, amely igazán az írott, művelt nyelvhasználói réteg által használt nyelvváltozatnak jellemzője. Tükrözheti-e ennek az igeidőnek a használata a két forrás más-más nyelvrétegbe tartozását?

Adataink alapján igennel válaszolhatunk erre a kérdésre, hiszen azt tapasztaljuk, hogy az alapforrás szövegében szórványosan előfordul az *-nd* jeles jövő idő, míg az ellenőrző forrásban egyáltalán nem találkozunk vele. Itt azonban érdemes is megállnunk, hogy a fenti megállapítást helyesen tudjuk értékelni. A korabeli nyelvhasználat megismerése szempontjából sokkal relevánsabb információnak tartom ugyanis azt, hogy az alapforrásban előfordul néhány ilyen időjeles szóalak, és kevésbé van számomra értéke annak, hogy a fenyítő törvényszéki jegyzőkönyvben nem találunk rá példát, ez utóbbi forrás ugyanis szinte végig múltbeli eseményeket ismertet, így a rá jellemző igeidők az elbeszélő és befejezett múlt, valamint a jelen idő. Ezzel szemben az alapforrásban nagy számú jövő időt kifejező előfordulásból (38) kerülnek ki az adatok.

Az alapkörpuszban is mindössze három előfordulással képviselteti magát az *-nd* jeles jövő idő, és ezeknek az alakoknak a jegyzőkönyvi fölbukkanási helye is érdekes lehet számunkra. Elöljáróban azt mindenképpen érdemes rögzítenünk, hogy az összes jövő idejű igealak legnagyobb része a magisztrátusi jegyzőkönyv utolsó oldalain található, mert az esküszövegek tartalmazznak viszonylag nagyobb számban a beszédidőhöz képest utóidejű cselekvéseket. Az esküszövegekben a jövő idő kifejezésének leggyakoribb módja a *fog*-os összetett jövő, de mindenképpen elgondolkodtató az a tény, hogy a három *-nd* jeles igealak közül kettő e szövegtípusban bukkan föl, a harmadik pedig egy végrendeletben. Ennek minden bizonnyal oka lehet az esküszövegek és a végrendelet kötöttsége is. Véleményem szerint jogunk van azt is föltételezni, hogy ezek a kész textusok több évtizeden keresztül változatlan formában hagyományozódtak hivatalnokról hivatalnokra, tehát nem szükségszerű, hogy a másolás időszakának nyelvallapotát jelenítik meg. Ha megpróbáljuk rekonstruálni a szituációkat, amelyekben ezek a szövegműfajok használatosak voltak, akkor látnunk kell, hogy ezek az élet

ünnepélyes pillanatai (a végrendekezés vagy az eskütétel), az ünnepélyesség pedig a nyelvi kifejezésmódban is megjelenhet: pátoszban vagy akár archaizmusok használatában. A végrendelet és az esküszövegek *-nd* jeles alakjai tehát vélhetően nem a kor hivatalos nyelvének élő sajátosságai, sokkal inkább olyan archaizmusok, amelyek kötött szövegtípusokban őrződtek meg – és talán a deákok szemében is archaikus, fennkölt stílusértékükkel tűnnek föl. Az előbbi megfontolások alapján azt állapíthatjuk tehát meg, hogy a vizsgált korszak írnoki nyelvváltozatában vélhetően nem élő már ennek az igeidőnek a használata. Ha ezt elfogadjuk, akkor a két forrásban megmutatkozó nyelvhasználati különbséget nem is pusztán a lejegyzők eltérő nyelvi kompetenciájára kell visszavezetnünk (ahogyan azt első hipotézisünk sugallta), hanem sokkal inkább a két forrás szövegműfajaiban mutatkozó különbségre. A tanácsi jegyzőkönyvbe azért kerülnek *-nd* jeles alakok, mert az tartalmaz végrendeletet és esküszöveget, de e forrás más textusaiban ugyanúgy nem kerül elő ez az igeidő, mint az ellenőrző forrásban. Ha közelebbről is szemrevételezzük a tanácsi jegyzőkönyv három adatát, akkor további következtetést is levonhatunk a jelenség gyakoriságával kapcsolatban. Megállapíthatjuk, hogy a két esküszövegbeli előfordulás két olyan esküben lelhető fel, amelyek szinte szóról szóra megegyeznek: a kapitány esküje és a rendőrkapitányok esküje. Itt tehát azért kapunk két előfordulást, mert az egyik eskü szövegét szinte változtatás nélkül bemásolták a jegyzőkönyvbe egy másik közhivatalnok esketése céljából. A végrendelet bevezető része pedig (amelyben az *-nd* jeles jövő időt találjuk) a középkori oklevelek formulás részeire emlékeztet, amelyeknek szövege kötött. Minden bizonnyal nagyon sok korabeli – és korábbi – végrendeletet ugyanez a rész vezetett be, talán már több évszázada. Az igeidő használata a fenti mondatokban jól megfelel annak a sajátosságnak, amit Abaffy (1992b: 167) foglal össze a kései ómagyar kori adatok összegzése során: az igeidő mindig mellékmondatban használatos, és a jövőben lehetséges, esetleges cselekvést (történést) fejez ki. Ez a szabályos használat azonban – ha elfogadjuk a jelenség archaizmusként való kezelését – korábban élő nyelvhasználók szabálykövető magatartásában gyökerezik.

Ezzel harmadik mondattani változónk elemzése véget is ért. Összegzésként megállapíthatjuk, hogy az *-nd* jeles jövő idő már az alapforrás keletkezése idején is archaizmusnak számított a deáki regiszterben, és hogy az alapforrásba való bekerülését az eskü- és végrendelet-szövegek műfaji kötöttségére vezethetjük vissza. A két forrás

nyelvhasználatában e szempontból mutatkozó különbséget inkább a két forrás eltérő szövegműfaji összetételének számlájára írhatjuk, az eltérésben nem játszik szerepet az írnokok eltérő nyelvi kompetenciája. E mondattani változó abban tehát mindenképpen eltér a korábban elemzett két szintaktikai jelenségtől, hogy nem célszerű élő nyelvi jelenségeként számolni vele a forrásaink keletkezését meghatározó időszakban.

5. Összefoglalás

5.1. A XVIII. századi szegedi írnoki nyelv jellemzése

Az írnoki nyelvváltozat leírásának első lépéseként a jegyzőkönyvi szövegek magánhangzórendszerére irányuló vizsgálat fő eredményeit foglalom össze. A nyelvemlék magánhangzórendszerét bizonyos általam választott magánhangzó-változók mennyiségi elemzésével végeztem azzal a szándékkal, hogy lehetőleg pontos képet kapjak a szegedi írnokok által használt nyelvváltozatról. A magánhangzórendszer vizsgálatában azokat a változókat állítottam középpontba, amelyek alkalmasak a nyelvjárási jelenségek megítélésének vizsgálatára. A magyar nyelvjárások magánhangzórendszerének ismeretében bevontam a vizsgálatba a magánhangzók lehetséges korrelációi közül a **labialitást**, a **zárttságot** és az **időtartamot**. Mivel a magyar nyelvjárások hangállományában nagyon csekély a különböző nyelvjárások közötti a palatális-veláris megfelelések száma, ezért ezt a korrelációt nem tartottam szükségesnek vizsgálni. A rendszer föltárása során nem vizsgáltam azonos mélységben az egyes korrelációkat, ennek alapvető oka az volt, hogy ezek különböző mértékben alkalmasak magyar nyelvjárások (és más nyelvváltozatok) közötti különbségtételre. Ennek következtében legnagyobb teret a labialitás vizsgálatának szenteltem, míg legkevesebbet az időtartam-korrelációval foglalkoztam.

A szövegekben a szegedi nyelvjárás tipikus jellemzőinek megvalósulását kerestem. A szegedi nyelv egyeditő sajátossága a XVIII. század első harmadában is az *ö*-zés, ezért a tanulmányban – az összterjedelemhez képest és a labializációt tárgyaló fejezet méretéhez viszonyítva is igen nagy teret szenteltem az *ē ~ ö* változónak. Az érdekelt, mennyire kap szerepet a labiális *ö*-zés a vizsgált írott nyelvváltozatban, és ebből milyen következtetéseket lehet levonni az írnoki normafölfogással, a jelenséghez fűződő nyelvhasználói attitűdökkel kapcsolatosan. A

jelenség vizsgálata során próbáltam magyarázatot találni a különböző fonetikai pozíciókban mutakozó eltérő gyakoriságú *ö*-előfordulásokra, eközben az *ö*-zö szóalakváltozatok nyelvterületen való terjedésének modelljét is leírtam. Az *ö*-zésnek a forrásban való elterjedtsége egyáltalán nem felel meg a nyelvjárás sajátosságainak, tehát a deákok az általuk használt írott nyelvváltozatban tudatosan kerülnek az *ö*-zö szóalakokat – az *ö*-zés tehát nem számít normatívnak az *ő* nyelvükben. Erre az is utal, hogy szórványosan túlhelyesbitéssel is találkozhatunk a jegyzőkönyvben: a nem szegedi nyelvjárás *ö* helyén is *ē* bukkan föl esetenként. Az *ö*-zés mellett a magánhangzók labialitását más változókon is tanulmányoztam, így az *i* ~ *ü*, *i* ~ *ü* és (a magyar nyelvjárásokban jellemző eloszlást nem mutató) *é* ~ *ő* változón is.

A magánhangzók zártsági megfelelései ismét csak alkalmasak a magyar nyelvjárások elkülönítésére, ezért a fejezetben nagy terjedelemben foglalkoztam a zártsági korrelációkkal. Legtűzetesebben az *u* ~ *o* és *ü* ~ *ö* változó eloszlásait kutattam, mert ezek értékeinek eloszlásában jelentős különbségek vannak az egyes magyar nyelvjárások és más nyelvváltozatok között. E változók különböző megoszlást mutatnak a különböző morfológiai helyzetekben, ezért értékeiket nem összesítve, hanem – a magyar szakirodalom hagyományainak megfelelően (l. például Abaffy: 1965) – az egyes releváns morfológiai pozícióknak megfelelően közlöm. A magánhangzók zártságát további változókon is vizsgáltam, így az *ü* ~ *ó* és *ü* ~ *ő*, *o* ~ *a*, *i* ~ *ē*, *i* ~ *é* és *i* ~ *é* változókon is. A zártsági vizsgálat azt mutatta, hogy arányaiban sokkal jobban föltűnnek a szegedi nyelvjárásra (is) jellemző változatok a vizsgált szövegekben, mint a labializáló nyelvjárás adatok – ezek tehát jobban illeszkednek az írónoki normához, és nem rajzolódik ki olyan tendencia, amely kerülésüket jelentené. A zártsági megfelelések részleteredményeiben az látszott, hogy az írónokok által használt nyelvváltozat és a város nyelve közelebb áll egymáshoz itt, mint a labializáció tekintetében. Meglepő volt a vizsgálat során a felső nyelvállású változatok majdnem 100%-os érvényesülése az ablativusi irányú helyhatározóragokban, hiszen már két évszázaddal korábban megindult a nyíltabb változatok terjedése éppen ebben a regiszterben. A forrás szórványos adatokban bár, de illusztrálta a néhány szegedi tájnyelvi szóalakokra korlátozódó, nem tisztázott eredetű zárt *i*-zést és az *o* val szembeni *a*-zás szegedi nyelvjárás példáit is.

A magánhangzók időtartamának vizsgálatát több okból is viszonylag szűk körben kellett elvégeznem. Először is a szövegek hangjelölése nem tesz különbséget *ö* és *ő* illetve *ü* és *ü*

között, ezért ezeket már az anyaggyűjtés során érdeklődési körömön kívül kellett rekesztenem. Az így korlátozott hatókörű gyűjtés eredményeit és dolgozatom célkitűzéseit figyelembe véve úgy ítélt meg, hogy a likvidák előtti magánhangzónyúlások sajátos módon reprezentálódnak az anyagban, ezért ezzel érdemes bővebben foglalkozni. Hanggyakorisági okokból ezt a kört tovább szűkítettem az / előtti nyúlásokra. A vizsgálat során bebizonyosodott, hogy a fonetikai és hangjelölési sajátságokat nem mindig választhatják el egymástól éles határvonalak, és az is, hogy az írásképek egyáltalán nem szükségszerűen mutat közvetlen, szoros kapcsolatot a beszélt nyelvváltozatokkal. Az elemzésből az derült ki, hogy az / kiesését szinte egyáltalán nem jelölik az írnokok, és az / előtti magánhangzó hosszúságának jelölésében sem látunk mindig szoros összefüggést a nyelvi pótkompetenciánk alapján elvárt történeti nyelvjárási adatokkal.

A mássalhangzójelenségek közül azokat vizsgáltam a jegyzőkönyvben, amelyek a szegedi és Szeged környéki nyelvjárásban eltérést mutatnak ma a sztenderdtől, hiszen ezáltal vált elemezhetővé a szövegek nyelvjárásiasságának, nyelvjárásnak és írnoki értékítéleteknek a kérdése. Ezenkívül igyekeztem azokat a nyelvemlékbeli jelenségeket is bevonni a kutatásba, amelyek a mai sztenderdtől való jelentős eltérést mutatnak. A munka során folyamatosan problémát jelentett a hangjelölés és az élőnyelv viszonyának tisztázása. A két jelenséget megpróbáltam elválasztani egymástól. A gemináták vizsgálatában néhány morféma (a befejezett melléknévi igenév képzője, a múlt idő jele, a locativusi -t rag, középfok jele) jelölésmódját áttekintettem az alapforrás teljes korpuszában, pótkompetenciám alapján föltételezve, hogy a hangzóközi helyzetű mássalhangzók nyúlása a vizsgált korszakra már végbement a hangzó beszédben. A föltételezésem szerint megnyúlt mássalhangzók jelölését vizsgálva megállapítottam az írnoki hangjelölés következetességének fokát, és a jelölést befolyásoló tényezőket, hogy ezeket a megállapításokat a továbbiakban vizsgált változók tárgyalásakor is kiindulási alapként használhassam. A hangjelölés vizsgálata felszínre hozta azt is, hogy e szempontból – és tágabban az élőbeszéd és írott szöveg közötti kapcsolat szorossága tekintetében – jól tapintható különbség van az egyes deákok írásgyakorlata és így írott nyelvi normával kapcsolatos fölfogása között.

A mássalhangzójelenségek közül vizsgáltam a Szeged környéki tájnyelv sajátosságaiból a palatális *n*-ezést és depalatális *ny*-ezést, a teljes hasonulásoknak a köznyelvinél szélesebb körű megvalósulását, az / kiesésének jelenségkörét, és az intervokális mássalhangzók nyúlásának kérdéskörét, valamint a kontrollforrásban a szóvégi -t törlését. A Szeged környéki dialektusnak

és a jegyzőkönyvi szövegeknek a sztenderdtől való igen csekély eltérése miatt nem tanulmányoztam a mássalhangzók minőségi változásai közül az affrikálódást és a zöngésségi hasonulásokat, a mennyiségi változások közül pedig a rövidülést és hiátustöltést.

A Tápéről is adatolt depalatális *n*-ező tendencia részben érvényesül a tanácsi jegyzőkönyvi szövegekben, lokálisan egyenetlen eloszlásban. Az utolsó kéz általi bejegyzések tartalmazzák a nyelvjárásra jellemző adatok többségét, de ellenpéldákat találunk ezeken az oldalakon is. A palatális *ny*-ezés adatai is a jegyzőkönyv e részére esnek, de ezek mennyiségük miatt igen szórványosnak nevezhetők. A fenti két nyelvjárási jelenség tehát viszonylag jól érvényesül a jegyzőkönyv utolsó egységében, és sokkal kevésbé a 190. oldal előtti bejegyzésekben. A depalatális tendencia hasonló fokon érvényesül a kontrollforrásban, és ebben ugyanúgy csak szórványos adatot találunk a nazális palatalizációjára, mint az értekezés alapforrásában.

A teljes hasonulásoknak a köznyelvinél kiterjedtebb előfordulása szintén az utolsó kezek által írott szövegekben érvényesül, ebben a részben jól megfelel Végh (1971) tápéi adatainak. Különösen jelentős ezen adatcsoporton belül az *rl > ll* hasonulás, amely az adatok túlnyomó részét adja. Az alapforrás nem „A” kéz által írt részeihez igen hasonló képet mutat az ellenőrző forrás a köznyelvinél szélesebb körű teljes hasonulásokkal kapcsolatban.

Az *-l* kiesésének jelölésében egyenletesebb a tanácsi jegyzőkönyv: úgy tűnik, ennek az előbeszédben nyilvánvalóan már létező jelenségnek nem sikerült az írott nyelvváltozatokba, így az írni regisztrálni sem betörnie, minden bizonnyal kerülendő jelenségnek tartották a deákok. A – bármilyen morfológiai státusú – szóvégi *l* kiesésének jelölésére nincs adatunk a forrásban, pedig a határozóragok releváns adatmennyiséggel (N=225) szolgálnak a vizsgálathoz. A szó belseji azonszótagú *l* kiesését mindössze négy olyan adatban látjuk, amelyek talán nem íráshiba következményei – ezek az adatok is az utolsó kézhez köthetők. Az alapforrás adatai alapján összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy egyáltalán nem tartották a deákok a regisztráláshoz illőnek az *l*-kiesés megjelenítését a hangjelölésben. Ugyanakkor itt érdemes megjegyeznünk, hogy a kontrollforrás iskolázatlanabb tollforgatója arányaiban nagyobb számban hagyott ránk az azonszótagú *-l* kiesését mutató adatokat, amellet, hogy az abszolút szóvégi *-l* törlésére a fenyítő törvényszéki forrásban sem találunk példát. Egyedi sajátossága ez utóbbi forrás nyelvének, hogy a szóvégen álló, mássalhangzó utáni *-t* kiesése jelentős számban fordul elő benne – míg erre a magisztrátusi jegyzőkönyvben nincsen adat. Azt is vizsgáltam e változók tárgyalásakor, hogyan

teremthető kapcsolat a jelenség 1717–23 körüli regiszterbeli megítélése és a mai értékítéletek között, megállapítván, hogy nem esnek egymástól áthidalhatatlan távolságra a jelenséggel kapcsolatos XVIII. századi deáki és mai értékítéletek.

A mássalhangzójelenségeken belül vizsgált utolsó problémakör a magánhangzóközi helyzetű mássalhangzók, mindenekelőtt az *s* geminációjának az írott nyelvváltozatba való bekerülése, amit csak az alapforrásban vizsgáltam. A geminációt különböző morfológiai helyzetekben vizsgálván az adatok összegzéséből az derül ki, hogy ez a jelenség utat tudott törni magának az írnoki regiszter írott változatába, megítélése tehát egyáltalán nem hasonlítható a fentebbi változókéhoz. Ez a tény talán ismét összefügg a jelenséghez kapcsolódó mai attitűdökkel, amelyeket úgy foglaltunk össze – Sándor – Langman – Pléh (1998) nyomán, hogy az intervokális *s* nyúlása „gyengén megbélyegzett” jelenség ma a vizsgálati csoport értékelése alapján. Megkülönbözteti a többi, mássalhangzókkal kapcsolatos jelenségtől az is, hogy a nyelvjárási adatok eloszlása egyenletes a korpuszban. A mássalhangzó nyúlása viszont egyáltalán nem érvényesül egyformán a különböző fonetikai helyzetekben: az *s*-nek *-n* határozórag előtti nyúlása 100%-osan bekerül az írott szövegekbe, míg a *-bb* jel előtti *s* geminációja – bár lényegesen kevesebb adaton belül – de mégis erős ingadozást mutat. A Végh (1971) által ismertetett nyelvjárási formák közül egyetlen esetet sem találtam (számottevő adathalmazban, N=39) a birtokos személyrag hangzóközi *j*-jének nyúlására. Annál erősebben érvényesül viszont a jegyzőkönyvben az E/3. birtokos személyrag *-a/-e* változata előtt a tövéghangzó nyúlása, amiről viszont Végh (1971) nem ír. Hipotézisem szerint ez utóbbi jelenség volt az egyik, az analógiás tényező, amely a *j* előbb említett geminációját indukálta, de ez a nyelvi változás még nem (vagy alig) indult meg a nyelvemlék keletkezése idején, másképpen nehezen lenne magyarázható, hogy miért nem utal rá a hangjelölés a gemináció többi típusának tolerálása mellett.

Ha most már a nyelvjárási jelenségek érvényesülését a magánhangzókkal összevetve vizsgáljuk, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a nyelvjárási mássalhangzójelenségek ugyanúgy differenciált módon kerülnek be az írott szövegekbe, mint ahogyan azt a magánhangzóknál láttuk. Kerülendő sajátosságnak látszik az *l*-kiesés jelölése, megítélése e szempontból leginkább a szuffixum előtti *ö*-zéséhez hasonlít: mindkettő kerülendőnek számít mindegyik írnok értékelésében. Hasonlít az *ö*-zés egésze az *l*-kieséshez abban, hogy a nyelvjárási adatok döntő

része mindkét esetben a tanácsi jegyzőkönyvnek az utolsó kezek által írott lapjaira esik, és ugyanúgy arányaiban lényegesen több példa van rájuk az iskolázatlanabb írástudótól származó kontrollforrásban, mint magában a magisztrátusi jegyzőkönyvben. Különbség van viszont a jelenségek megítélésében a mai vizsgálatok alapján: a már többször idézett ügynökvizsgálat az *ö*-zést közepesen megbélyegzett jelenséggént értékeli, míg az *l*-kiesést erősen megbélyegzettként. Az *ö*-zés kerülése a nyelvemlékben (és persze az ezt kiváltó értékítéletek) tehát nem tűnnek olyan szoros kapcsolatban állni a mai attitűdökkel, mint az *l*-törlés föltételezhető akkori és mai megítélése.

A mássalhangzórendszer vizsgálata arra is fényt derít, hogy az írnokok az elemzett változók számához képest több nyelvjárási adatot szolgáltatnak, mint a magánhangzók köréből. Az is bebizonyosodott, hogy a szövegeknek a mai sztenderd nyelvváltozattól való fonetikai eltérései jól magyarázhatóak a szegedi és Szeged környéki nyelvjárások mai sajátosságaival, amelyekből vissza tudunk következtetni ezek XVIII. századi állapotára, fölhasználva a nyelvi pótkompetencia más fogódzóit is. Ezek az eltérések túlnyomó részben bizonyos nyelvjárási jelenségeknek a szövegekbe való beszüremkedésével, szórványosan pedig a nyelvjárási jelenségek ellensúlyozására megjelenő túlkompenzációval magyarázhatók.²⁸

Összegezvén az általam tisztán morfológiai alapú váltakozásnak tekintett jelenségeket először is azt állapíthatjuk meg, hogy az írott nyelvváltozatok nyelvtörténeti kutatása során ezeket a változókat nem kísérte olyan kitüntetett figyelem, mint a fonológiaiakat. Éppen ezért nehezebb is elemzést végezni e tárgykörben, hiszen nem állnak rendelkezésre hasonló vizsgálatok a maguk kicsiszolt metodikájával, célrendszerével. A másik hátránya a korábbi történeti szövegekre irányuló ilyen fajta kutatások hiányának az lehet, hogy jelen vizsgálat szerény eredményei „légüres térbe” kerülnek a diakroniában: sem korábbi sem későbbi szövegek elemzésének adataival nem tudjuk ezeket egybevetni. Ez történt a mutató névmások kétszeres jelölésének vizsgálata során. Szerencsére másutt nem ilyen kedvezőtlen a helyzet, hiszen például az illativusi és inessivusi változó kései ómagyar kori megoszlásait érintően gazdag nyelvi anyagra épülő, alapos mennyiségi vizsgálat áll rendelkezésünkre (Korompay: 1992). A változók mai

²⁸ A mássalhangzókat érintő vizsgálat megállapításai mögött lényegesen kevesebb adat áll, ezért az itt tett megállapítások sok esetben kevésbé tekinthetők kvantitatív megalapozottségűnek, mint a magánhangzó-változók tárgyalásakor megfogalmazott kijelentések. Erre a körülményre az egyes mássalhangzó-jelenségek részletes elemzésekor igyekeztem minden indokolt esetben fölhívni a figyelmet.

megoszlásaival, az egyes változatokhoz tapadó ítéletekkel kapcsolatban azt lehet megállapítani, hogy a szinkroniában sem történt meg az általam említett változók mindegyikének alapos elemzése a különböző nyelvhasználati stílusokban, regiszterekben és nyelvjárásokban. Ennek következtében több esetben nincsenek pontos adataink egy-egy változat mai elterjedtségére és főként a vele kapcsolatos attitűdökre nézve, ami azzal jár, hogy nem tudjuk folyamatában vizsgálni a jelenségek diakrón elterjedtségét és megítélését, még akkor sem, ha az írnoki hivatalos nyelvi regiszterre szűkítjük a kutatást.

A morfológiai változók között elsőként az illativusi és inessivusi ragoknak a szövegekben való előfordulását vizsgáltam. Az egymás melletti tárgyalásmód teljesen indokolt, hiszen ezek használata nem kis részben a másik eset ragjának befolyása alatt áll, ugyanakkor mindvégig hangsúlyoztam, hogy két külön változóról beszélek. Ezeknek a szövegbeli előfordulásai jól bizonyították azt, hogy a magisztrátusi jegyzőkönyv típusa nem engedte a szabad váltakozást az inessivusi és illativusi esetben, és a hiperkorrekt *-n* végű ragot használja az illativusi esetben, ezzel szemben a kontrollforrásban szép számmal találunk *-n* nélküli inessivusi értékű alakokat, és alig-alig hiperkorrekt illativusi *-n*-eseket. A két eset morfológiai megkülönböztetése tehát más-más módon, de föllazult a két forrás írnokainak nyelvében. E két határozórag elemzése során megpróbáltam a kései ómagyar kortól a mai nyelvállapotig húzódó diakrón vonulatba illeszteni az egyes változóértékek elterjedtségét és az ebből kikövetkeztethető megítélését, ennek eredményeképpen pedig az látható, hogy ezekben bizonyos folyamatosság mutatható ki a magyar nyelvtörténetben. Talán azt is megerősítették kutatásaim, hogy e grammatikai esetek morfológiai kifejezőeszközei valóban stabil váltakozást mutatnak, nem pedig folyamatban lévő nyelvi változást, a vizsgált nyelvemlékben is.

A harmadik változótípus, amelyet vizsgáltam, a tárgyeset kétszeres kifejezése a mutató névmásokon és személyes névmási eredetű elemeken. E változót érintően a korábbi deáknelyvre irányuló vizsgálatok nem tartalmaznak számottevő megfigyeléseket, és a kétszeres morfológiai jelöltségű alakokhoz fűződő mai attitűdökkel és e formák mai elterjedtségével kapcsolatosan sem állnak rendelkezésünkre egzakt mennyiségi vizsgálatok. A jelenségnek tágabb diakrón távlatba illesztéséről tehát részben le kellett mondanunk. A források adateloszlásai azonban meggyőzően mutatják azt, hogy az általam elemzett nyelvváltozatnak sem kötelező érvényű normája, sem olyan erős tradíciója nem volt az accusativusi eset kétszeres jelölésével

kapcsolatban, amely az ingadozást elbillentette volna a jól körvonalazódó tendencia irányába. A forrásban tehát semmiféle előzményét nem látjuk a jelenség mai társadalmi megoszlásának és megítélésének (amelyekre csak saját megfigyeléseim alapján hivatkozhatom). Az adatok nem túl nagy száma is közrejátszhatott abban, hogy az egyes alakváltozatok előfordulásai nem köthetők egy-egy íródeák személyéhez, bár annak is fönnáll a lehetősége, hogy nagyobb adatmennyiséggel dolgozva hasonló eredményre jutnánk.

A negyedikként vizsgált alaktani váltakozásban – az általános ragozással kapcsolatosan – azt tapasztaltuk, hogy a két forrás jelentősen eltér egymástól ebben a morfológiai kérdésben is, ugyanúgy mint az illativusi és inessivusi ragok használatában, hiszen a bázisforrásban többségben vannak a *-t* jeles múltban az igei paradigma vizsgált helyén a *-nak/-nek* változat előfordulásai, míg a fenyítő törvényszéki forrásban domináns a személyrag eredetibb *-k* változata.

A mondattani jelenségek vizsgálata során három jelenséget tárgyaltam. Ezek közül az első, a mennyiségjelzős szerkezet főnévi tagjának számbeli egyeztetésében kissé hasonló képet mutatott két forrás, míg a másik két szintaktikai jelenség inkább elkülöníti a két korpuszt egymástól. A mennyiségjelzős szerkezet számbeli egyeztetését vizsgálva az rajzolódott ki az adatokból, hogy a deáki nyelvhasználatnak jellemző és általános tulajdonsága mennyiségjelző után a főnévi többes szám használata, különösen pénzegységet és mértéket jelölő főnevek esetében. A két forrás ide illő többes számú adatainak többségét a *forintok* kifejezés sokszori használata adja – ez leggyakrabban a periratok ítélkező részében fordul elő a pénzbüntetés kiszabásakor. Megfigyelhető volt, hogy a többes szám használata mindhárom vizsgált jelzőtípus után jelentősen gyakoribb a magisztrátusi forrásban –, de különösen számottevő az eltérés a határozott számnévi mennyiségjelzőt tartalmazó szerkezetek esetében. Ennek vélhetően az írnok latin nyelvtudása és a szövegek gyakori kétnyelvűsége az oka, míg a fenyítő törvényszéki iratok szerzője nem volt kitéve ilyen nyelvi kontaktushatásnak.

A másodikként vizsgált mondattani jelenségre, a mellékmondatok látszólag indokolatlan föltételes mód használatára csak a gyakorlott írnok tanácsí irataiban találtam példát, a másik korpusz nem tartalmazott ilyet. Úgy látszik, ez a jelenség az írott nyelven belül is csak a legmagasabb presztízssű nyelvrétegben volt használatos, ott sem kizárólagos érvénnyel. Tapasztalhattuk, hogy leggyakrabban az időhatározói és a tárgyi alárendelt tagmondatban fordult

elő, és hogy van egy sajátos többletárnyalata: a beszélő a kételyeit fejezi ki egy cselekvés megtörténtével kapcsolatosan, ha az arra utaló igét föltételes módban használja.

A harmadik mondattani sajátosságra, az *-nd* jeles jövő idő használatára csak a bázisforrásban volt néhány példa. Ezek az adatok (és kontextusuk) arról győzték meg, hogy ez az igeidő már a magisztrátusi írat papírra vetésekor is archaizmusnak számíthatott, még a művelt írnoki nyelvváltozatban is. Vélhetően csak azért kerülhettek a forrásba, mert az esküszövegekkel együtt bemásolták őket – egy korábbi nyelvállapot érintetlen reliktumai tehát ezek, nem élő igealakok.

5.2. Elvi-módszertani tanulságok

Dolgozatomban egy kései középmagyar kori forráscsoportot használtam alapforrásként, és egy kiadatlan levéltári forrást kontrollforrásként. A két nyelvemlék közös sajátága, hogy keletkezésük és fennmaradásuk körülményei Szegedhez kötik őket. A munka során azt a kérdéskört kíséreltem meg körüljárni, hogy milyen sajátosságokat mutat a szegedi XVIII. századi hivatali nyelvhasználat a két forrás tanúsága alapján. Az írnokok által használt nyelvváltozatot több szempontból próbáltam jellemezni: megjelennek-e a helyi nyelvjárás jellegzetességei az írnoki nyelvváltozatban (melyek jelennek meg és milyen arányban), milyen az írnoki írott nyelvváltozat viszonya bizonyos beszélt nyelvi jelenségekhez, amelyek nyelvjárasterülettől függetlenül jelennek meg a szóbeliségben élő nyelvváltozatokban, harmadszor pedig azt vizsgáltam, milyen kontaktushatást gyakorolt a latin nyelv a magyar hivatali nyelvhasználatra. Az írnoki normának a szegedi XVIII. századi változatát tehát e hármas vonatkoztatási rendszerben próbáltam meghatározni: helyi nyelvjárás, beszélt nyelv, hivatalos latin nyelvű írásbeliség. Kiinduló feltevésem az volt, hogy ha meg tudjuk mondani a szövegek képviselte nyelvváltozatnak e három viszonyítási rendszerhez való viszonyát, akkor meglehetősen nagy pontossággal sikerül jellemeznünk a szóban forgó nyelvváltozatot.

A forrásokat úgy választottam ki, hogy az alapkorpusz az írnoki nyelvváltozatnak egy magas presztízsű rétegét, míg az ellenőrző forrás annak egy alacsonyabb rétegét képviselje. Ezzel a forrásválasztással az volt a célom, hogy a szegedi írnoki nyelvváltozatról ne egyetlen

nyelvmélt tanúsága alapján tegyek általános kijelentéseket, és annak rétegződését is bemutassam: hogyan függ egy-egy nyelvváltozatnak a fenti három viszonyítási ponthoz mért helyzete például az írnok hivatali nyelvi jártasságától, írásban való gyakorlottságától. Ezáltal föltárhatóvá váltak azok a különbségek, amelyek a két forrásnak a szegedi nyelvjáráshoz, a beszélt nyelvváltozatokhoz és a latin hivatalossághoz való viszonyát jellemzik.

A nyelvi változók elemzése összességében azt mutatta, hogy a deáki írott szövegek – és így az azok létrehozását szabályozó előírások is – a megfigyelt változók szempontjából – bizonyos pontokon – kisebb vagy nagyobb mértékben eltérnek a szegedi tájnyelvnek a XVIII. század első harmadára várható értékeitől. Ebből arra kell következtetnünk, hogy az írnokok nem mindig a beszédtenyek hű rögzítésére törekedtek, hanem tevékenységük meghatározásában részük volt bizonyos a társadalmi csoportjukra jellemző, a regiszterrel, az írott nyelvváltozattal kapcsolatos magatartásformáknak és előírásoknak is. Ezek a magatartásformák és a nyelvjárási jelenségekkel összefüggő vélemények nem alkottak normarendszert, sokkal inkább olyan strukturálatlan nyelvhasználói előíráshalmazra kell itt gondolnunk, amely az íráshagyomány, a regiszter, a tevékenység társadalmi fontossága (és sok-sok más tényező) következtében nem engedett érvényesülni bizonyos nyelvjárási jelenségeket az írnoki szövegformálásban. Az írnokoknak inkább arról volt elképzelésük, mely nyelvi jelenségeket nem illik használniuk a jegyzőkönyvek papírra vetésekor, azt talán kevésbé látták világosan, milyen elemei lehetnek az általuk használt nyelvváltozatnak. A tevékenységük tehát magába foglalta egyes nyelvjárási és beszélt nyelvi jelenségek kiszűrését a jegyzőkönyvekből. Ez a folyamat valójában **spontán sztenderdizációs** tevékenység. Akik részt vesznek benne, azok nem föltétlenül alkalmaznak azonos mércét az egyes jelenségek megítélésében, hiszen nincs olyan explicit norma, amely zsinórmértékül szolgálhatna számukra. Az írnokok tevékenysége mégis egyazon irányba tereli az általuk használt írott nyelvváltozatot, annak köszönhetően, hogy többé-kevésbé jól megérik egyes fonológiai vagy morfológiai jelenségek provinciális jellegét. Ebben segítségükre lehet az írott nyelvvel kapcsolatos hagyományrendszer, de az általuk ismert más nyelvváltozatok és a deáki regiszter valamelyes ismerete is. Ez a spontán sztenderdizációs folyamat, amelynek megértése csak a diakrón nézőpont alkalmazásával lehetséges, talán több szempontból eldöntötte és tovább örököltette az írott nyelvvel és a tárgyalt nyelvréteggel kapcsolatos magatartásformákat. Nem lehet véletlen az, hogy a vizsgált írott nyelvváltozatokban általában

nem számított normatívnak az *ö*-zés (kivéve a XVI. század bizonyos ránk maradt írott forrásait, pl. a budai basák magyar nyelvű levelezését), vagy a likvida előtti, első szótagbeli *l* kiesésének jelölése. A folyamat spontán jellege abban is megragadható, hogy nincs irányítója és nincsen különösebb deklarált célja sem. Az egyén célja egy olyan írott nyelvváltozat használata, amely ismeretei alapján megfelel az írott nyelvváltozatokkal és az írnoki regiszterrel kapcsolatos hagyomány- és konvenciórendszernek.

Az egyes nyelvi jelenségeknek és az írott nyelvváltozatoknak a kapcsolatát elemezve több helyütt összevettem egy-egy tájnyelvi vagy beszélt nyelvi jelenség mai elfogadottságát és megítélését a XVIII. századival, és azt vettem észre, hogy egyes esetekben van kimutatható folyamatosság a konkrét jelenségekkel kapcsolatos értékítéletekben a XVIII. századi és a mai elit nyelvváltozatok között. Bizonyos nyelvhasználati sajátosságok esetében (ilyen lehet például az *l*-kiesése) egészen korai időkig kell visszanyúlnunk, ha annak okait kutatjuk, miért nem kerültek be az írott nyelvbe.

A dolgozatban módszertanilag azt az eljárást követtem, hogy központi fogalomná tettem a szociolingvisztikából kölcsönzött nyelvi változó fogalmát. Ez azt jelenti, hogy az egyes nyelvi jelenségekben megjelenő váltakozások felé fordítottam figyelmemet, és egy-egy változó értékeinek mennyiségi megoszlásából vontam le következtetéseimet. Az elemzendő nyelvi változók kiválasztása a kutatási céloknak megfelelően történt, vizsgálatomból eleve ki kellett rekesztenem a lexikai váltakozásokat, hiszen a fölített alapkérdések megválaszolásában viszonylag kevésbé szolgáltak volna segítségemre, másfelől terjedelmi okokból sem tudtam valamennyi nyelviváltozó-típusra kitérni e dolgozatban. A dolgozat módszertani megfontolásait illetően nemcsak a nyelvi változó fogalmát célszerű említenem, hanem más fogalmakat is. A vizsgálat kezdetekor azt fogalmaztam meg fő módszertani célként, hogy a nyelvi változások terjedését, a sztenderdizáció kérdéskörét fessegető dolgozatban igyekszem minél többet hasznosítani a modern szociolingvisztikai kutatások eredményeiből, különös tekintettel a történeti szociolingvisztikára. E megfontolásom mögött az a föltételezés állt, hogy a szociolingvisztika jól meghatározott fogalmai sokat segíthetnek az egyes nyelvi jelenségek társadalmi terjedésének magyarázatában. A módszertani célkitűzés természetesen nem változatlan formában kívánta fölhasználni a szociolingvisztikai kutatások fő metodológiai vívmányait, hiszen míg azok alapvetően szinkrón nyelvváltozatok vizsgálatában bizonyították

magyarázó erejüket, addig jelen dolgozatban történeti szövegek és az általuk képviselt már kihalt nyelvváltozatok kutatásának szolgálatába kellett őket állítanom, nem lehet tehát szó a módszerek mechanikus átvételéről. Ugyanakkor úgy vélem, hasznos volt, hogy a dolgozat centrumába a nyelvi változó fogalmát állítottam. Az olyan fogalmaknak a vizsgálatban való fölhasználhatóságát, mint például a presztízs, stigma, hiperkorrekció, elit változat, normativitás, nyelvi attitűd elméletileg jól alapozza meg a Romaine (1982) által megfogalmazott uniformitás elve. A kutatással tehát azt is illusztrálni kívántam, hogy a szociolingvisztika fogalmai és módszerei hasznosak lehetnek a (magyar) nyelvtörténetre irányuló minden olyan kutatásban, amely egyes nyelvi jelenségeknek a különböző nyelvváltozatokban való terjedését és a terjedési folyamatot meghatározó tényezőket szándékozik föltárni. Így vizsgálatomban a nyelvjárás, a beszélt nyelv és latin nyelv bizonyos jelenségeinek az írnoki írott nyelvváltozatba való bekerülését vagy onnan való kizárását kutattam szociolingvisztikai tényezők bevonásával. Ezzel a módszertani kíváncsisággal egyáltalán nem tévedtem az ismeretlenbe, ezt mutatják azok a cikkek, amelyekre a bevezető részben utaltam, ugyanakkor azt sem lehet állítani, hogy sokak által kitaposott ösvényen jártam volna a célrendszer felé vezető úton. A megállapítás második felét jól illusztrálják azok a munkák, amelyek a korai deáki norma és a nyelvjárások kapcsolatrendszerét kutatják, és amelyek jellemzően a hangtani szint tárgyalását tekintik feladatuknak (esetleg némi morfológiai kitekintéssel): Deme (1959), Papp (1961) vagy Abaffy (1965). Ezeknek közös sajátossága, hogy a deáki normát szinte kizárólag a nyelvjárással szemben próbálják meghatározni, és kevesebb figyelmet fordítanak más, a nyelvjárásoktól független nyelvváltozatokra, valamint a funkcionális kérdésekre. Pedig Papp (1961: 212) pontosan látja ennek a szemléletnek az egyoldalúságát, és azt is, milyen irányban kell tovább folytatni a deáki normára irányuló vizsgálódásokat: „A nyelv formai elemeinek a funkció elhanyagolásával történő ábrázolása természetesen nem teljes értékű. Minthogy azonban munkám elemző részében általában csak alaki szempontból vizsgáltam bizonyos hangtani és alaktani kérdéseket, a funkció problémáira most sem térek ki. A *-ban*, *-ben* és a *-ba*, *-be* ragok vizsgálata, keveredésük kérdése is azért maradt ki – egyéb vizsgálható kérdések mellett –, mert ez elengedhetetlenné tette volna a funkció tárgyalását is, legalább a locativusi és lativusi szerep megkülönböztetését”. Ehhez csak annyit tennék hozzá, hogy magam is viszonylag nagy teret

szenteltem alaki kérdéseknek, de a morfológiai és szintaktikai változók vizsgálatában megkíséreltem egy arasszal tovább is lépni.

Irodalom

Abaffy Erzsébet 1953: A labializáció ingadozása Pesti Gábor nyelvében. *Magyar Nyelv* 49, 335–41.

Abaffy Erzsébet 1965: *Sopron megye nyelve a XVI. században*, Budapest, Akadémiai.

Abaffy Erzsébet 1992a: Az igei személyragozás, in: Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*, Budapest, Akadémiai, 184–237.

Abaffy Erzsébet 1992b: Az igemód- és igeidőrendszer, in: Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*, Budapest, Akadémiai, 120–183.

Abaffy Erzsébet „kézirat”: *Magyar nyelvtörténet* (egyetemi tankönyv) *Hangtörténet* fejezete.

Bakó Elemér 1944: A szótagzáró *l*, *r*, *i* nyújtó hatásának és eltűnésének hangfiziológiai okai. *Magyar Nyelv* 40, 269–274.

Bálint Sándor 1957: *Szegedi Szótár I–II*, Budapest, Akadémiai.

Bárczi Géza 1958: *Magyar hangtörténet*, Budapest, Tankönyvkiadó.

Bárczi Géza: 1963: *A magyar nyelv életrajza*, Budapest, Gondolat.

Benkő Loránd 1956: Az ö-zés irodalmi nyelvi szerepéről, *Magyar Nyelv* 52, 271–79.

Benkő Loránd 1957: *Magyar nyelvjárástörténet*, Budapest, Tankönyvkiadó.

Benkő Loránd 1960: *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*, Budapest, Akadémiai.

Berrár Jolán 1957: *Magyar történeti mondattan*, Budapest, Tankönyvkiadó.

Bratinka József–Szigeti Ferenc 1991: Szeged város tanácsának első jegyzőkönyve, in *Tanulmányok Csongrád megye történetéből XVIII*, Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 95–199.

Chambers, Jack K. 1995: *Sociolinguistic theory*, Oxford, Blackwell.

Chomsky, Noam 1976: *Reflections on Language*, Glasgow, Fontana/Collins.

Deme László 1959: A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez = *Nyelvtudományi Értekezések* 20, Budapest, Akadémiai.

Fodor Katalin–Huszár Ágnes 1998: Magyar nyelvjárások presztízisének rangsora, *Magyar Nyelv* 94, 196–210.

G. Varga Györgyi 1992: A névmások, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*, Budapest, Akadémiai, 455–569.

- Forgács Tamás 1994: Zárt korpuszok és pótkompetencia, *Néprajz és Nyelvtudomány* 35, 17–23.
- Hegedűs Attila 1986: Történeti szociolingvisztika?, *Magyar Nyelv* 82, 438–441.
- Herman József 1982: Szociolingvisztika és nyelvtörténet, *Magyar Nyelv* 78, 1–8.
- Hjelmslev, Louis Trolle 1953: *Prolegomena to a theory of Language*, Baltimore, Wawerly.
- Horger Antal 1933: A magyar nyelvjárások ö-zése, *Népünk és Nyelvünk* 5, 101–7.
- Imre Samu 1971: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*, Budapest, Akadémiai.
- Kiss Ignác 1879: Pázmány nyelve, *Nyelvtudományi Közlemények* 15, 177–247.
- Kiss Jenő 1991: Változásvizsgálat a magyar dialektológiában, in Kiss Jenő és Szűcs László szerk.: *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*, Budapest, Akadémiai, 371–81.
- Kiss Jenő 1995: *Társadalom és nyelvhasználat*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiss Lajos 1976: Az etimológiai kutatások újabb fejlődése külföldön, in Benkő Loránd és K. Sal Éva szerk.: *Az etimológia elmélete és módszere = Nyelvtudományi Értekezések* 89, Budapest, Akadémiai, 27–47.
- Kiss Lajos 1978: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*, Budapest, Akadémiai.
- Klemm Antal 1928: *Magyar történeti mondattan*. Budapest, MTA.
- Kontra Miklós 1997: Hol beszélnek legszebben és legcsúnyábban magyarul? *Magyar Nyelv* 93, 224–32.
- Kontra Miklós 1998: Gondolatok a (-bVn) és a (-bV) nyelvi változókról, in Sándor Klára szerk.: *Nyelvi változó – nyelvi változás*, Szeged, JGyTF Kiadó, 9–22.
- Korompay Klára 1992: A névszóragozás, in: Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*, Budapest, Akadémiai, 355–410.
- Labov, William 1963: The social motivation of a sound change, *Word* 19, 273–309.
- Labov, William 1972: On the mechanism of linguistic change, in: Gumperz, John J. és Hymes, Dell szerk.: *Directions in Sociolinguistics*, New York, Holt, Rinehart and Winston, 512–538.
- Labov, William 1977: *The unity of sociolinguistics*, LAUT Series B. paper no. 22. Linguistic Agency, University of Trier.
- Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella 1998: Nyelviváltozó-típusok a magyar nyelv szlovákiai változataiban, in Sándor Klára szerk.: *Nyelvi változó – nyelvi változás*, Szeged, JGyTF Kiadó, 99–133.

Losonczi Zoltán 1915–17, 1917–20: Az ö-zés története, *Nyelvtudományi Közlemények* 44, 373–406 és 45, 45–116, 195–266.

Martinet, André 1963: Preface to Weinreich, U. *Languages in Contact*, The Hague, Mouton.

Papp László 1961: *Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi íródeákjaink gyakorlatában* = *Nyelvtudományi Értekezések* 25, Budapest, Akadémiai.

Papp László 1963: *Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika*, Budapest, Akadémiai.

Péter László 1951: Az ö-zés kérdéséhez, *Magyar Nyelvjárások* I, 118–30.

Rácz Endre 1976: Kongruencia és redundancia, *Magyar Nyelv* 72, 53–59.

Romaine, Suzanne 1982: *Socio-historical linguistics – its status and methodology*, Cambridge, University Press.

de Saussure, Ferdinand 1967: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*, Budapest, Gondolat.

Sándor Klára–Juliet Langman–Pléh Csaba 1998: Egy magyarországi „ügynökvizsgálat” tanulságai. *Valóság* 1998/8.

Sándor Klára 1998: Amiért a szinkrón elemzés foszladozik, in Sándor Klára szerk.: *Nyelvi változó – nyelvi változás* Szeged, JGyTF Kiadó, 5–84.

S. Hámosi Antónia 1995: A mennyiségjelző, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/2, 352–355.

Szabó József 1990: *Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárásszigetek*, Békéscsaba–Kecskemét–Szeged, Csongrád Megyei Levéltár.

Tolcsvai Nagy Gábor 1998: A nyelvi norma = *Nyelvtudományi Értekezések* 144, Budapest, Akadémiai.

Török Gábor 1954: Adalékok a liquidák nyújtó hatásának jelentkezéséhez, *Magyar Nyelv* 50, 32–37.

Trudgill, Peter 1997: *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*, Szeged, JGyTF Kiadó.

Végh József Mihály 1971: A nyelvjárás jellemzése, in Juhász Antal szerk.: *Tápé története és néprajza*, Tápé, Tápé Község Tanácsa, 813–847.

Zelliger Erzsébet 1999: Gondolatok a magyar nyelvtörténet szociolingvisztikai szempontú megközelítéséhez, *Magyar Nyelvjárások* 37, 505–512.

Zelliger Erzsébet 2000: Kódválasztás és nyelvi attitűd a 18. századi Csallóközben, *Magyar Nyelvjárások* 38, 485–492.

Zolnai [Tömlő] Gyula 1883: A liquidák nyújtó hatásához, *Magyar Nyelvőr* 12, 327–328.

1. számú melléklet

A magisztrátusi jegyzőkönyv iratainak tematikus besorolása

1. 1717. május 25-én: városi **tanácsi határozat** egy vizsályt szító szenátornak a testületből való kizárásáról.
2. 1717. július 26-án: **büntetőügyben** hozott határozat botrányos verekedéssel kapcsolatban.
3. 1717. július 28-án: **büntetőügyben** hozott határozat baltás verekedőkről.
4. 1718. január 24-én: **büntetőügyben** hozott határozat a felsővárosi korcsmán esett verekedéssel kapcsolatban.
5. 1718. február 3-án: **büntetőügyben** hozott határozat erőszakos fogolyszabadítással kapcsolatban.
6. 1719. március 3-án: **összeírás** a város területének határaitól.
7. 1720. január 2-án: a) **városi határozat** a portio behejtéséről; b) **városi határozat** a notarius megválasztásáról; c) **városi határozat** a Bécsbe küldendő követek személyéről.
8. 1720. január 12-én: a) **városi határozat** a Mattyi hid város számára való megvásárlásáról; b) **városi határozat** két új vásárnapról; c) **városi határozat** a Palánk lakóinak portio fizetéséről.
9. 1720. február 12-én: a) **városi határozat** a mattyi hid megvételéről; b) **városi határozat** két új vásár iránti kérelemről.
10. 1720. április 29-én: a) káromkodással kapcsolatos **büntetőügyben** hozott ítélet; b) **büntetőügyben** hozott ítélet hamis váddal kapcsolatban; c) **büntetőügyben** hozott ítélet a szegedi és tápai polgárok verekedésével kapcsolatban.
11. 1720. június 10-én: a **városi határozat** a tanács hitelügyletéről.
12. 1720. június 14-én: **büntetőügyben** hozott ítélet hamis váddal kapcsolatban.
13. 1720. június 19-én: a) **büntetőügyben** hozott ítélet parázna nőszemély kicsapatásáról; b) **büntetőügyben** hozott ítélet házasságon kívüli paráznaságról.
14. 1720. augusztus 26-án: **büntetőügyben** hozott ítélet dinnyelopással kapcsolatban.
15. 1718 január 10-én: (valószínűleg a végrendelet eredeti keltezésével később bemásolva): Sáraczk György **végrendelete**.
16. 1720. október 13-án: **büntetőügyben**, lopással kapcsolatban hozott ítélet.

17. 1720. október 16-án: a) **büntetőügyben**, verekedéssel kapcsolatban fogalmazott ítélet; b) **büntetőügyben** hozott ítélet becsületsértéssel kapcsolatban; c) **városi tanácsi határozat** a sörfőzőkkel kapcsolatban.
18. 1721. január 3-án: a) **városi határozat** a portio kivetéséről; b) **büntetőügyben** hozott ítélet kaptár- és mézlopásról; c) a városi molnárok **esküje**; d) **polgári peres** kártérítési ügy egy marha elveszésével kapcsolatban.
19. 1721. január 17-én: **polgári peres**, örökösödési ügyben hozott ítélet.
20. 1721. január 20-án: **polgári peres** ügy árvák örökségéről.
21. 1721. január 30-án: **városi határozat** a kocsmáltatás jogáról.
22. 1721. február 3-án: **polgári peres** kezességi ügy.
23. 1721. február 7-én: **polgári peres**, örökösödési ügy.
24. 1721. március 3-án: a) **büntetőügy**, verekedéssel kapcsolatban; b) **polgári peres** örökösödési ügyben hozott határozat.
25. 1721. március 7-én: **büntetőügyben** hozott döntés egy bolttulajdonos megkárosításával kapcsolatban.
26. 1721. március 24-én: **városi határozat** a dorozsmai lakosok önkényességével kapcsolatban.
27. 1721. március 27-én: a) újabb **városi határozat** a fenti ügyet érintően; b) **tanácsi határozat** a város privilégiumaival kapcsolatban.
28. 1721. március 28-án: **polgári peres**, örökösödési ügyben hozott ítélet.
29. 1721. március 29-én **büntetőügyben** hozott határozat marhatolvajlással kapcsolatban.
30. 1721. március 31-én: a) **büntetőügyben** hozott határozat a fenti marhatolvaj kínvallatásáról és fölakasztásáról; b) **büntetőügyben** hozott határozat (egy másik) marhatolvajlásról és orgazdaságról; c) **büntetőügyben** hozott ítélet egy harmadik marhatolvajlással kapcsolatban.
31. 1721. április 14-én: **büntetőügyben** – becsületsértéssel kapcsolatban – hozott ítélet.
32. 1721. április 24-én: **városi tanácsi határozat** tisztségviselők megválasztásáról.
33. 1721. július 18-án: a) **városi határozat** a dézsma megfizetéséről; b) **városi határozat** küldöttek választásáról; c) **városi határozat** a dézsma behajtásának módjáról és felelőseiről.
34. 1721. július 31-én: **büntetőügyben** hozott határozat becsületsértési ügygel kapcsolatban.

35. 1721. augusztus 14-én: a) **büntetőügyben** hozott ítélet istenkáromlással kapcsolatban; b) **büntetőügyben** hozott határozat ugyanilyen vétséget illetően; c) **büntetőügyben** hozott határozat becsület megsértésével kapcsolatosan.
36. 1721. augusztus 18-án: **büntetőügyben** hozott ítélet káromkodással kapcsolatosan.
37. 1721. augusztus 21-én: a) **büntetőügyben**, hamis vádat illetően hozott határozat; b) **büntetőügyben** hozott határozat visszaeső káromkodó kicsapattatásáról.
38. 1722. szeptember 4-én: **büntetőügyben** hozott ítélet – verekedésről, városi pecsét meggyalázásáról.
39. 1722. október 24-én: **büntetőügyben** hozott ítélet utcai verekedéssel kapcsolatban.
40. 1722. november 6-án: **büntetőügyben** hozott ítélet mészároslegények piaci verekedésével kapcsolatban.
41. 1722. november 8-án: **városi tanácsi határozat** a portio fizetésében késedelmeskedőkről.
42. 1723. január 4-én: a) városi határozat a mészáros mesterek árendájáról; b) városi határozat egy cívis kocsmáltatási jogáról.
43. 1723. január 6-án: szegedi polgárok lopási ügyével kapcsolatos **büntetőítélet**.
44. 1723. január 16-án: **városi határozat** a pozsonyba küldött követ beszámolójáról.
45. 1723. január 19-én: a) **büntetőítélet** házasság alatti különéléssel kapcsolatban; b) **büntetőítélet** ugyanilyen ügyben c) **büntetőügyben** hozott ítélet bigámiával kapcsolatban.
46. 1723. január 27-én: **városi határozat** a portio ügyében delegáltakról.
47. 1723. február 13-án: **polgári peres** ügyben hozott határozat adósság dolgában.
48. 1723. március 1-jén: **városi határozat** a városban élő cigányok kovács munkájáról.
49. 1723. március 12-én: **városi határozat** Kistelekkal kapcsolatban.
50. 1723. április 9-én: a) **büntetőügyben** hozott ítélet tolvajlással kapcsolatban b) **büntetőügyben** hozott ítélet deszkalopással kapcsolatban.
51. 1723. április 24-én: a) **városi határozat** a volt főbíró, Dejanovics Szijártó János búcsúztatásáról és további szenátori megbízásáról; b) **városi határozat** a belső tanács megüresedett helyének betöltéséről; c) **városi határozat** további tanácsi tisztségviselők megválasztásáról.
52. 1723. április 26-án: a) **városi határozat** a bíróválasztás időpontjáról; 2. b) **városi határozat** a bíró megválasztásáról; c) a bíró **esküje**; d) belső és külső szenátorok **esküje**; e) a főjegyző

esküje; f) az adószedő esküje; g) a vásárbírók esküje; h) a kisbírák esküje; i) a borbírák esküje; j) a fertálmesterek esküje k) a tanácsbeliek esküje; l) a tizedesek esküje; m) a kapitány úr esküje; n) a város követének esküje.

53. 1723. május 19-én: **városi határozat** a Dorozsmával határos földek és a tárgyalóküldöttség dolgában.

54. 1723. május 21-én: a) **városi határozat** a kálvinisták városból való kitiltásáról; b) **büntetőügyben** hozott határozat (malaclopás); c) **büntetőügyben** hozott határozat (kitiltottszemély újbóli kicsapatasáról); d) a dézsmaszedők **esküje**.

55. 1723. május 24-én: **tanácsi határozat** a város anyagi helyzetéről és kölcsönfelvételéről.

56. 1730. április 27-én (későbbi szöveg az 1723. év adatai közé másolva) Dékány Péter **végrendelete**.

56. 1723. (?) a) a főszállásmester **esküje**; b) a dézsmaszedők **esküje**; c) a rendőrkapitányok **esküje**; d) a városközösségbe befogadottak **esküje**; e) a zsidók **esküje**; f) a városi hajdúk **esküje**; g) a molnárok **esküje**; h) **esküszöveg**, amelyet a dézsmaszedőknek kell a betelepültekkel elmondadni; i) molnárok **esküje** (1770. március 31-i keltezéssel, tehát valószínűleg jóval későbbi bejegyzés, amely a korábbi molnári eskünek bővített változata); j) a városi ellenőr **esküje**; k) a csikósok **esküje**; l) a gulyások **esküje**; m) a vékabíró **esküje**; n) a csőszök **esküje**; o) a számvizsgáló **esküje**; p) az árvaszéki gondnok **esküje**; q) az árvaszéki gondnok **esküje**; r) szekérbírók **esküje**; s) a rendőrbiztos **esküje**, t) a földbíró **esküje**; u) az egyházfi **esküje**; v) az adószedősegéd **esküje**.

2. számú melléklet

Az értekezés kontrollforrása: Horvát Pistának és társainak büntetőügye

A kézirat átírása során néhány kérdésben állást kell foglalnom. Ezek közül az első az, hogy a közlés során érdemes-e a margón található, nyilvánvalóan más, gyakorlottabb kéztől származó glosszákat közreadnom. Ezek a glosszák az ügy fenytő törvényszéki tárgyalásának és földolgozásának emlékei: főként a bűnügy jellemző kulcsszavait jegyezte a margóra a törvényszéki írnok: mindenekelőtt neveket, rövid proposíciókat – nyilvánvalóan azzal a szándékkal, hogy az eset újratanulmányozása során ne kelljen az egész iratcsoportot újraolvasnia. Ezek a rövid feljegyzések segíthették a későbbiekben egy összefoglaló esetleírás elkészítését, olyanét, mint amelyeneket a tanácsi jegyzőkönyvben találunk. Mivel ezek a glosszák más kéztől származnak, később jegyezték be őket, és semmiféle új információt nem hordoznak, ezért az átírás során nem vettem figyelembe őket – azért sem, mert közlésük széttördelné és nehézkessé tenné a nyelvelmélet folyamatos olvasását. A szövegközlés folyamán megtartottam viszont minden olyan, főként interlineáris glosszát, amely az eredeti iratok szerzőjétől származik – az eredet kérdését jól segít eldönteni a ductus és a beszűrés tartalmi vizsgálata.

A kéziratban nem találtam olyan bevett – és a középkori oklevelezési gyakorlatban gyökerező – rövidítéseket, amelyek a szegedi tanácsi jegyzőkönyvben előfordultak: a nazálisok jelölése a ~ jellel, a *-ban* ~ *-ben* és *-nak* ~ *-nek* rövidítése etc. Ez a tény valószínűleg ismét az írnok írásbeli jártasságával függ össze. Ugyanakkor meg kell jegyezni e kérdést érintve, hogy bizonyos szóalakokban mintha szándékos rövidítéseket alkalmazna lejegyzőjük (pl. *Segd* 'Szeged' vagy *Tekéntets*), csakhogy az írásképen semmiféle konvencionális vagy egyedi jel nem utal a rövidítés tényére. A lejegyző csak elvétve használ nagybetűt, ezt a sajátosságot megtartottam a közlés során.

1. számú irat

Tekéntets²⁹ úr birourramnak ertesire adom ezzen vekony levelemet³⁰ melbiül meg mutatom az ő latorsagokat midön á némés magyistratus föl oldozta horvat istvant a papsagbiül 10 parsával (sic!)³¹ és á némés magyistratus sabad-sagot³² advan az varasban valo lakasra horvat pistának

rozos bizony soha nemlata se pedig nem ismerte: demivel mindenkor hejbeli embörökkel gyüt mulatni: és ő reja hattak á rovast: kiert rozos meg neheztelven: és á bor árat keritőlök: kire horvat felelven öcsem uram: bizony min-gár (sic!) meg füzetem: mivel Sögváron egy jó embörömmel. va-gyon 10 forintom: makon két jó Embörömmel vagyon 30 forintom: félégyszázon vagyon 14 (?) forintom. erdődi bátyámuramnál vagyon 44 forintom. de azzutan a katlan palkorul. horvat levaga á vasat. maga baratalet és mikor kiment. ást csak erdődi tugya. mivel az ő gondviselese allat volt minden sersama. és vasas kocsija. de mivel á rozos ki Tamulta. á horvat penzit erdődinél. azzert rozos erdőd-it sorongtya (sic!). kiert erdődi újat húz rozossal. de á horvat el érkezvén putriba. és erdődivel egyiit vegeznek. és bejöve erdődi így felel. no rozos el mennyünk borokert. az öcse-m pista ki füzeti kijendet. noha rozosnak semi akkaratya. és sandekja nem vala. de mivel ők nem akkarna-k. meg füzetni. azzert rozos kintelen á borért el menni. de mivel rozos soha velek sehün nem volt. se pedig rozos bizony nem tuta micsoda mestersege. micsoda kereskede-sel. micsoda tolvaisagal. elnek ők ez vilagon. azzert rozos nem felven tőlök. és kimenvén putriba kit az úr isten úgy ak-kar ki vilagossítani. mivel az ő bünös fíjainak el titkolt hamis alnoksagit. nem nezheti oly johitü embört vezer-öl közikbe. aki által ást ki villagositya. amintis rozos kime-nven putriba és onnan meg indulnak. harman három kocsival. hatloval és a körösi

²⁹ Ezen oldal előtt hiányzik egy szövegrész – erre utal az előző oldal megismételt utolsó szerkezete: az ur.

³⁰ A -met szótag sor fölötti betoldás ugyanazon kéztől.

³¹ Nyilvánvaló elírás társával helyett.

³² A kézirat sorvégi jelölt szóelválasztását így jelölöm a továbbiakban.

csardához érkezven. á gyurka koc-smaros egy pei-lovat ády. horvatnak. hogy csereje el váláhon az uton. es onnat meg indulnak ketloval sabatkanak. mejkutnak jánkonak hájosnak. és tólnánál átal mönnek a dúnán kölesdre. és uzdon meg erestenek mivel jo ak-aroja és komaja á kocsmaros horvatnak. de ök harman horvat erdődi és á komaja. el mönnek á bornak vetelere sekelbe némédibe á komaja kocsijan. és á rozost ot hagyvan á kocsiknak lovaknak őrzésire. és midön visa érkeztek á bor italhoz fogtak. de az erdődi kijöve így felel. no öcsem rozos úgy vagyon á dolog el vegezve. hogy reggel el megyünk. mindaa (sic!) negyen három kocsival némédibe. és á ket kocsit meg rakjuk bórrál. á komával ketten el hozzuk. dé kijed pistával el méngyén. mért pistanak dolgavagyon. kire rozos így felel bizony nem méngyekén. hogy én magamnak vala-mi gyalazatot. vagy á némés varasnak kissebseget szerez-zek. de avval á sóval erdődi bémengyen. horvatnak meg jelenti. kire horvat ki jöve. és meg ütven a mellit. és így felel. öcsem rozos meg nemis ismérs engem. csak latal. de maid meg látja kijed hogy á birakkal ispányókkallesen (sic!) ébedünk vocsorank. itvan nekem böcsületem. ez az en orsago-m. kire rozos így felel agya isten á jot. de másnap el er-kezven némédibe. és fölrajkak a borokat. á komajok ke-zes lesen ertek. de á rozosra ujoban rejá tamadnak. hogy az ő jo embörit el méngyen latni. kit az úr isten úgy akkar ki vilagossítani. és á horvát el indul pincehelnek támá-ssinak. miszenek (sic!) uzzorának. midön uzzorához erven. horvat lesál á kocsirul. mutat két dijo fát á nyomáson. maga bem-engyen á varasba. és á rozos látja hogy a dijofa nem á biro-haza. és á horvatnak meg igirt ebegyit vocsorajat böcsületit sehiin (sic!) nem talallja. kin a rozos igen meg somoroda. de á hor-vat el érkezven így felele öcsem urám nincsen ithon az en jo emböröm. kit azzutan rozos ki tanulvan. hogy csak or-gazdaja. mert regente á disno lopasert. á kezitis ot törtetekel. de á horvat kocsijaba foga. sötet eakara az erdőbe juta. lovat ki erresti. maga pedig tarisnyajat fegverit keresi. de á rozos eszbevöte horvat alnoksagat. kiert rozos így felelven gyere-batya el bekevel. bizony it nem lések. de á horvat így³³ fel-elven nágy haraggal. el ne porobai innen menni meg en it nem lesek. ával horvat el balaga rozos pedig el salada. horva-tot ot

---

³³ a szó kivehető egy rácsöppent tintafolt alatt

hágyá. de á rozos allig mengyen egy mélföldet. horva-t hogy eleri. gyün sebössen ő négy loval. nagy haragal káro-nkodva. disno láncos teremteté. hogy mertel ot hanni. básom ijen teremteté. hany fejed volt hogy el mertel günni (sic!). de sok karonkudasaban horvat igy felele. kölle egy lo. kire rozos igy felele. bizony nemkül nekem. de á horvat visa fordul nagy haraggal. karonkodva baltajához kapkoda. hát nemkül disnó-láncos teremteté. kiert rozos meg ijedven. hogy az erdőbe lesen temetese. vagy á fale-vél lesen á koporsoja mivel éssibejutot az erdődi sává. hogy ugy vagyon á³⁴ dolog közöttük el vegezve. de azza vegzes bi-zony nem egygeb (sic!) vegzes vala. hanám hogy á rozos rajók ne vallaná. kiert rozos meg ijedven. igy felele hadmara-gyon batya. de á horvat nagy haragal. igy felele no háics vésöt atta teremteté. és meg rugazkodik ugy háitya. hogy á kit kétnap és ejel ment. mind visa jöte azon darab éj-jel. és idjenregel á kócsmához érkezen, az erdődi egy pá-lac borral. kin-dánol á komajaval. és igy solvan. isten hozta kijedet öcsem urram. kire hórvtat felele. sérencesen jártá-m bátyám urram. kire erdődi felele. hala istennek öcsem urram. már nem tutam mirevelni hogy el keset kijed. és á bort ra-kösöni, no hala istennek, hogy áz isten Serencesen hórdoz bennünket, és azzon bor itálban az erdődi. ko-csiját és három lovat. kiket rozos semi képen fölne ism-erhetöt. el kótyavetyeltek á komájának. és á lopot lövakot be fogják. és el búcsúznak egy mástül. házáfele indulnak de az erdődi és horvat. mindég együt törvenköznek. és azzo-n dögöt akit horvat áz erdőbe. erősakkal rozosnak addot (sic!) semi képen visa nem tilaidonityak. mivel az ő alnok ha-mis tolvai ságukat: rozos általis titkolni akarják. kijért rozos némmér vélék ujat huzni. mivel eszbevötte az ő nagy álnókságokat. de midön közel ertek putrihoz. igy felelnék megai hállode rozos. még neked nemis parancsoltunk. havala-ki kerdi holvötte á lovat ugy mongya hogy 17 forintton vö-tte. kire rozos felelven. nem völt segennek egy penzeis. de á erdődi felelven. mőngyad hogy á horvat volt erte kezes. kire rozos felelven hállóm hállóm. az erdődi felelven ha kerdi valaki hunvöttem est á szürke kancat. mongyad hogy 22 forintton vöttem. kire rozos igy felel tudom mar tudom. és aval put-riba ernék ot meg errezenek. és á rozos bemengyen egy icce borra. de az erdődi bejöve igy sol.

---

³⁴ a névelő utólagos betoldás ugyanazon kéztől

mér ki nem gyün mikor dolog vagyon. és á rozos kimengyen. latya á hom-ókban buadosnak.(?) odá ballag nézi mit dolgoznak. keshegy-ivel á sörít kisedi á lonak. és á kopas bőrre puskaport tötenek. és tűzzel föl vettetik. de mikor á sürke lovat billegezni kezdik. á rozos eszbevötte mivel egyik conbján (sic!) igaz gazdájának billegje vala. kimár az úr Tékéntétes babarci urámnál. déskán süttve vagyon. masfelül á tolvai az orgazdájának billegit rajzolta de a rozos³⁵ semmit nem sól nekik. csak kitanulhassa. hamis mestörségüket. azután á rozos házafeleindül. á pistais kigyün rozosnak így felele. halóde te rozos bállágel bekevel. ha valaki kerdi hogy micsoda lo az. mongyád hogy segítség. de á erdődje. mert en haza nem mék. masfele el mengyek. sok dolgáim vann-ak. komámhöz sijeket.átál mék á dunán jóvásárok esnek. de hazudot horvat mert ő akkoréjjel. házi gazdájával .á ro-zosra jöve. ki vitette magat dorozsmai földre. akorlátá rozos. hogy á sarga csikot. móra pálnak attá házi gazdájának. azzutan á kéttö ketfele ballagot. rozos vissza jöve. gondolkodik raita hogy mitevölégyen. latya minden felül miként sáporodik. á horvát serege. el erkezik gyurka á körösi csards. (sic!) rozos kerdi töle hogy micsoda ló az.akit hórvát addot. de mingyár á gyurka rozostel arrúllyá. az erdődi pedig. joban be vadollyá. midön az erdődihórváttal így sólla. hallode jo pista láshózza rozoshoz. bizony ő mijata minyaján meg halunk. ha előre pista jolnem gondolkodol. de á szegeny rozos. semit sem tud benne. hogy ötet orgazdák. el attak biin-telen hámar egy ecaka zörgetik az aítot. rozos is kimengyen kérdi hogy kicsoda. haromsoris kerdi megis csak zörgeti. az aítot ki nyityak. vilagot gyütanak. beugrik á horvat pitarbúl á házba. á nyakaban vagyon búdosó tarisnyaja. benne hever mindeg. tötöt par puskajá. kárjara akastva. nagy öreg baltaja. kesen á keziben tötöt par pistola. kit rozosra fordít ő nagy háragjában. bügdösi á mellit így felel rozosnak. sóly most vesöt attá teremtete. basom á rozos lelketet. mingyar sörnyü hálát (sic!) megháls. disnólancos térémtété. mingyar köröstül-lülek. csinalom ijen teremtete megütven a méllity énvágyók az embör. senkitül sem tartok: negóndóld ast rozos. hogy en meg ijedek. 20-30 varmegyet. magam sejel verek: azzert van á földön. nekem oly-nagy hirem: hogy meg nem ijedek: tiz-tizenket

---

³⁵ A név utólagos beszúrás ugyanazon kéztől.

embört mellem-mel el üttök: soly csak egyet ilyen teremteté.mingyar agyon lülek:
kiert rozos így felel hállode jó batya. nem vetek senkinek tudod hogy börtelen.
vagyok mindnekben: nem vöttémel sóha senki jószágatis. bizonyális mondom. nem-
mis vagyok résés. magam akkartyával. csak egy garasba-nis: kire hórvát fele en
vagyok az embör. nemmis tagadhátóm: kiket az órságban lovat séjél hortam:
szegdtül (sic!) föl pestigbizony el nem ferne: hácsak három sorban jól össennem
verne (sic!): kimeri mondani hogy en lovat loptam: basom az ü lelkit. ekora
koromra soha á nyakamba. egyet sem hurcoltám: ültem á hátára. odavit á hova ak-
kartam: vagy némét órságban. avagy selézijában.neha beis hágtam á lengyel
orságban: de á rozost töböris porobajak: kiert á rozosis joban vizsgálodik: hogy
kitanulhassa kis kic-sodak vannak. hórvát seregiben: de mar esztendeje el mult:
hogy rozos hórvattal sömben nem lehetöt: azzutan erdödít vásárhelre vitték: tot-pal
bitangyollya az ő szürkelovat: totpal-lis el mengyen makranak borokkert. á tolnai
rebe-leis ari-stáltak. 26 forintyat ottan elis fogtak: de á makra gazda mégis
kezessegen. totpalt visahozta: azzutan á totpali rozost tudakozza: hogy á sürke
lovat hun vötte sógora: kire rozos felel mennyel vásárhelre. kerdezd az erdödít.
mert ő joban tu-gya. ő az öreggazda: mingyar á totpalis mengyen vásárhelre. ki
váltya erdödít. 100 forint kezessegen: azzutan erdödi. föl keresi rozost: így felel
edes öcsem rozos. vögye föl magara ast á sürke lovat: bizony meg füzetek. adok egy
jolovat: vagy 10 tallerokat: kire rozos felel bizony nem kölnekem ha egy ménest
accis: azzutan erdödi így panasolkodik: edes öc-sem rozos. mihent az uraknak
kezüikben akkadok: bizon-yal jól tudom mingyar föl akkastanak: mert 25 esztend-
ötül fogva. hórvát sokba kevert éngém: magamis tótpálnak töb lovattis attam. de
meg illeny ebül üvele se jartam: azzutan erdödi mingyar á totpallal törvent kezd
tartani: elsőben tánltak (sic!) hogy tisaban öllek: vagy á nyomason sürket meg
feiedzek: hogy á kutyák meg ehessenek: de ast tanaltak. hogy az urrak őket bizony
hitre fogjak egy döger lelküket ök keten el veszti:

azzutan ök keten. új törvent tartanak: erdödi es totpal tólvaitis fogadnak: hogy a
sürke-lovat párostül vigye-el: m-ert ha csak a sürket magát úgy visi el: meg
mongyak az urrak. magok vestötek el: de a tótpál lovat sürkevel vigye el: meg

mongyákhogy tótpál bizony nagy kart vallot: mert ketlovát szegnnek. (sic!) tolvajok loptak el: ha mingyar az urrak á hitre fognakis: avagy á billegit Szegedre³⁶ hozzakis : bizony meg felelük. hogy nemaz á ló volt: kit á reves mondot: de á na-gy ur isten meg gatolta őket: áhágyot üdöre tolvaj el erk-ezet: mindenüt kersi de föl nem verheti: azzert á sürke lo megyis nalok marad.

azzutan harmadcor. ujab törvent tesnek: még á ven-ásszo-nytis ténácban ültetik: erdődinek annya tótpálnak á na-pa: hárman ellis vegzik: hogy á patikabül jo szicsant hoz-zának kit a sürke lonak abrakba agyanak: késen á vén-asszony maid féibe huzza: tígyük hogy anyankat sen-ki nem zargatya: ha minket az urrak á hitre huzna-kis: nem vestyük lelkünket. nem mink verjük agyon bizony á jo sürket: de á nagy isten meg gatolta őket. lábálá tapota az ő törvényöket: mert totpal napaval pa-tikaban megngyen: de patikárius szicsant nem ad nekik: így á sürke lois bekevel meg marad: mivel á ven-asszony orvosságot nem kaphat.

de mar az erdődit legnagyobb bú eri. hogy ő gazdaleven. nem tud törvent sabni. azzert kapja magát. ki-mengyen putr-iban. mingyar ot ket embört. fogad ket aranyban. azzu-tan erdődi ket forint aldomast. beis hordat nekik hogy megerősicse. eges ténács ellen á hamis tanuit: egyik vala pedig maga kocsmarossa. á másik sabatkai embör. it már az erdődi meg tanitya őket. hogy az urrak ellöt ne botorkazzanak. de tik ast mongyatok. hittelis kössetek. hogy öt voltunk jéllén. mikor az erdődi. cigantul á sürkét pe-i-lovon cserelte. így nemis vetkeztek: mert en á peitarkat. akit horvat addot. bizony el csereltem sabatkara borert. azzutan erdődi kezét fogvan velük. hogy. hogy má-r akar mikor. sólitnak az urrak. mindenkor á tótpál lésen á postatok. így tudom az urrak semire sém ménnek. erős bizonyságok előben allanak. kiert ök minnyajan. joban meg vakulnak.

azzutan erdődi föl keresi rozost. sörül sóra neki mind meg beselgeti. hogy ő minden dolgot hellessen el vegzet. erős bizonyságot ketöt föl allitot. 10 némét forintban aldomással együt. ném fái mar á fejem. letetem á biimat: meg nyugodot á lelkem. miuta penzemen meg fogadtam őket: azzutan erdődi rozosnak könyörög. édés

---

³⁶ A második e sor fölötti betoldás ugyanazon kéztől.

öcsem rozos ammi kepen leg job.kijeddis segicsen. mert en utra méngyek mikor á törvény les en ithon nem lesek: tudom most vásárra sürkéjér el gyünnek. azzert az erdődi kobollani kezde. de á rozos mingyar azzon csudalkozik hogy ötet orgazda-k hamissagra kerik. nem elleg volt nekik. mikor á duna-ntul erősakot tötek. midön az elletit kockara vetötek. masodcoris ithon rozost meg csufoltak. midön elletitül fos-tani akarták.³⁷ de á rozost bizony azzert.fenegetek.hogy magukat á háláltul feltéték. kiert rozos mingyar biroj-ahoz mengyen. minden volta kepen az urnak jellenti. tólvai és örgazda törvényt beselli. hogy á némés kurijat gyalazat³⁸ ne erje. vagy á némés urrakat vaksagban ne ejcsek. mint horvat papsagal hogy csak meg csufolta. úgy azzon orgazdak tanacsot végeztek. hamis bizonyosagogat (sic!) fölis allitotak. kivel az Tekentetes urrakat. gyalazni ak-karjak. vagy némés kurijat hogy ök meg csufoyllak (sic!).

kire igaz biro így felel rozosnak. hallode te rozos mi-ndenkor embörvagy. kérlek ennis teged ha kezembe adhatod. bizony atyad lesek mindnekor teneked. de mi-nygar nem lehet. mert hires á hórvt. nagy udvara vagyon. hadgyüjönközeleb. hisem az urristent bi-zony á mienk les

1. ez á hires horvat mindenüt jar. egy potrára dorótal 100 lovattis ellop nincs oly erős békó horgas ga-mójával á kit kinem fordít vasas kocsit lovat mikor ő el lóphat ast csak seminek tart de ha több á lova mingyar ostogatya az árájér őket elis varogatya. tudom mórá palnak. házigazdájának. hogy ő kettőt adot egy fek-ete csikot egy sarga paripat. sakmari adánnak egy piros pei paripát 27 az alkü 22 adot maga felel adam hogy á lopot lonak csak feli fizetik.

2. erdődi azza hires gazda. á ki á horvatnak első tanacos-sa. 25 esztendő hogy ök egy mást birják azzert hever nála á horvat ho-penze. azzon kívül pedig -4-5-félé-lova. kit erdődi sokszor jo-penzenel ada.

---

³⁷ A második a sor fölötti betoldás ugyanazon kéztől.

³⁸ A gy betű y-ja a sor alatti betoldás ugyanazon kéztől.

3. á totpál erdődi sogora kinek á tánácban sem á páti-kában szerenceje nem vala: noha á sogora töb jo lovaka-tis á keziben ada. de meg ijen ebbül ő soha nem jara. hogy á sürke lovat el nem sikathatta.

4. á gyurka és á marha á kik á horvattal lovakker borokat dunantiul csereltek. de bizonyál mondom Tekentetes úr-ráim. hogy astat nem tudom micsoda lovak voltak. de á horvat nadrágot süveget vöt nekik. kivel á hármat fölis monderosta.

5. á bószó erdődi sogora³⁹. aki á horvatal dínán átal jára. nem tudom bizonyál ök menyit pérédáltak. tudom egy fekete paripat az árvának adtak. ketten az arával fölis ostoskottak. azzutan á boszo á nagy kezü lovat malom-túl el-lopta. mingyar á horvatal makora el kaptak. á makai vaknak á keziben attak. kiert szegeny vakot fölis akkastotak.

6. az adam doroszmai putris. ahol á hórvatnak soksor jo kedve van. mert ő onnan ejel á várasra bélát. haina-lig ha mulat. azzutan utra mén. neha otis napol. m-ert az adam gazda jo gondviselője. neha a lovait istaloban tartya. kijert az adamnak sep lovatis ada olyan az ő söre mint fekete barsony homloka tetejen fel.aras-nyi sarva. de á horvat tiivibiül ki törte. hogy álom senki ra ne ismerhessen.

de mind azon altal á horvat gazdait. á kik a varmégye körül béliül vannak. á vagy a piustákon. bújdoso paita-sit vagy á pastorok-köst bizonyos tarsait. á kiket á rozos ki nem tanulhatoz. annak vizsgalasat á Tékén-tetes némés magyistratusra bizom.

követöm és kerem. nagy állázatosságal á Tekente-tes némés magyistratist á szent haromsag egy istennek hozzank valo nagy szeretetier hogy ne gyalazogyam büntelen mar ennyit mivel á tolvajok orgazdak engemet üldöznek az urrak pediglen büntelen gyalaznak

2. számú irat

ez a boszo pista latorsaga midön az omozo pista á rozos lovat el sikoitota á rozos mindenüt ke-resi és tudakozza. de semi kepén föl nem verheti. azzutan á rozos karkanak egy tállert igert. hogy valami kepen tanulna ki. mivel onozonal lakik. kire karka így felele. hallode bátya en ki keresen. de kijedis segicsen ennekem. mert á kárás urramnak egy lova kikerült. maisai embörtül josza ferenctül. de ast vallota hogy boszotul cserelte. á boszo pedig ast vallota hogy czigantul cserelte. de te bátya ijed meg ötet. hogy á karas beviteti ha nemtud meg felelni. de bizonyal mondom á rozos nem tuta. hogy á karka mibe mesterkedik. és á rozos erősen tudakozza boszot. de á boszo hokonyra igazit. azzutan á rozos hokontis foktatya. kire hokony felele hallode batya. mond meg á karkanak. ha kijar minket karas urramtul. meg füzetiünk neki. kire rozos felel hallode baratom. á te dolgotok lasatok utana. kire hokony felel batya agyon kijed 2 vagy 3 forintig bort á karkanak isten szent haromsag ucse mingyar meg füzetek egy penzig kijenek (!) és menynyen ki-jed boszoval karkához ennis el megyek és az-zutan á kocsmaba mentek és ot borostak á kar-kanak egy rügöt bórnyut attak hogy á karastul jarjaki őket és á karka kijarta mivel ast val-lotak kárás urramnak. hogy czigantul cserelték á lovat. és karas urram meg engedet egy tehenér nekik. és azzutan á boszo fíjanak á tehenit haitotak kárás urramnak. á hokony pedig á rug-ot bórnyut karkanak. de á rozos még nem veheti a bor arrat raitok. hanem biro által haiduval. vesi meg. mivel minden alnok hamissagokbul. ki forditya őket á rozos. azért haragsanak ök rozos-ra. de a silágyi ferenc göbölös könyörög rozosnak hogy váлами kepen kericsse ki a nyergét. mert sze-geny embör vagyok mas keze laba nem mehetek keresni. kire rozos felelven gandom lesen rejá. ami-nttis rozos maisara menven és réjá akad á nyeregre. es azzon forozsomboi kocsmarosra. á kinel za-logbá beita boszo á nyerget. de rozos minden volta kepen ki tamulta: meg astis hogy micsoda czigan-tul csereltek á lovat. de bizonyal meg mondom á nevit á cziganyoknak. hokony az egyik boszo fíja á masik. ez á ket czigany három lovat lopot. és á vén czigának á kezibe attak. kit á ven czigany mind el peredalt. de á rozos el érkezven maisárul. és á ven czigant

---

³⁹ A második o az írnok sor fölötti betoldása.

zargatya. hogy á szege-ny silágyinak. agya ellő a nyergit. kire boszo így felele nem lehet. mert az urrak ellőt úgy vallottam. hogy czigantúl csereltem á lovat. ha pedig á nyer-get en ellő adom. mingyar meg tугyak az urrak. hogy bizony az en dolgom. innen kitecik Tekentetes urraim. hogy á tolvajok és orgazdak á bűn-telen cziganyokkal. vakityak és gyalazak á né-més kúrját de á silágyi nyerge. megis odavagyom

meg mondom nevüket kik vannak ez versben horvat pista és á felesége. erdődi miska. totpal. boszo pista és á felesége. doroszmaiputris ádám. marhamat-yas. sálái gyurka. hokony imre. boszo fíja. sakmari adam. morapal. arva miska. uzdon á komaja. uzoran gazdaja. felegyhazi adosa. sögvári adosa. makai adosa. és á ket bizonyoság.

3. számú irat

az úr tekintetes úr bíró uramnak. kérdésire felely meg horvat istvan híres tolvai

horvat pista hunnan loptad ast á fakolovat akit erdődinek attál. valdki

horvat pista honnan loptad ast á tarka csikot akit erdődinek attál. valdki

horvat pista hunnan loptad azzokat á lovakat akinek az árrábül 10 forintokat á sögvári or-gazdának attál. valdki

horvat pista honnan loptad ast á lovat akit jo-zsa ferencnek 14 forinton attál. valdki

horvat pista honnan loptad ast á lovat ákit a ma-kaji farkas istvanynak attál. valdki.

horvat pista hunnan loptad ast á piros opei pari-pát. akit 14 forinton sakmarinak attál és ő 11 forintot adot neked. vald ki

horvat pista honnan loptad ollá pistával á te paitasoddal ast á három fekete lovat. akikbül egy fekete csikot móra palnak attad. és á keteit kinek attad. vald ki mert az

öllá pista esztendeje hogy á dorotbul csinalt beko kucsot elküldöte á rejád vallot levelevel egygüt.

horvat pista hunnan loptad ast a 3 lovat akibül erdödinek egy fekete felsömiüt attál. és a kom-adnak harmat. egy barna peit. masikat sürke kancat. harmadikat á szalai gyurka peilovat mikor a dunan attal mentetek. valdki

horvat pista hunnan loptadast á 4 lovat mi-kor á dunan tul borrrer voltal. á kikkül rozos-nak egy fekete csikot attal. erdödinek egy sürke kancat. mora palnak egy sarga paripat. salai gyurkanak egy piros pei kancat. valdki. me-rt esztendeje. hogy á sváb él hozta. á bille-git. ákit puska porral föl hanyatal.

horvat pista honnan loptad ast á 4 lovat vasas kocsit akit bodor matyassal sonokba vittel. és ot á varos el kapta tüled. te magad pedig á p-apokhoz salattal.valdki

horvat pista honnanloptad.⁴⁰ ast á 4 lovat. akit marha matyassal. á dunan atál vittetek.⁴¹ es borokker csereltetek. kető á te resedre. ketőá marhajera. és az erdödi orgazdatoknak á bor-okkat így hordogattatok. valdki.

horvat pista honnan loptad. ast á fekete paripat. boszo pistaval. á kit arva miskanak at-tatok. es áz araval ketten fölis osztoskottatok

horvat pista hunnan loptad él boszoval. ánagy kezü sürke (sic!) lovat. ákit á makai orga-zdatoknak á kezibe attatok. kijert segeny vakot fölis akkastotak. de öis ratok vallot hogy több lovat ne vigetek neki.

horvat pista honnan loptad. ast á 3 lovat vas-sas kocsit. akit sabatkan á pandurok. él ny-ertek tüled de te hozzájok puska-zvan. á barátokhoz sálatál. valdki.

horvat pista.boszo pista. putris adam. honnan loptatok. ast á 4 lovat. másor (sic!) 3 lovat. ákit á dorozmai putribül. el salajtotatok. valdki mert ezek szegedi lovak voltak.

horvat pista honnan loptad. ast á barsony sörü lovat. akineká sarvat le törted. hogy senki ráne ismerje, és az adamnak attad. valdki.

⁴⁰ A t utólagos sor fölötti betoldás ugyanazon kéztől.

⁴¹ Az utolsó szótagban a -te utólagos beszúrás a sor fölött ugyanazon kéztől.

*most horvat pista utolso vérés verejteked. á te kocsid lovad. á ki pesten marat⁴²
nem hejába a te feleséged ól nagy keservessen sir-atya. hogy á sok ki ostot lopot
lovaknak. az arat zackora nem teheti.mert ha az igaz ga-zdajok. azzon él vesőt
josagot föl talalyak. mingyar jól tuggy. hogy már nem addosak neki. ó de jó igaz
feleség. de nemis csudalom. meg esküdöt véle.*

*tekintetes nemes uraim. soha meg ilyen nagy híres tolvai. mint horvat pista. nem
volt ez nemes kuri-janal. aki sokszor maga meg vallota. hogy akit ő josagot sejel
hordot. also fölso magyar orsagba. szegedtül föl pestig. bizony él nem ferne.
hacsak három sorba jólössenem verne. innen kitecik hogy akiket á rozos
vilagossagra adot. á bizony csak morszalekja. de⁴³ á tekintettes uraim töbet.
keressenek. 500 lonal raita.*

4. számú irat

*á Tekentets némés magyistratus. parancsolatya és puplikacijoja sérént tartozik
minden pulger embör. büntétes alat á némés biroknak. és varos solgainak. á félé
koballo latrokat. kit valahim talál-nak meg jelenteni.*

*az úr tekintetes jankai uram biro leteliben. á kiket rozos föl addot. és el fogatatot á
némés vár-ras solgajival. de mivel rozos soha semit nem ar-rult. se pedig semit
nem latot. ugy nemis tud-ot semit. ammintis vásár kezdetin bejöve két embör. akik
magokat márha haitoknak vallo-tak. és penzekre etelt italt kertek. és midön jól
ettek ittak azzutan meg nem fizethetnek. kiert rozos fostani akarja őket. deők egy
kis papirosra tekert fatyolt. zalogba hattak. hogyők mingyar ki valtyak csak az
urrukat föl keresik. kiert rozos masnap regellig varja. és azzon fatyolt á somsedok
semire böcsülven. mivel csak negy unyi selessege vala. és á rozos á faranko kis
biroval. áz urbirohoz haitatyat. de mivel á tékénytés némés marcibany urram
levelit magoktül meg mutatak. és azzon úr biro így felelven: haijatoke nem köl
nezni micsoda á kutya. hanem ast köl nezni kije á kutya. és el bocsaitya őket. mivel*

---

⁴² A szóalakot záró *t* sor fölé írva egy áthúzott *r* helyett.

⁴³ A *de* a margóra betoldva ugyanazon kéztől.

igazsa-gok vala. és á rozos faradcsaga petakja semibe ma-rada. és azzon zalog rozosnal marada.

2. masodcor be jövenek negyn vidéki embörök. és minden fele vigyaznak de á rozos észbevette. hogy nem igaz embörök. kiert rozos hirtadvan alattomba á faranko kis bironak. és á töb varos solgaival el érkezven. és mind á 4 bicskast be-haitotak az aristomba.

3. harmadcor á rozos rejajok vigyazvan. de midön észbevöte rozos holvannak salva. hirt advan á varas solgainak és el érkezven. á rozos tanacot advan nekik. és az egyik kisbiro. az ucca kap-pura alvan. á másik kis biro á bot ajtajat zörgetven. és bicskasok meg ijedve á kertbe fu-tanak. de á kis biro jól nezi á kapubul. és á töb varos solgaival körül vettek. és mind a 8 el fog-dosvan. és behaitotak az aristomba.

4. az ür tekintetes labadi uram biroleteliben á ki-ket rozos föl addot és el fogatatot. éstve 8 orakor begiit 4 bicskas. de rozos észbevete hogy nemjo embörök. ki-ert titkon á hegedüsit á varos solgaihoz küldöte.és á salma haidu 4 magaval purgelokkal el érkezven és még vizsgalvan őket és mind a 4 bicskast az ar-istomba be haitotak.

5. a rokoja janos vagy mika (sic!) aki jankorul 40 forintokat. és egy új subat. mélkutrül egy nyerget. és egy 40 forintos paripat el hozvan. és nagy hamar bunko-nak el advan. de rozos észbevötte. á legennek tolvaj-jos keres kedésit. kierttitkon á fíjat rozos janost. á varos solgaihoz küldöte. és á krupicka haidu ben-akkal érkezven. és meg kötözven bevittek á tö-mlöcbe. de mivel dezentirnek vallota magát. á né-més varos á regementhez vittete

6. á meltosagos gróf haller regementyibül. egy galogy (sic!) katona. az ucan föl alá hordoz egy vastag kötelet. kit tartvan egy aranyon. és az embörök igervén. ki 6 marjast. ki 2 forintot. de á rozos kimenven meg nezi á kötelet. és így felel te katona honnanlop-tad est á vastag kötelet, mikor te malom tarto gazda nem vagy. se pedig rehaz tarto nem vagy. á katona karonkoni kezde. de á rozos meg kapvan á kötelet katonával együtt behúza. és á katonát ki ta-sitya á kötelet á pincebe veti. és a kis

*leanyat á varos solgaijert küldé. és á marton haidu krupickával el érkezven. és ket-
legennyel rudon az némés varos udvaraba vittetek. és sinte á varase vala á kötel.*

*7. á santa á solgam ki az udvaromnak vigyazoja vala és vegre gyalazoja löve.
midön kubival. a sbatkai embörnek á nyerges lovat. es á kapocvari vicispan dom-
iany josef ket lovat. el vittek. az eges udvarbeli vendeg ö rejajok vokst. és á
magasavával Kubi meg bizo-nyitota. midön domiany josefot tudakozta. hogy hol
lakik. és a rozosnak ast felelte kubi no bátya en el megyek. hogy ha válámi kár
lesen az udvárodba. ne mongya hogy en cselekettem, de kubi mikor begyüt á
subájér csupa víz vala az inge. de mihen kubi elment. mingyar az innas riva begyüt
hogy el vittek á lovat. és domiany josef haza érkezven és minda hazbeli minda az
udvar beli embörök rejajok vokstak. mivel á töbi embörök mind jellen voltak
azert rozos minda kettöt behaitata. de á balserencse sólgalt kubinak. mivel á némés
kurijának záráros kebelit(?) kiasta. és minoritávalet. azzútan mén-öbe gyüivöbe
kubi imre baratalet.*

*8. midön á budai josef somsedomnak. á rongos gatyajat és viselt ingit el loptak.
igen pöröl rozosra. hogy neki öt forintyaban volt. és á rozos így felelneki hallode
baratom. en minden borivo utan lampassal nem m-ehetek. mikor hugyozni vagy
arnyek sekbe kime-ngyen. de bizonyal mondom akkar kilegyen kikerdesem. és á
kezedbe addom az embört. de a rozos annyi-ra keresi harmad napig. hogy á jo
embörökketis meg haragitya kin á rozos igen meg busula. es egy icce bort kere.
kittis a solgalo behoza és rejakösöni. és az inget meg lata á solgalo. és így sol
gazduram á leg-enyen ráita vagyon az ing. és á rozos meg tu-dakozvan somsegyat
micsodas á fehér ruha és meg erte rozos hazamenven. és á légént mezite-len
vetkeztete á rongos gatyara. de á legeny össeteven kezeit úgy könyörög rozosnak
hogy erese el de rozos á solgalojat á somsegyahoz küldöte hogy fogassa meg. de
lehet hogy á solgalo jóban kedvezet á cifra katonaknak. hogy sem á somsédnak.
azzert lehet hogy á somsedot oda igazitota. de mind azzon altal ha az eges ucabeli
embörök. oda igazito-tak volna is. még sem köllöt volna oda menni neki. mivel tuta
jol hogy á kapitan haza nem á némés kurija. vagy á cifra katonak. nem á némés m-
agyistratus. megis ö egy rongyos gatyjer á kapitan hazahoz ment. és verbunkot*

vezetet á rozos ha-zahoz. kibe a rozos semit nem tudot. hogy á som-segya micsoda alnoksagban jar. mivel rozos a némes varos solgait varta. és a rozos ammint levetköztete á legent ugy megis tartota minda ketöt. de mivel budai josef á verbunkal el erkezet. és á katonak el kaptak á legent. kijert rozos meg neheztelven. de josef gazda igy felelven. hadvigye basom a korhel lelkit. oda valo mérlopta el á fe-her ruhámat. azzutan á forozomboi kocsmaros meg alkudot 10 forintba. hogy ő á legent ki valtya. kibe ro-zos bizony semit nemtudot. de á rozos meg tuta kinél⁴⁴ van á lova. és el hozta hogy á varos hazahoz visi. de azzon ejel el sököt á legeny és á verbunk hainalba el vite á lóvat.

---

⁴⁴ A kinél szó utólagos sor fölötti beszúrás ugyanazon kéztől.